

J. ADAMSON

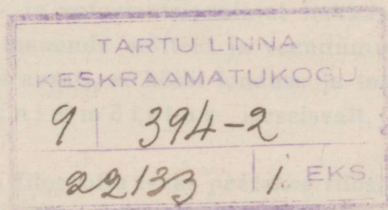
UUS AEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU

II

24035

KESKKOOLI IV KLASSE
KURSUS (VIII ÕPPEAASTA)

K./Ü. „L O O D U S“, T A R T U, 1 9 3 6

A-10156

2

I. Valgustusajastu.

1. Vaimne elu.

Üldist. Üheks kõige tähtsamaks ja mõjukamaks nähtuseks Euroopa ajaloos XVIII s. oli nn. valgustus. Seepärast hüüatakse õigusega XVIII s., eriti tema esimest kolme veerandit valgustusajastuks. Sel sajandil muutus Euroopa kirjanduslik tegevus hoogsamaks kui iialgi enne. Nii teaduslikes kui ka ilukirjanduslikes töis püüdsid autorid lugejaile selgeks teha mitmesuguste elunähtuste olemust ja seda, missugused peaksid olema üksikinimene ja ühiskond ideaalsel kujul. Nad püüdsid „valgustada“ lugejat, kritiseerides omaaegset elu ja näidates, kuidas teda tuleks paremini korraldada. Elu paremaks muutmisel ei pidavat käima traditsioonide, vaid mõistuse järgi. Kõik valgustajad uskusid, et just mõistus suudab meile selgitada seda, mis on olemas, ja seda, mis olema peaks. Valgustajad olid ratsionalistid.

Ratsionalism. Keskajal hinnati väga kõrgelt autoriteetide arvamusi. Humanismi- ja reformatsiooniajal hakkasid inimesed enam ja enam usaldama omaenda mõtteid ja veendumusi. XVII s. tekkis filosoofias vool, kus arvati, et kõiki looduse ja inimelu nähtusi suudab ära seletada inim mõistus iseseisvalt, ilma autoriteetide abita.

Ratsionalistliku filosoofia isaks peetakse filosoof Descartes'i (1596—1650). Descartes otsis sellist teadmust, mille suhtes kahtlemine oleks võimatu, ja leidis, et mõtlev inimene ei saa kahelda iseenda olemasolus. „Ma mõtlen, järelikult ma olen olemas“ (*Cogito, ergo sum*), arvas ta. Sellest aksioomist lähtudes püüdis Descartes luua filosoofilist süsteemi, kus kõike tõeliselt olemasolevat saaks seletada mõistuse abil sama kindlasti kui mõtleva „mina“ olemasolu. Ka teised kuulsad XVII ja XVIII s. filosoofid (nagu Spinoza ja Leibniz) uskusid, et maailma põhiolemus on mõistuse läbi taibatav.

Loodusteaduste edu. Usku inimõistuse võimetusse aitas tõsta ka loodusteaduste edu. Aina uusi seaduspärasusi avastas inimene oma tähelepanekute ja mõtlemise abil looduses. Paistis, et miski pole juhuslik, vaid kõik nähtused on seotud kindlate reeglitega, mis valitsevad põhjuse ja tagajärje vahel. Ning neid reegleid tunnetas inimõistus enam ja enam. Kõige paremini edenesid loodusteadused XVII ja XVIII s. Inglismaal, kus valitses võrdlemisi suur uurimise- ja mõtete avaldamise vabadus. Siin kujunes XVII s. lõpupoolel seltskonnas heaks tooniks kõnelda füüsikalistest ja keemilistest katsetest ning astronoomilistest vaatlustest. Inglismaal loodi kuulus loodusteadlaste ühing „Kuninglik Selts“, mille liikmeks oli ka Isaac Newton (1642—1727). Isaac Newton avastas rea mehaanikaseadusi, mis pidid kehtima kogu universumis. Tema inertsiseaduse järgi iga vaba keha seisab kas paigal või liigub ühtlaselt ja sirgjooneliselt, seni kui seda olekut ei muuda mõni väline põhjus. Gravitatsiooniseaduse järgi kahe keha vaheline tõmbumine on võrdeline nende massidega ja pöördvõrdeline neid lahutava kauguse ruuduga.

1. joonis. Isaac Newton.

Mitmed kuulsad teadlased arendasid XVIII s. edasi mehaanikat.

Elektri alal sooritati valgustussajandil rida tähtsaid avastusi ja leiutusi. Nii näit. avastati elektri juhitavus, positiivse ja negatiivse elektri erinemine, galvaani vool, piksevarras (kuulsa Franklin'i poolt) jm.

Réaumur, Fahrenheit ja Celsius konstrueerisid oma termomeetrid. Lavoisier pani aluse moodsele keemiale. Suuremate teleskoopide abil avastati uusi planeete. Maateaduses toimetasid prantsuse õpetlased meridiaanimõõtmise ning valmistasid esimese põhijoontes õige Euroopa kaardi. Sakslane Kant ja prantslane Laplace püüdsid oma teooriaga valgustada päikesesüsteemi saamist. Botaanik rootslane Linné leidis head alused taimeliikide klassifitseerimiseks.

„Loomulik õigus“. Nii nagu ainelist maailma, nii pidasid paljud mõtlejad ka vaimset maailma seletatavaks kindlate seaduspärasuste läbi. Usulise ja ühiskondlikugi elu aluseks pidid olema kindlad loomulikud printsiibid, siingi pidid kehtima vääramatud seosed põhjuste ja tagajärgede vahel. Tekkisid õpetused „loomulikust õigusest“, „loomulikust usust“ ja „loomulikust majanduselust“. Loomuliku õiguse rajajaks oli hollandlane Hugo Grotius (1583—1645). Grotius lähtub oma vaadetes tõigast, et inimene on ühiskondlik olend. Inimese ühiskondlik loomus nõuab, et inimene hoiaks kaasinimese elu, tema omandit ja vabadust. Need nõuded, mis johtuvad otse inimese loomusest, moodustavad muutumatu loomuliku õiguse. Isegi siis, kui poleks mingit seadusandlust, inimesed tunneksid, et nad peavad talitama loomuliku õiguse kohaselt. Ka rahvusvahelises elus peaksid riigid kohtlema üksteist loomuliku õiguse alusel. Nad ei tohiks ajada sellist võimupoliitikat, mis teistest riikidest hoolimata taotleb ainult omakasu, vaid peaksid arvestama ka teiste maade vajadusi ning kogu inimkonna hüveolu.

Deism ehk „loomulik religioon“. Mida enam mõtlejad hakkasid usaldama eelarvamusteta inimloomust, seda vähem rahuldusid neid Euroopa kirikute õpetused. XVII ja XVIII s. mõned inglise filosoofid ja õpetlased püüdsid luua mõistusepärastatud religiooni. Nende õpetus kannab deismi nime. Deistide arvates on Jumal maailma luues määranud igaveseks kindlaks universumis kehtiva korra. Iial ei sega Jumal end hiljemini maailma käiku, seepärast on asjata paluda temalt imet. Kõiki sündmusi siin maa peal juhivad vääramatud looduseadused.

1. Millal oli Euroopas valgustusaeg? 2. Mida mõteldakse, kõneldes valgustajate ratsionalismist? 3. Missugusest aksioomist lähtudes tahtis Descartes üles ehitada ratsionalistlikku filosoofiat? 4. Kuidas mõjus loodusteaduste edu inimloomuse eneseusaldusesse? 5. Mispärast edenesid XVII ja XVIII s. loodusteadused eriti Inglismaal? 6. Missugustel sajanditel elas Newton? 7. Mainige üksikuid edusamme loodusteaduste ajaloos XVIII sajandil! 8. Kes rajas õpetuse loomulikust õigusest? 9. Milles pidid seisnema loomuliku õiguse alused? 10. Mida arvasid deistid imest?

Valgustus Prantsusmaal. Valgustusaja ideede tähtsamaks sünnipaigaks oli Inglismaa. Kuid alles Prantsusmaa kaudu levisid valgustusaja aated üle kogu Euroopa. See tuli sellest, et prantsuse keelt tundsid kõigi Euroopa maade haritlased ning prantsuse autorid oskasid kirjutada populaarsemalt ja huvitavamalt kui inglased. „Päikesekuningale“ järgnenud Louis XV valitsusajal (1715—1774) hakkas prantsuse haritlaskond enam ja enam tutvuma inglise ühiskondliku ja vaimse eluga. Inglise mõtlejate julged teooriad ja sealne konstitutsiooniline riigikord paistsid paljudele prantslastele otse ilmutusena. Inglismaa muutus tõotatud

maaks, kuhu tihti Prantsusmaa targemad mehed sõitsid tutvuma demokraatlikumate korraldustega ja uute ideedega.

Erilist huvi osutasid prantsuse mõtlejad ühiskondlike ja poliitiliste probleemide vastu. Kõige kuulsamad prantsuse valgustuse esindajad on Montesquieu, Voltaire ja Rousseau.

Montesquieu (1689—1755). Montesquieu oli elukutselt kohtunik. Ta reisis väga palju mööda Euroopat ning sai eriti head muljed Inglismaast. Kirjanikuna sai ta kuulsaks oma „Pärsia kirjade“

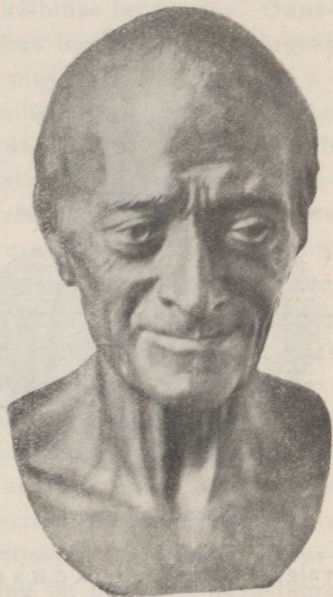
2. joonis. Montesquieu.

läbi. Selles satiiris näiliselt kaks mööda Euroopat rändavat pärslast saadavad koju reisukirju. Nende kaudu naeruvääristab Montesquieu kogu prantsuse seltskonda, alustades kuningast ja lõpetades lihtsate pasteedikupsetajatega. Teisel oli hiiglamenu. Ruttu müüdi temast neli trükki ja lugejad jäid igatsusega ootama Montesquieu uusi raamatuid. 1748. a. ilmuski tema sulest umbes paarikümneaastase töö viljana teos „Seaduste vaim“ („De l'esprit des lois“). Siin arvestab Montesquieu mitmesuguseid riigikordi ning leiab kõige parema olevat konstitutsioonilise monarhia. Seadusandlik võim

kuulugu parlamendile, täidesaatev võim olgu kuninga ja kohtuvõim sõltumatu kohtu käes. Kui kolm võimu on eraldatud, siis ei saa ükski neist toimida türanniliselt. Kui aga seadusandlik ja täidesaatev võim oleksid ühendatud, siis kuningas või parlament, kes neid võime omab, võiks luua türannilise seaduse ja panna selle otsekohe kehtima. Nüüd aga takistab üks võim teist omavoliline olemast ja riik täidab hästi oma ülesande — kaitseb kodanikkude vabadust seaduste piires.

Voltaire (1694—1778). Veel kuulsam ja loetavam kui Montesquieu oli prantsuse valgustajaist Voltaire. Voltaire oli väikeametniku poeg. Oma hariduse omandas ta jesuiitide kolleegiumis. Seal õppis ta ühtlasi vihkama katoliku kirikut. Kaks korda oli ta

vangis Bastille kindluses — esmalt Louis XIV surma puhul teatavate irooniliste värsside ja teine kord ühe senjööri pilkamise pärast. Vanglast vabanes Voltaire tingimusel, et ta lahkub kodumaalt. Oma uueks asupaigaks valis Voltaire Inglismaa. Nagu Montesquieu, nii armus temagi Inglise oludesse. Temast sai kodanliku vabaduse, inglise teaduse ja deismi vaimustatud pooldaja. Hiljemini viibis ta mõned aastad Preisimaal kuningas Friedrich Suure õukonnas ning pärast seda elas Šveitsis, Prantsusmaa piiri läheduses. Siit saatis viljakas kirjanik maailma oma arvukad teosed. Neid osteti ja loeti iga Euroopa riigi haritlaskonnas ning nende autor kujunes üheks tuntumaks ja rikkaimaks inimeseks maailmas. Oma mõisas võttis ta vastu külastajaid, kes tulid tema juurde kõigist maadest, nagu kunagi varemini oli tulnud Rotterdami Erasmuse juurde; samuti pidas ta väga paljude isikutega kirjavahetust. Kõigile, kes kirjadega tema poole pöördusid, vastas Voltaire, alates kuningaist ja lõpetades tähtsusetute lihtsurelikega. 84-aastasena sai elatanud autor loa minna Pariisi oma näidendi „Ireene“ esietendusele. Sel puhul võttis prantsuse seltskond ta vastu tormiliste kiiduavaldustega, otse kui kõikide valgustajate kuninga. Natuke aega pärast seda suri suur kirjanik.

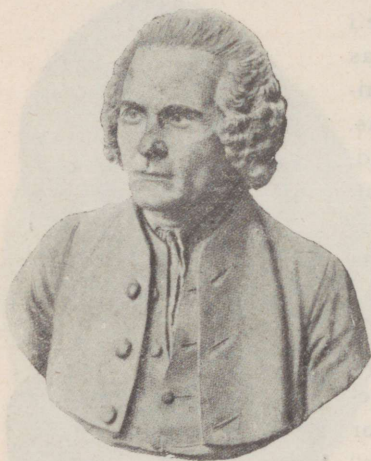

3. joonis. Voltaire.

Voltaire oli väga viljakas, tema teoste arv ulatub üle 400. Nende hulgas on romaane, luuletisi, näidendeid, pamflette, filosoofilisi ja ajaloolisi töid. Oma teostes Voltaire naeruvääristab teravmeelselt mitmesuguseid elupahesid. Eriti vihkas ta sallimatut katoliku kirikut, aga teataval määral ka ristiusku üldse. Ristiusus leiduvat tema arvates palju mõistusele arusaadamatut. Kõike seda pidas Voltaire ebauskuks. Ebausust võitlemisele aga pühendas ta kogu oma jõu. Veel oma elu lõpu eel kirjutas ta: „Ma suren, austades Jumalat, armastades oma sõpru, oma vaenlasi mitte vihaten ning sajatades ebausku.“

Korduvast astus ta välja mõttevabaduse ja ususal-
livuse eest. Tegelikult oli ta valmis kaitsema ja aitama kiriku
poolt tagakiusatud. Kord mõisteti üks protestandi usku kaupmees
jesuiitide mõjul surma. Tema, öeldi, olevat tapnud oma poja, kes
kavatses siirduda katoliku usku. Ilmselt oli siin tegu enesetapmi-
sega, kuid katoliiklik kohus toimis erapoolikult. Voltaire'i välja-
astumise tõttu võeti protsess revideerimisele, otsus tühistati ning
surmamõistetu perekonnale määrati kahjutasu. Peale usulise salli-

vuse nõudis Voltaire muidki para-
dusi ühiskondlikus elus, näit.
kohtupidamise ümberkorraldamist,
kohtualuste piinamise kaotamist,
maksude õiglasemat jaotamist ja
pärisorjuse lõpetamist. Kuid demo-
kraatiasse suhtus ta enamvähem
skeptiliselt. „Kui harima ü rahva-
hulk teotsema hakkab, siis hukku-
b kõik,“ arvas ta. Tema riigikorra ide-
aaliks on „valgustatud ainuvalitsus“,
s. o. selline riigikord, kus riiki valit-
seb haritud monarh, kuid
alati silmas pidades inimlikkuse nõu-
deid ja üldsuse kasu.

4. joonis. Rousseau.

Rousseau (1712—1778). Kõige
demokraatsem prantsuse suurtest

valgustajatest oli Rousseau. Ta sündis Genfis vaese kella-
sepa pojana. Ema suri tema sündimisel, isa ei hoolinud palju poja
kasvatusest. Viimase armsaimaks ajaviiteks oli juba varakult
romaanide lugemine. Need mõjustasid poissi, muutsid ta kujutlus-
võime elavaks ja tunded kergesti erutatavaks. Mõne aasta õppis
ta ühe vaselõikaja juures käsitööd, siis põgenes sealt ning alustas
hulkurielu. Ta pidas väga mitmesuguseid ameteid, oli kord teenriks,
kord muusikaõpetajaks, kord sekretäriks jne. Kolmekümneaasta-
sena tuli ta Pariisi, kus elatas end esmalt nootide ära-
kirjutamisega.

Pariisis tutvus ta kirjanduslike ringkondadega. Rousseau
kirjutab ka ise ning teoste sisuline uudus teeb ta kuulsaks.
Ta võiks mängida kuulsa autorina silmapaistvat osa haritud selts-
konnas, kuid nurgelised kombed ja hell enesetunne ajavad ta ker-

gesti tülli seltskonnainimestega. Seepärast veedab ta oma elu tagasi-
tõmbunult, kannatades viimaseil eluaastail tagakiusamismaania all.

Rousseau sai kuulsaks teosega „Kas on teaduste ja kunstide
edu soodustanud kõlbluse paranemist?“ Dijoni akadeemia oli kuu-
lutanud välja a u h i n n a t ö ö sellele teemale. Võistluse väljakuu-
lutajad ja kõgu haritud seltskond lootsid muidugi autoreilt kultuuri
hüvede ülistamist, kuid ootamatu julgusega Rousseau vastas küsi-
musele eitavalt. „Tagasi loodusesse,“ hüüab Rousseau, leides, et
kultuuri edenemisega on käinud käsikäes kõlbluse langemine. Önne-
likud ja head olid need inimesed, kes vabas looduses elasid ürgses
lihtsuses ja teadmatuses. Selles teoses ja mujalgi Rousseau i d e a -
l i s e e r i b loodusinimeste elu, millest tal paraku oli vähe
aimu. Oma uut looduse- ja loomulikkuseevangeeliumi jutlustab
Rousseau ka romaanis „Emile“. Siin püstitab ta loomuliku kasva-
tuse põhimõtted. Last tuleb kasvatada võimalikult vabalt, hoides
temast ainult eemal kahjustavaid mõjustusi. Lapsel olgu võimalus
olla laps, niikaua kui ta on lapseeas. Ärgu sunnitagu lapsi õppimi-
sele, vaid oodatagu, millal lapses endas ärkab huvi või vajadus mingi
teadmuse järele. Ning siis lastagu teda õppida võimalikult elust
enesest, mitte kuivadest raamatutest. Geograafiat õpitaгу matkates,
botaanikat elavate taimede vaatlemisel, matemaatikat niivõrra, kui
on vaja elus ettejuhtuvate majanduslikkude küsimuste lahendami-
sel, jne. Oma riikliku ideaali Rousseau avaldab teoses „Ühiskond-
lik leping“ („Contrat social“). Tema arvates kuulub alguses riigis
võim rahvale. R a h v a s usaldas selle valitsejale, et viimane kasus-
taks seda rahva huvides. Kuid et valitsejad on hakanud kasustama
oma võimu kurjasti, siis Rousseau soovitab ühiskonnale võtta võim
tagasi enda kätte. R a h v a v a l i t s u s t Rousseau ei kujutle par-
lamentaarsena, vaid tema arvates peaks rahvas ise otsustama riigi-
ellu puutuvaid küsimusi r a h v a k o o s o l e k u i l. Nii on Rousseau
ideaaliks r a h v a v a b a r i i k.

Prantsuse seltskond valgustussajandil. Prantsusmaa ilmi-
kud ja kiriklikud võimud püüdsid igati takistada valgustussajandi
ideede levimist. Valgustajate raamatuid k o n f i s k e e r i t i, neid
endid jälitati. Sageli raamatud trükiti välismail, paljud autorid kirju-
tasid oma julgeoleku pärast varjunime all. Kuulsa prantsuse entsük-
lopeedia ilmumine kestis võimude poolt tehtud takistuste pärast
paarkümmend aastat ning paljud tema köited loeti keelatud raama-

tuiks. Kõigest sellest hoolimata levisid valgustajate arvamused kõrgemas seltskonnas küll kirja teel, küll suusõnal. Uusi mõtteid avaldati nii kohvikutes kui ka salongides, s. o. kinnistes seltskondlikes ringides, kuhu ei ulatunud politsei kõrv. Jõukamad aadli- ja kodanikudaamid kutsusid oma salongidesse vestlema kuulsaid õpetlasi ja kirjanikke, kellede uusi ja julgeid arvamusi siin vastustusega kuulati. Tegelemine loodusteaduste ja ühiskondlikkude probleemidega muutus moeasjaks. Usk pärispõlve, kuradi ja kurjade vaimude olemasolule ja mitmesugustesse imedesse löi kõikuma. Teataval määral muutus moeasjaks kirikust eemalehoidumine. Sel ajal kui kehtiva korra pooldajad rõhutasid selle auväärsel vanust, levis valgustatud seltskonnas arvamus, et minevik ei tarvitse olla tuleviku juhtnööriks, vaid terve inimhõimustus peab elu korraldama julgelt uuesti ja paremini.

Valgustussajandi keskpäiku armastati seltskonnas küll kriitilist mõtlemist ja teravmeelset pilget, kuid tunde küllust peeti naeruväärseks. Vaated ses suhtes muutusid sajandi viimasel kolmandikul. Rousseau jt. kirjanikkude mõjul läksid moodi tunnete ja õrnuseavaldused. Valgustatud seltskond muutus tundeliseks. Inimarmastus suurenes — kõrged daamid ja härrad hakkasid huvituma vaeste, vanade ja haigete saatusest. Asutati varjupaiku ja heategevusasutisi, võideldi piinamise vastu kohtus ja peksu vastu koolis.

Valgustuse tähtsus. Valgustusliikumine levis kõigis Euroopas, ühes suuremal, teises vähemal määral. Edumeelsete autoriteeedid ei jäänud ainult paberile, vaid nende mõjul hakkas muutuma teissuguseks ka Euroopa elu. Maailm ei paistnud „valgustatud“ inimestele enam kardetavalt salapärase, sest ajast kui kiiresti suurenesid loodusteaduste tulemused ja tehnika saavutused. Et loodusteadused ja filosoofia püüdsid kõiki nähtusi seletada loomulikkude põhjuste kaudu, siis vähenes mõõduandvais ringkonnis ebausk. Nõiaprotsessid jäid aegamööda minevikku. Teisitimõtlejate vastu muututi nüüd sallivamaks — võõrausuliste verised tagakiusamised riigivõimu poolt lakkasid. Jesuiitide ordu, kes pidas halastamatut võitlust mittekatoliiklaste vastu, suleti ilmlikkude võimude survele. Kohtumõistmisel kaotati piinamine, seadused muudeti täpsamaiks ja selgemaiks, karistusemäärade vähendati. Kuni XVIII s. keskpäigani oli üsna sagedaseks karistuseks varguse ja valevande eest surmanuhtlus. Nüüd hakkavad nii rängad karistusnõr-

mid ajalukku minema. Talupoegade olukorda parandati siin-seal. Ikka enam hakati valgustusaja ideede mõjul rõhku panema rahvaharidusele. Käsitledes küsimust, missugune on parim riiklik ja ühiskondlik kord, valmistas valgustus ette autokraatse korra ja seisusevahede kadumist ning valitsusviiside demokraatlikumaks muutumist.

1. Mispärast levisid valgustusaja ideed maailma just Prantsusmaa kaudu, kuigi Inglismaa oli nende sünnimaa? 2. Nimetage tähtsamaid prantsuse valgustajaid! 3. Missuguse teosega sai Montesquieu kuulsaks? 4. Millist põhimõtet soovitas Montesquieu teostada valitsuse korraldamisel? 5. Mida teate Voltaire'i eluloost? 6. Mille eest ja mille vastu võitles Voltaire oma teostes? 7. Millest paistab Voltaire'i suur mõju kaasaegsetesse? 8. Mida teate Rousseau elukäigust ja iseloomust? 9. Mispöolest erinevad Voltaire'i, Montesquieu ja Rousseau arvamused õigest riigikorrast? 10. Missuguse teosega sai Rousseau kuulsaks? 11. Mida teie arvate Rousseau nõudest „tagasi looduse juurde“? 12. Kas ja mil määral on see nõue õigustatud? 13. Loendage uuendusi, mida teostati valgustuse mõjul!

2. Valgustatud absolutism.

Üldist. Valgustuse demokraatlikud ideed jõudsid Prantsusmaal teostamisele alles XVIII s. lõpul ning mõnes muus Euroopa riigis veelgi hiljem. Läks kaua aega, enne kui nad imbusid rahvahulkadesse seevõrra, et tekkisid revolutsioonid vana korra kukutamiseks. Kui enne seda teostati uuendusi riiklikus elus, siis need sündisid kuningate ja vürstide soovil. Mõnevõrra mõjutas kõrgeid kroonitud päid ka valgustusaja kirjandus. Nad hakkasid nägema pahesid ühiskondlikus korras ja püüdsid neid kõrvaldada. Kuid sealjuures ei taotlenud nende uuendused demokraatlikuma korra loomist. Rahvast pidasid valgustatud kuningad poliitiliselt alaealiseks. Nad uskusid, et teda ei või lasta riigielu juhtimisele, sest ta ei tea, mis on riigile kasulik, mis kahjulik. Selle üle pidi otsustama haritud ainuvalitseja.

Valgustatud monarh pidi silmas pidama kogu rahva huve, olema riigi „esimene teener“, nagu ütles Preisi kuningas Friedrich Suur. Terve rea uuendusi teostasid valgustatud ainuvalitsejad. Meieaegseile inimesele tundub nende reformimistegevus siiski väga poolikuna. Näit., valitsusviis jäi ikka kaunis despootlikuks ning talupoegade kasuks teostatud uuendused polnud kaugeltki küllaldased.

Friedrich II ja ta sisepoliitika Preisimaal. Üheks tuntuimaks valgustatud kuningaks oli Friedrich II Suur (1740—1786) Preisimaal, keda kaasaegsed hüüdsid „kuningas-filosoofiks“. Suure innuga luges ta prantsuse valgustajate töid ja mõnda aega elas kuulus Voltaire koguni tema õukonnas Berliinis. Friedrich II isa Friedrich Wilhelm I (1713—1740) polnud sarnane teiste XVIII s. monarhidega. Sel ajal kui iga vaesemgi Saksa vürst pillas raha tore-dale õueelule, Friedrich Wilhelmi õukonnas elati väga lihtsalt. Sel

5. joonis. Friedrich II.

ajal kui kõikjal oli moeasjaks prantsuse keele ja autorite teadmine, ei hinnanud Friedrich Wilhelm valgustusaja teadlasi ega sallinud oma poja prantsuse kirjanikkude ja muusika harrastamist. Friedrich Wilhelmi enda armsaimaks aja-viiteks oli õllelauas istumine, kõva hollandi tubaka suitsetamine ja kõrtsianekdootide vestmine. Valitsejana nõudis ta kõigilt täpsalt, otse masinlikku kohusetäitmist ning karistas oma ametnikke väiksemate süütegude eestki üsna rängalt. Kui mõni minister või nõunik ilma kuninga kirjaliku loata kas või tunnigi hilines, pidi ta maksma 100 dukatit trahvi, puu-

dus ta terve päeva, kaotas ta poole aasta palga. Kroonurahade kõrvaldamise eest aga võis koguni sattuda võllasse. Veel rangem distsipliin kui ametiasutistes kehtis sõjaväes.

Kroonprintsina kannatas Friedrich Suur nii väga isa karmuse ja tahumatu oleku all, et püüdis põgeneda kodust Inglismaale. Kuid ta vangistati ja anti sõjakohtu kätte. Sõber, kes oli teda põgenemiskatsel aidanud, mõisteti surma. Friedrich pidi hukkamist pealt vaatama. Ta ise saadeti karistuseks pealinnast eemale, ühte väikesse kindlusse, kus ta pidi end ette valmistama tulevasele riigivalitsemisele. Ja kui ta isa suri ning Friedrich Suur kuningaks sai, siis selgus, et poeg valitseb riiki sama bürokraatlikult ja sama

autokraatlikult kui isa. Nii sõjaväes kui ka ametikohtades pidid kõik vaikides ja pimesi kuulama „kuningas-filosoofi“ sõna. Iial ei lisanud ta oma käskudele põhjendusi juurde.

Kuigi kuningas valitses absolutistlikult, võisid alamad olla temaga võrdlemisi rahul. Kohtud reformeeriti — piinamised kaotati ja kõik kodanikud kuulutati seaduse ees samaväärseiks. Usuasjus oli keiser üsna salliv. Preisimaal tohtis „igaüks omal viisil“ (*nach seiner Fassung*) õndsaks saada. Rahvaharidust tõstis kuningas uute koolide asutamisega, Berliini akadeemiasse kutsus ta prantsuse õpetlasi.

Nagu kunagi Prantsusmaal Colbert, nii ehitas nüüd Preisimaal Friedrich Suur teid ja kanaleid, reguleeris kaupade sisse- ja väljavedu merkantilistlikus vaimus, ergutas töökodade asutamist ja õppinud tööliste sisserändamist välismailt. Talupoegade elujärge kergendas ta seega, et keelas nende ilma maata müümise ning laskis kindlaks määrata lubatavad teo ülemmäärad.

Preisimaa muutub suurvõimuks. Preisimaa oli võrdlemisi noor riik. Tema põhiosadeks olid ühelt poolt endine Preisi ordu ala ja teiselt poolt Brandenburgi vürstiriik. Mõlemad maad ühendati XVII s. Hohenzollernite valitsejasoo alla. Hohenzollernid kulutasid palju raha ja hoolt korraliku sõjaväe loomiseks. Sõjavägi võimaldas Preisimaal osa võtta paljudest Euroopa sõdadest ning enamasti ikka oskasid Preisi kuningad endile rahutegemisel välja tingida mõne maatüki sõjasaagiks. Friedrich Suure isa võttis näit. Vene liitlasena osa Suurest Põhjasõjast ja rahutegemisel sai ta Preisile tõhusa osa Rootsile kuulunud Lääne-Pommerist. „Kuningas-filosoof“ ise segas end Austria pärilussõtta (1740—1748). Austria pärilussõda puhkes, kui a. 1740 keiser Karl VI surma järel pääses troonile tema tütar Maria Theresia. Osa Saksa vürstiriike aga ei tunnustanud tema trooniletulekut seaduslikuks ja nad alustasid Austria vastu sõda. Austria vastaste seas oli ka Preisimaa. Tüli ei jäänud ainult kodusõjaks Saksamaal — Austria vastu astus välja ka Prantsusmaa, teda kaitsema tõttas aga Inglismaa. Pärilussõda lõppes rahutegemisel Maria Theresia õiguste tunnustamisega, kuid Preisimaale pidi ta loovutama maapõuevaradelt rikka Sileesia. Kuid Austria ei tahtnud sugugi leppida selle kaotusega. Põlunud möödunud veel kümmet aastat Austria pärilussõja lõpust, kui Sileesia pärast tekkis uus verine sõda, mis on ajaloos tuntud Seitse-

meaastase sõja (1756—1763) nime all. Austria ühines oma endise vastase Prantsusmaaga, samuti Venega ja Rootsiga, et võita tagasi Sileesia. Preisimaad toetas seekord ta endine vaenlane Inglismaa. Vaatamata sellele, et Friedrich Suur juhtis oma vägesid hiilgavalt, muutus preislaste olukord selles sõjas kord üsna raskeks. Näis, nagu seisaks Preisimaal ees põhjalik kaotus. Kuid 1762. a. suri Venemaal Preisile vaenlik keisrinna Eliisabet ning troonile tuli Preisi-sõbralik keiser Peeter III. Viimane jättis kasustamata Preisimaa nõrkuse ja lõpetas sõjategevuse. Kui Austria Preisimaaga 1763. a. rahu tegi, jäi Preisimaa endist viisi Sileesia peremeheks.

Peale Sileesia Friedrich suurendas oma maid „Lääne-Preisimaa“ omandamisega esimesel Poola riigi jagamisel a. 1772. Preisimaa oli sobitanud oma endiste vaenlaste Austria ja Venemaaga rahuldava vahekorra, ning tema ettepanekul jagasid need kolm riiki endi vahel suure hulga nõrga Poolamaa territooriumist. Visla jõe alamjooks läks nüüd Preisimaa kätte ning seni teineteisest lahutatud olnud Brandenburg ja Ida-Preisimaa said loomulikult ühendatud.

Joseph II (1780—1790) uuendustegevus Austrias. Palju kaugemale valgustusaja ideede teostamises kui Friedrich Suur läks Maria Theresia poeg Joseph II, keda on nimetatud „revolutsionääriks troonil“. Peab aina imetlema Joseph II julgust senise korra lõhkumisel. Tähtsamate reformide puhul polnud tema vastu ainult aadel ja vaimulik seisus, vaid isegi riiginõukogu ja keiserlik kantselei. Joseph II mõistis hästi, et aadli ja vaimulikkude eesõigused on liiga suured ning talupoegade õiguslik ja majanduslik seisund äärmiselt vilets. Selliseid suuri vastuolusid asus keiser tasandama. Ta andis välja käskkirja, mille järgi kaotati aadli ja vaimulikkude eesõigused maksude maksmisel. Teiseks astus ta üsna julge sammu, kaotades ära talupoegade pärisorjuse (1781). Talupoegade teokohustused arvati ümber rahasse. Sealjuures määrati maks mõisale kaunis madal, nii et talupoeg ei kulutaks mõisa- ja riigimaksudeks enam kui 30% oma brutosissetulekust. Nüüd võisid talupojad mugavamalt elada ja oma tööviljast rõõmu tunda. Tolerantsipatendiga anti protestantidele ühesugused õigused katoliiklastega, ainult jumalateenistusi ei tohtinud nad pidada avalikult. Umbes 2000-est

Austrias olevast kloostrist sulges Joseph II umbes 1300, — kõik need kloostrid, millede mungad ei harrastanud heategevust, vaid elasid ühiskonnale kasu saatmata, vagas mõtisklemises. Suletud kloostrite varandusi kasustas keiser hoolikande otstarbeks. Viinis asutati varjupaiku vaestele, orbadele, kurtummadele, invaliididele jne. Samuti loodi kloostritelt võõrandatud varanduste abil hulk koole. Vaimulikkude järelevalve koolide üle kaotati, u s u - õ p e t u s e t u n d i d e kulul anti tunnikavades tublisti ruumi reaalinetele. Seadused muudeti tunduvalt h u m a a n s e m a i k s. Surmanuhtlust lubati määrata ainult mässajaile.

Riigivalitsemist püüdis Joseph muuta t s e n t r a l i s t l i k u - m a k s. Austria eri rahvustega provintsidest kehtisid seni erilised valitsemiskorrad, sealsetel seisustel oli olnud mõndagi ütelda provintsi valitsemise kohta. Nüüd kaotati provintside o m a v a l i t s u - s e d, asju hakkasid ajama keskvalitsuse ametnikud, ametlikuks keeleks tehti kõikjal s a k s a k e e l. Sellised reformid tekitasid riigis tugeva opositsiooni. Aadel, kirik ja oma rahvustundes solvatud provintsid ühinesid võitluseks valitsuse vastu. Eriti ärev oli meeolu Ungaris ja Belgias. Belgias puhkes avalik m ä s s ning maa kuulutati iseseisvaks vabariigiks. Keset selliseid vapustavaid sündmusi suri keiser, kes vareminigi oli olnud haiglane. Tema järglane kaotas paljud Joseph II reformid, et ärevus riigis pisutki väheneks, muu seas jäi pooleliolev pärisorjuse kaotamine mitmel pool teostamata.

Katariina II (1762—1796) reformipüüded Venemaal. Valgustatud ainuvalitsejaist kõneldes tavatsetakse nimetada ka Vene keisrinnat Katariina II. Katariina oli üks oma aja haritumaid valitsejaid. Ta tundis hästi nii valgustusaegset kui ka antiikkirjandust. Ta valitsemisele on omased üksikud valgustatud absolutismi jooned, kuid nad ei esine kaugeltki nii suurel määral kui Joseph II ja Friedrich II juures. Katariina II ajal valitses Venemaal suur u s u s a l l i v u s. Muhameedlased tohtisid oma mošeedes korraldada jumalateenistusi, vennastekoguduse tegevus, mis paarkümmend aastat keelatud olnud, muutus jälle lubatuks jne. Keisrinna käsul rajati u u s i l i n n u, mis pidid olema administratsioonikeskusteks. Keisrinna kirjutas r a a m a t u i d valgustusa v a i m u s ja ostis kuulsaid kunstiteoseid kogu Euroopast. Tema ajal õitsesid pealinnas näitekunst ja muusika, asutati u u s i k o o l e.

Neist oli aga kasu ainult kõrgematele kihtidele. Rohkearvulise talupojaseisuse heaks ei sündinud midagi.

Oma valitsuse algul mõtles Katariina küll tõsiselt talupoegade olukorra parandamisele, kuid see püüd jäi teostamata. Katariina oli troonile pääsenud aadli abiga mitteseaduslikul teel ning ei julgenud seepärast aadliga vastuollu sattuda. Tema ajal talupoegade seisund pigemini halvenes kui paranes. Talupojad pärisorjad olid täiesti mõisniku meelevalda all. Isegi kaeba-

6. joonis. Katariina II.

mise mõisahärra peale kohtus keelas keisrinna peksu ja sunnitöö ähvardusel. Mõisnikud käitusid talupoegadele nagu mõisa inventariga. Inimesi müüdi laatadel nagu kariloomi ja vahel oli sealjuures nende hind odavam loomade omast. Kord vahetas üks mõisnik terve küla elanikud haruldast tõugu koera vastu. Talupoegadele tasuti kaardivõlgu, neid anti altkäemaksuks ametnikele jne.

Katariina II vallutused. Poola riigi jagamised (1772—1795). Katariina välispoliitika peasihiks oli Venemaa piiride laiendamine. Türgimaalt võitis ta ka-

hes sõjas Musta mere põhjaranniku ja Krimmi. Poola riigi langemisel omandas Venemaa suure osa tema maa-aladest. Poola oli muutunud XVIII s. väga nõrgaks. See tuli tugeva kesk võimu puudusest. Kuninga võim oli väga piiratud aadli ja seiminimelise riigipäeva läbi. Kuid ka seim ei suutnud teostada riigielus vajalikke uuendusi, sest igal üksikul seimi liikmel oli *liberum veto* õigus, s. o. õigus seimi otsuste teostamist ära keelata. Omavahel vaenlikud aadligrupid ühinesid tihti relvastatud konföderatsiooneks ning pidasid vahel kodusõdu. Talupoegadel polnud põhjust oma riiki eriti armastada — neid hoiti pärisorjuses.

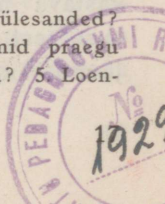
Üheks lahkkelide põhjuseks riigis oli muu seas katoliiklaste sallimatus mittekatoliiklaste vastu. Kui seim Vene valitsuse ja ühe aadligrupi surve otsustas (1768. a.) mittekatoliiklastele anda

võrdsed õigused katoliiklastega, siis puhkes maal kodusõda. Kodusõja rahustamist ettekäändeks võttes okupeerisid Vene väed Poolamaa. 1772. a. jagati vastavalt Friedrich II plaanile suur osa Poola alasid tema naabrite vahel. Venemaa sai osa Valge-Venemaast, Preisi Lääne-Preisimaa (ilma Danzigi ja Thorni linnata) ja Austria Galiitsia. Paarikümne aasta pärast muutus olukord Poolamaal jälle nii ärevaks, et Venemaa saatis oma väed Poolat „rahus-tama“. Koos sellega võeti ette teine Poola jagamine (1793). Venemaa sai säilinud osa Valge-Venemaast, Volõõnia ja Podoolia, Preisi-maa omandas aga Danzigi ja Thorni linnad ning osa Suur-Poolast. Seni veel iseseisvaks jäänud väikesse Poola riiki jäid esialgu Vene okupatsiooniväed. Kui poolakad nende vastu mässu tõtsid, summutati see meeleehtlik vastuhakkamine väga veriselt. Nüüd (1795. a.) teostus Poolamaa kolmas ja lõplik jagamine. Venemaa sai Leedu ja Kuramaa, Preisi säilinud osa Suur-Poolast ja Masoovia Varssavi linnaga ning Austria Väike-Poola Krakovi linnaga.

Gustav III katse valitseda Rootsimaad valgustatud absolutismi vaimus (1772—1792). Rootsimaa oli üks neist vähestest maadest, kus suurema osa XVIII s. kuningavõim oli nõrk. XVII s. lõpul ja XVIII s. algul olid Rootsi kuningad olnud peaaegu piiramatud ainuvalitsejad. Kuid Karl XII õnnetute ja riiki kurnavate sõdade ajal kaotas rahvas usalduse ainuvalitsusliku korra vastu. Temale järgnevad valitsejad pidid andma suuri õigusi riigipäevale. Riigipäeva ja tema poolt valitavate isikute kätte läks nii seadusandlik kui ka täidesaatev võim. Algas nn. „vabadusaeg“ (1719—1772), kus võimu pärast võitlesid riigipäeva erakonnad. Esialgu oli aadel rahul kuningavõimu nõrkusega. Kui aga riigipäeval talupoegade erakond iseteadlikumaks ja julgemaks muutus ning oma esindajaid tahtis tähtsatesse riigiametitesse panna, siis ühines aadel kuningaga senise riigikorra kukutamiseks.

1772. a. areteeris Gustav III kaardiväe abil ootamatult riiginõukogu ning sundis riigipäeva enda poolt esitatud põhiseaduse vastu võtma. Viimane andis kuningale üsna suure võimu. Gustav III püüdis elada nagu valgustatud metseen. Ta toetas kunstnikke ja kirjanikke, alustas suurejoonelisi ehitusi, harastas Rootsis seninähtamatult toredat õueelu. See kõik nõudis riigikassalt üle jõu käivaid väljaminekuid. Oma populaarsuse tõstmiseks alustas kuningas sõda Venemaaga, kuid see ei andnud Rootsile vähematki maade juurdekasvu. Kui ta hiljemini, saavutanud kokkuleppe Vene valitsejanna Katariinaga, tahtis koos venelastega välja astuda vahepeal puhkenud Prantsuse revolutsiooni mahasurumiseks, siis moodustasid revolutsiooniaateist vaimustatud aadlinoormehed tema vastu vandeseltsi ning tapsid kuninga ühel maskeraadil a. 1792.

1. Kuidas suhtusid valgustatud ainuvalitsejad demokraatlikku korda?
2. Kuidas võttis Friedrich Suur lühidalt kokku valgustatud monarhi ülesanded?
3. Missugustes punktides tunduvad valgustatud valitsejate reformid praegu eriti poolikuina?
4. Mida teate Friedrich II vahekorra kohta oma isaga?
5. Loen-

dage Friedrich II reforme! 6. Missuguste maa-alade võrra ja mille tõttu suures Preisimaa Friedrich Wilhelm I ajal ja Friedrich Suure ajal? 7. Mis oli Austria pärilussõja põhjuseks? 8. Missugune asjaolu päästis Preisimaa rängast kaotusest Seitsmeaastases sõjas? 9. Missugust muutust näeme võitlevate poolte koosseisus, kui võrrelda Austria pärilussõda ja Seitsmeaastast sõda? 10. Loendage Joseph II uuendusi! 11. Loendage põhjusi, mis tekitasid opositsiooni Joseph II vastu! 12. Loendage Katariina II reforme! 13. Mispärast ei suutnud Katariina II teostada põhjalikke uuendusi talupoegade kasuks? 14. Missugused olid Poola riigi nõrkuse põhjused? 15. Millal toimusid kolm Poola jagamist? 16. Kes said sel puhul maid ja missuguseid? 17. Mispärast kukkus Rootsimaal peale Karl XII surma ainuvalitsuslik kord? 18. Misnimeline Rootsi kuningas püüdis XVIII s. lõpul valitseda riiki absoluutse monarhina? 19. Missugune oli selle kuninga saatust?

3. Inglismaa XVIII s. ja Põhja-Ameerika ühendriikide tekkimine.

Parlamendi võimu kasvamine. Juba mitu sajandit oli Inglismaal parlamendile kuulunud võim seadusi anda ja makse määrata. Kuningate katsed parlamendilt neid õigusi võtta polnud kauemaks ajaks andnud tagajärgi. Pärast nn. veretut revolutsiooni kasvab **parlamendi tähtsus** Inglise riigis veelgi, talle läheb üle ka täidesaatev võim, mis seni kuulus kuningale.

XVIII sajandil, kui mandririigis võidutses absolutism, läheb Inglismaal kogu võim rahvaesinduse kätte.

Pärast „veretut revolutsiooni“ troonile pääsenud kuningad ei olnud vanust seaduslikest Tudorite ja Stuartite dünastiaist. Neil puudus kaua see ausära, mida inglaste silmis omasid põliste kuningasuguvõsade liikmed, seepärast polnud neil lootusi kuningavõimu tugevaks teha. Kui paljud vanameelsed, nn. *toryd* ihkasid troonile Stuarteid, siis otsisid uued valitsejad vabameelse whigide partei poolehoidu; whigid aga olid nõus kuningat toetama, kui see laiendab parlamendi õigusi.

Juba William III pidi 1701. a. kinnitama **troonipärimise seaduse**, mis peale korralduste Inglise trooni pärimise kohta sisaldas mitmesuguseid kuningavõimu kitsendavaid punkte. Nimelt määrati sellega kindlaks, et kõik valitsuse korraldused pidid kandma vastava ministri allkirja, kes vastutab nende seaduspärasuse eest. Ilma ministri allkirjata ei omanud kuninga käsud mingit jõudu. Inglismaal hoiti kinni arvamusest, et Jumala armust troonile

astuv kuningas ei või eksida ning seepärast on võimatu võtta teda vastutusele. Nüüd sai aga parlament õiguse ministrite üle kohut mõista ja neid eksimuste korral karistada. Seega muutus William III ajal valitsus vastutavaks parlamendi ees.

Pärast William III järglast pääses a. 1714 Inglise troonile Hannoveri dünastia. Esimesed sellest soost kuningad olid pärit vaesest Saksa osariigist ning tundsid end rohkem sakslastena kui inglastena. Tihedate sidemete puudumisel seltskonnaga nad ei võinud mõteldagi kuningavõimu suurendamisele. Neil oli vähe raha, samuti puudus neil seltskonna sügavam poolehoid. Parlamendi võim kasvas nüüd veelgi. Ministeerium oli muutunud William I ajal parlamendi ees vastutavaks, nüüd aga hakati koguni ministreid valima sellest parteist, mis oli parlamendis enamuses. Kui uued valimised andsid senisele opositsioonile ülekaalu, siis lahkus kabinett ning asemele tuli uus.

Inglise poliitilise elu varjukülgi. Vaatamata sellele, et Inglismaa poliitiline areng jõudis tunduvalt ette mandririikide omast, oli siin ikkagi säilinud veel palju vana korra jäänuseid. Üheks selliseks anakronismiks oli alamkoja valimisviis, mis püsis suuremate muutusteta keskaja lõpust alates. Inglismaa 8 000 000 elanikust oli XVIII sajandi lõpul hääleõiguslikke ainult 160 000 kodanikku. Saadikute arv jagunes valimisringkondade vahel väga mitteühtlaselt. Mõned suured linnad, nagu Manchester ja Liverpool, ei omanud üldse saadikut alamkojas, kuigi neis oli kümneid tuhandeid elanikke. Paljudel peaaegu väljasurnud linnakesetel aga, nn. „pehkinud kohakestel“, oli vahel mitu saadikut parlamendis. Londonil oli alamkojas esindaja iga 125 000 elaniku kohta, 30-el „pehkinud kohakesel“ aga iga 6 elaniku kohta! Valimised olid avalikud ning see jättis palju võimalusi nende mõjustamiseks. Maarentnikule võis hääletamisel mõisnik, võlgnikule võlausaldaja survet avaldada. Väheste elanikearvuga linnakestes oli kandidaatidel kerge valijaid ära osta. Valijaile jagati kas raha või kandidaat lubas oma taskust kinni maksta kogukonna võlad. Selliste valimiste teel moodustatud alamkoda ei võinud olla rahva tahte õige peegeldaja. Pealegi ei lubanud *Test Act* katoliiklastel pääseda parlamendisaadiku kohale ega muudesse riigiametitesse. Seega võeti veel ühelt osalt rahvalt seaduslikud võimalused oma tahte avaldamiseks ja oma poliitilise olukorra parandamiseks. Sageli ostetud häältega

parlamenti pääsenud saadikud lasksid endid ära osta valitsuse poolt, kes vajas alamkoja poolehoidu. Neile jagati rahalisi kingitusi ja paiukeid või neid määrati ametikohtadele, et nad toetaksid võimalikult ministrite kabinetti. Suurelt osalt võitlesid parteid parlamendis rohkem kohtade kui põhimõtete pärast. Kõigist neist pahedest hoolimata jäi Inglismaa siiski maaks, kus rahvatahet arvestati rohkem kui muudes riikides.

Inglismaa muutub võimsaks koloniaalriigiks. Esimesed koloniaalriigid Euroopas olid Portugal ja Hispaania. Portugal kui koloniaalvõim kaotas oma tähtsuse, kui ta Philipp II ajal liideti Hispaaniaga. Hollandlased anastasid sel puhul tähtsamad Portugali asumaad. Hispaania säilitas oma suuri asumaid Ameerikas kuni XIX sajandini. Kuid hispaanlased ei osanud hästi valitseda ja majandada oma asumaid, mis seepärast andsid kodumaale vähe tulu. XVII s. oli Holland võrdlemisi tähtsaks asumaaderiigiks, kuid tema koloniaalvõim ei kestnud kaua. Suurriigid Prantsus- ja Inglismaa vallutasid väikese Hollandi tähtsamad asumaad. XVIII s. esimesel poolel sammus koloniaalriigina esirinnas Prantsusmaa. Juba Henri IV ajal olid prantslased hakanud osa-osalt vallutama Kanadat ning need vallutused olid jätkunud ka Richelieu ja Louis XIV ajal. Mississippis jõgikonnas oli „Päikesekuninga“ valitsus- päevil loodud Louisiana asumaa. Ida-Indiaski olid XVIII s. algupoolel Prantsuse asumaad tunduvalt laiemad kui Inglise omad. Kuid sajandi keskpaiku hakkas ülemvõim nii Ameerikas kui ka Ees-Indias minema Inglismaa kätte.

Inglise esimene asumaa Virginia tekkis kuninganna Elisabethi ajal Põhja-Ameerikas. Hiljemini löid väljarändajad Inglise maalt neile lisaks teisi. Üsna suur oli Inglise asumaade juurdekasv Seitsmeaastase sõja ajal (1755—1763). Esimeseks ministriks Inglise maal oli siis William Pitt vanem, kes juhtis riiki energiliselt ja targalt. Prantslased kaotasid sõjas Inglisele Kanada, Louisiana idaosa ja tähtsaid maa-alasid Ida-Indias. Inglismaa muutus nüüd esimeseks mereriigiks. XVIII sajandil, Inglise koloniaalvõimu tõusu ajal on loodud muu seas tuntud inglise rahvuslik laul: „Valitse, Britannia, valitse mere voogusid!“

Inglise asumaad Põhja-Ameerikas. Kunagi pole asumaid loodud nii väärtuslike inimeste abil kui Inglise asumaid Põhja-Ameerikas. Siia ei tulnud seiklejad kiire rikastumise himuga, vaid

korralikud ja töökad kodanikud, keda kodumaal ei lubatud oma usukommete kohaselt Jumalat paluda. Siia saabus puritaane, katoliiklasi ja mitmesuguseid lahkusulisi. Põhjapoolsete asumaade kolonistid olid oma elukutselt väikepõllupidajad, kaupmehed ja käsitöölised. Lõunasse aga jäid elama suurmaapidajad, kes siin neegerorjade abil hakkasid kasvatama oma hiiglaistandustes tubakat, suhkruroogu ja riisi. Inglise asumais Ameerikas valitses enamasti üsna demokraatlik kord. Seadusandlikeks asutisteks olid laialdase valimisõiguse alusel valitud parlamendid, Inglise valitsus määras asumaadesse ainult täidesaatva võimu teostajad — kubernerid. Siin kehtis seega teissugune valitsusviis kui Hispaania ja Prantsusmaa asumais. Viimaste suhtes püüdis keskvalitsus kodumaal otsustada võimalikult kõiki asju.

Konfliktid asumaade ja Inglismaa vahel. Ainult majanduslikes küsimusis püüdis Inglismaa hoida asumaid endast sõltuvaina. Asumaist pidid võimalikult suurt kasu saama inglise kaupmehed, laevurid ja töösturid. Asumaad tohtisid vedada oma saadusi ainult Inglismaale, samuti pidid sisseveokaubad kolooniaisse toodama Inglise laevadel, kas otse Inglismaalt või üle Inglismaa. Tööstuse arengut asumais püüdis Inglise valitsus pidurdada, et Uus-Maailma välja vedada kodumaa tööstussaadusi. Masinate ja masinaplaanide viimine Ameerikasse oli keelatud, samuti mõnesuguste tööstusettevõtete asutamine seal. Sellised takistused äratasid kibedaid tundeid ameeriklastes, kes vihkasid kitsendusi ja sundi, mis olid teinud nende elu kodumaal õnnetuks.

Pärast Seitsmeaastast sõda, kui Inglismaa rahandus oli sattunud raskesse seisukorda suurte kulutuste tõttu sõjas, otsustas Inglise parlament maksustada Ameerika kolooniaid, kes seni polnud Inglismaa kasuks makse maksnud. Kuigi valitsuse poolt määratud maksud polnud rasked, tekitasid nad Ameerikas suure rahulolematuse. Ameeriklased väitsid, et neid ei tohi maksustada Inglismaa kasuks, sest nad pole esindatud Inglise parlamendis. Maal kasvas ärevus suureks. Maksuametnikkude kallal hakati tarvitama vägivalda. Küll kaotas Inglise parlament nüüd, seisukorra tõsidust mõistes, kõik sisseseatud maksud, ent pani sisseveotolli mõningaile kaubaartikleile (teele, klaasile, paberile ja värvidele). Kuid see Inglise parlamendi järeleandmine ei suutnud enam vältida mässu puhkemist.

Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine. 1774. a. kogunesid asumaade delegaadid Philadelphiasse ühisele kongressile. Kongress otsustas luua oma sõjaväe, sest Inglise parlament oli maale saatnud omad väed. Tekkis sõjalisi kokkupõrkeid inglaste ja ameeriklaste vahel. Lõhe kolooniate ja kodumaa vahel muutus nüüd ülepääsetamatuks. 1776. a. võttis Philadelphia kongress vastu iseseisvusedeklaratsiooni. „Loomulikule õigusele“ ja „lepinguteooriale“ toetudes õigustati selles kolooniate irdumist Inglismaast.

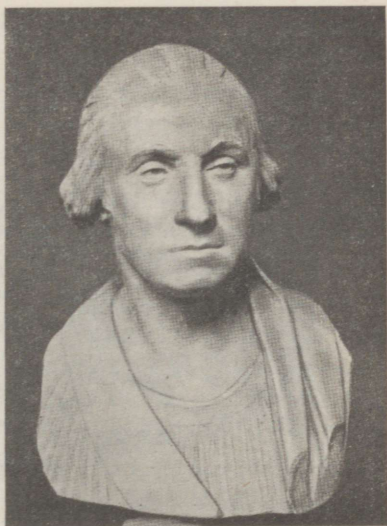

7. joonis. Ameerika iseseisvusedeklaratsiooni vastuvõtmine.

Sõjategevuses oli õnn esialgu Inglismaa poolt, kelle käsutuses oli suurel arvul palgasõdureid. Ameeriklaste väed olid halvasti varustatud, tihti olid nende riided ja jalanõud väga viletsad. Ka olid nad alguses vilumatud sõjapidamises. Kuid neid innustas visa võitlemistahet ning nende andekas juht George Washington oskas lühikese ajaga luua hea distsipliini. Ometi on küsitav, kas kõigist ameeriklaste pingutustest oleks jätkunud võiduks, kui Euroopast poleks tulnud neile appi palju vabatahtlikke ja kui Prantsusmaa, Hispaania ja Madalmaad poleks liitunud vabadusvõitlejate toetamiseks. Selle liidu loojaks oli ameerika diplomaat ja teadusmees Benjamin Franklin. Tema ilmunine Pariisi tekitas suurt vaimustust prantsuse „valgus-

tajate“ keskel. Prantsuse Akadeemias tervitas üks entsüklopedist (d'Alembert) teda sõnadega: „Ta kiskus ära taevalt välgu ja türan- nilt valitsuskepi.“ Üldse tundis vabameelne Euroopa kodanlus väga sooja kaasa ameeriklaste iseseisvuspüüdeile. 1783. a. tehti rahu, milles Inglismaa pidi tunnustama 13 mässulise koloonia ise- seisvust.

Iseseisvaks muutunud asumaade esindajad tulid kokku ja asu- sid tööle uue põhiseaduse koostamiseks. See kuulutati 1787. a. välja kui Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadus. Uus põhiseadus jät- tis igale osariigile võrdlemisi suure iseseisvuse. Igale jäi oma seadusandlik, täidesaatev ja kohtu- võim. Osariikide seadusandluselt nõuti aga, et see oleks kooskõlas liidu põhiseadusega. Neis asjus, mis puudutasid kõigi osariikide huve (nagu välispoliitika ja üldine kau- banduspoliitika), anti seadusandlik võim liidu kongressile, mis koosnes saadikutekojast ja senatist. Täidesaatev võim läks nel- jaks aastaks valitava presidendi ja temast sõltuva ministeeriumi kätte. Seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim olid 1787. a. põhi- seaduse järgi teravalt üksteisest eraldatud. Kodanikele kind- lustati samaõiguslus seaduse ees, isikupuutumatus ja täie- lik südametunnistusevabadus. Kirik lahutati riigist. Ühegi usu- tunnistuse liikmed ei pruukinud nüüd kadestada teiste omi riigi soodustuste pärast. Euroopa vabameelsetes ringkondades äratas uus põhiseadus suure vaimustuse, — ta oli oma aja kohta väga demo- kraatlik, välja arvatud üks tema peapuudusi: orjapidamise luba- mine lõunapoolseis osariigis.

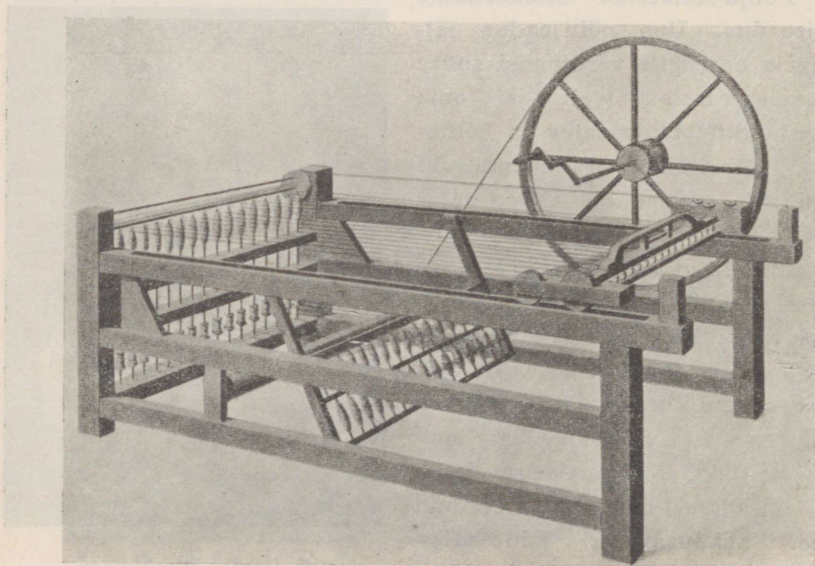

8. joonis. Washington.

Austraalia koloniseerimise algus. Juba XVIII s. olid holland- lased avastanud Austraalia. Kuid koloniseerima teda ei haka- tud ning ta ununes varsti täiesti. XVIII s. seitsmekümnendail aas- tail avastas kuulus maadeurija Cook Austraalia uuesti ja pärast

asumaade kaotust Põhja-Ameerikas hakkasid inglased teda koloniseerima. Austraalia asustamine eurooplastega läks esialgu aeglaselt. Esimesteks kolonistideks olid inglise sunnitöölised.

Tööstuslik revolutsioon Inglismaal. Inglismaa kaotas küll sõja oma kolooniatega Ameerikas, kuid tema vägevus säilis. Selle asemel, et Inglismaale oleks Ühendriikide kaotusest tulnud katastroof, jäi ta edasi maailmariigiks, mis leidis asumaid juba teisel, näit. Austraalias. Ka Inglismaa majanduselu ei osutanud tagurpidi-minekut. Inglise kaubandus Ameerikaga ei vähenenud peale Ühendriikide ise-

9. joonis. Üks esimesi ketrusmasinaid.

seisvumis, vaid isegi suurenes. Vabastussõja ajal oli Põhja-Ameerikas hakatud kasvatama puuvilla ning selle kasustamine võimaldas inglise tööstureile toota uusi riidesorte. 1787. kuni 1815. aastani tõusis kaubanduslik läbikäik Inglismaal koguni neljakordseks. Selle peapõhjuseks oli Inglise tööstuse suured XVIII s. teisel poolel. Nimelt leiutati sel ajal Inglismaal terve rida masinaid, mis hakkasid asendama inimtööjõudu. Tekkis nn. tööstuslik revolutsioon, üleminek käsitöölt vabrikutööle, mis muutis tunduvalt maailma ainelist kultuuri ja majanduslikke vahekordi. Esmajoones rakendati masinaid laialdasemalt puuvilliriide-tööstuses — võrdlemisi uues, Idamailt üle võetud tööstusharus. Habeme-

ajaja Arkwright leiutas (1769) ketrusmasina ja külavaimulik Cartwright (1785) kudumismasina. Keemik James Watt konstrueeris esimesed korralikud aurumasinad (aa. 1764—1775). Esialgu oli tarvitatud masinate käimapanemiseks veejõudu, nüüd hakati seda asendama auruga. Aurul oli veejõuga võrreldes mitmesuguseid paremusi: tema hankimine polnud seotud maastikuliste eritingimustega ning tema tööenergiat oli kergem reguleerida kui näit. ojakese oma, mis põuasel suvel võis hoopis kuivaks jääda. Masinate ehitamiseks vajati metalle ning seega elavnes ühenduses masinate tarvituselevõttuga ka metallitööstus. Et mitmesugused tööstusharud vajasisid palju kütet, siis suurenes ka kivisöekaevamine. Peale masinate leiutamise võimaldasid tööstuse edusamme suurte vabade kapitalide olemasolu ja tööliste küllus Inglismaal. Peamiselt õnneliku väliskaubanduse tõttu oli Inglismaale XVIII s. koondunud nii palju vabu kapitale, et ei teatud, kuhu neid paigutada. Leidus rikkaid, kes olid valmis finantseerima isegi selliseid fantastilisi ettevõtteid, nagu perpetuum mobile leiutamist, tinast hõbeda tegemist jms. Muidugi jätkus siis kapitalistidel küllaldaselt raha ka selliste vabrikute asutamiseks, mis tõesti suutsid midagi luua. Vabast tööjõustki ei olnud Inglismaal puudu. Talupoegade maatustumine, mis oli alanud juba keskaja lõpul, muutus XVIII s. eriti intensiivseks. Mõisnikud laskisid senised saraskonna ühismaad ära jagada ning piirasid oma krundid taradega. Pärast ühismaade jagamist ei võinud talupojad pidada nii suurt karja kui seni, mil talu kari pääses saraskonna ühis põldudele peale lõikust. Mõnel muulgi põhjusel oli „tarastamine“ taludele kahjulik. Talupojad vaesuisid, paljud jätsid oma kohad ning otsisid elatist käsitööst või vabrikutööst.

Vabrikutöölise eluolu oli üsna vilets, sest kiiresti rikkastada tahtvad ettevõtjad maksid neile madalat palka. Et masinatega töötamine oli võrdlemisi lihtne ja ei nõudnud suurt jõukultust, siis võisid vabrikandid oma ettevõtteis tööle panna ka naisi ja lapsi. See aina suurendas tööjõu pakkumist ning surus palgad alla. Tööpäev oli väga pikk (meestöölistel 13—14 tundi, lastel ja naistel ainult mõned tunnid vähem), töö- ja eluruumid mittehügieenilised. Oma rasket olukorda püüdsid töölised kohati kergendada masinate hävitamisega. Raskeist karistustist hoolimata tekkis ikka ja jälle salaühinguid, kelle eesmärgiks oli purustada masinaid.

Tööstusliku revolutsiooni mõju majandusteadusse. Adam Smith (1723—1790). Masinate tarvituselevõtt ning vabrikute ehitamine arenes eeskätt Inglismaal. Teistes maades jäi tööstuse areng XVIII s. lõpul ja XIX s. algupoolel mitmekümne aasta võrra maha. Seepärast oli Inglise tööstus seevõrra võistlusvõimeline, et võidi mõtelda kaitsetollide kaotamisele. Inglismaal hakkavad XVIII s., eriti aga XIX s. pinda leidma vabakaubanduslikud ideed.

10. joonis. A. Smith.

Kõige tähtsam ja mõjukam vabakaubanduslikkude vaadete propageeri-ja oli Adam Smith (1723—1790). Tema arvates peab kaduma igasugune tööstuse ja kaubanduse juhtimine korraldustega riigi poolt, igauhele jäägu siin täielik tegevusvabadus. Inimesed püüavad küll kõik omakasu, kuid seda tehes toovad nad kasu ka ühiskonnale, sest nende huvide vahel valitseb teatav kokkukõla. Kõik korraldub majanduselus kõige paremini loomuliku ning vaba võistluse alusel. Loomulik oleks, et iga maa toodaks sel alal, milleks tal on head eeldused, nii et ta on maailmaturul kaitsetollideta-gi võistlusvõimeline.

1. Millega on seletatav täidesaatva võimu üleminek parlamendi kätte Inglismaal XVIII s.? 2. Milles avaldus täidesaatva võimu üleminek parlamendi kätte? 3. Missugused olid parlamentaarse süsteemi puudused Inglismaal? 4. Missugused riigid olid kõige tähtsamaiks koloniaalmaadeks uue aja alguses, XVII s., XVIII s. esimesel ja teisel poolel? 5. Millega on seletatav juhtiva koloniaalriigi positsiooni kaotamine Prantsusmaa poolt, selle üleminek Inglismaale? 6. Missugused kolooniad omandasid inglased Seitsmeaastase sõja ajal? 7. Iseloomustage inglasist koloniste Põhja-Ameerikas kui inimesi! 8. Mispoo-lest erines valitsuskord Inglise, Hispaania ja Prantsusmaa asumais? 9. Missugused põhjused sünnitasid konflikti Inglismaa ja ta Ameerika kolooniate vahel? 10. Millal kuulutati välja Ameerika Ühendriikide iseseisvus? Kus? 11. Kes oli ameeriklaste tähtsaim väejuht vabastussõjas? 12. Missugused välisriigid aitasid Ühendriike võitluses Inglismaaga? Kes oli Franklin? 13. Iseloomustage Ühendriikide põhiseadust! 14. Millal algas Austraalia koloniseerimine? 15. Missugused nähtused põhjustasid tööstusliku revolutsiooni Inglismaal? 16. Nimetage mõnda leiutajat ja leiutist XVIII s.? 17. Iseloomustage Adam Smithi õpetust!

II. Suur Prantsuse revolutsioon.

1. Vana kord Euroopas, eriti Prantsusmaal.

„Vana kord“. Suure Prantsuse revolutsiooniga XVIII s. lõpul algab Euroopas revolutsiooniderikas ajastu, mis kestab kuni tänapäevani. Suure Prantsuse revolutsiooni ja talle järgnenud teiste revolutsioonide läbi XIX s. purunes Euroopas senine ühiskondlik ja riiklik kord ning läks ajalukku. Seda, enne Suurt Prantsuse revolutsiooni valitsenud korda hakati hüüdma „vanaks korraks“, lootuses, et ta jäävalt kuulub minevikku. Eespool oleme mõnigi kord kirjeldanud „vana korra“ aegseid olusid. „Vana korra“ tähtsamad tunnused on kuninglik absolutism, samaõiguse puudus mitmest seisusest isikute vahel ning kodanike õiguste ja vabaduse halb kaitse. Kuninglikku absolutismi tunneme juba varemini. Siin vaatleme peamiselt õiguslikke erinevusi seisuste vahel.

Vaimulikud ja aadel. Kõige paremas olukorras vana korra aegsel Prantsusmaal olid seisustest aadel ja vaimulik seisus. Nad olid peaaegu täiesti vabad maksudest ja mitmesuguste eesõigustega. Nii pääsesid ohvitserikohtadele sõjaväes ja kõrgematesse kiriku- ja riigiametitesse peaaegu ainult aadlimehed. Samuti leidsid just aadlimehed teed kuninga õukonda, kuhu linnakodanikke peaaegu kunagi ei lastud. Kõrgetesse ametitesse pääsesid tihti kuulsast soost aadlikud, kes aga polnud sugugi andekad ning oma koha väärilised. Kuid oma kõrge päritolu üle olid aadlikud peaaegu alati uhked. Üks valgustusaja kirjanik (Beaumarchais) ironiseerib õigusega selle seisuseuhkuse üle naljamängus „Figaro pulm“: „Mis teie ka olete? Teie olete vaevaks võtnud sündida.“

Aadli käes püsisid ikka väga suured maa-alad — aadlile ja kirikule kokku kuulus umbes $\frac{2}{3}$ Prantsusmaa pinnast. Kõrgemad aadlikud ei elanud oma mõisades, vaid Versailles's. Rahvaga puutusid nad vähe kokku. Ainult sügisiti käisid uhked härrad oma mõisades jahti pidamas. Talupojad olid jäetud kurjade mõisa ameti-meeste hoolde, kes neilt südilt maksusid nõudsid ning raha oma isandatele linna järele saatsid.

Samuti nagu aadlil oli vaimulikeseisusel suur mõju riigis. Kõrgemate vaimulikkude käes olid väga suured maa-alad ning nad pääsesid mõnigi kord kõrgematesse riigiametitesse. Piiscopeks said sageli aadlimehed-õukondlased, kes seda ametit ise ei

pidanud, vaid määrasid endile asemikud. Usu- ja kirikuelu juhtimine huvitas neid piiskoppe palju vähem kui suured tulud, mida saadi piiskopikohast. Piiskopi sissetulek ulatus kohati umbes $1\frac{1}{2}$ milj. frangini aastas. Samal ajal maksti alamaile vaimulikele, külapreestreile ainult 400—500 franki palka aastas. Sellisest väikesest palgast ei piisanud tihti korralikuks äraelamisekski. Oma viletsa seisundi tõttu seisis külavaimulikud lähedal talupoegadele ning tundsid nende raskustele kaasa.

Suuremas osas teistest Euroopa maadest oli aadli võim sama suur kui Prantsusmaal, kohati isegi suurem. Vaimulikul seisusel aga ei olnud protestantlikes riigis nii suurt kaalu kui katoliiklikes.

Kolmas seisus. Kolmandasse seisusse Prantsusmaal kuulusid linnakodanikud ja talupojad. Linnakodanikud omandasid Prantsusmaal juba keskajal õiguse oma asemikkude kaudu osa võtta generaalseisust, kuid nende tähtsus oli aadli ja vaimulikkude kõrval üsna väike. Eesõigustatud seisused ei arvestanud peaaegu kunagi nende soove ja huve. Alaliseks tüliküsimuseks olid maksud, milledest kõrgemad seisused olid vabad. Ka tähtsamasse riigiametisse pääsemine oli linnakodanikel raske. Kuigi linnakodanikkude õigused olid piiratud, maksid nad koos talupoegadega suurema osa riigimaksudest.

Palju pahameelt tekitasid linnakodanikes mitmesugused tööstust korraldavad normid. Õigus iseseisvat töökoda asutada oli ainult meistritel, kelleks saada oli aga väga raske. Õpipoiste õppimisaeg oli väga pikk, sellidelt nõuti kaunis raskeid meistritöid jne. Ka oli sel ajal viisiks, et valmistatav kaup pidi mitmest töökojast läbi käima: ühes näit. kedrati villu, teises kooti kangast, kolmandas värviti jne. Seejuures oli ette kirjutatud, kui jämedad pidid olema lõngad, kui lai ja pikk võis olla kalevikangas jne. Säärased eeskirjad kehtisid ka suurtes tööstuslikes ettevõtteis ja manufaktuurides. Eeskirjade vastu eksijaid ootas tihti valikaristus, nende kaup konfiskeeriti, nad ise pandi häbiposti, jäeti ilma töötamisõigusest ning mõnikord mõisteti isegi surma.

Kaupmehi pahandasid mõõtude ja kaalude erinevus igas maakonnas ja feodaalajast säilinud tollimaks, mida tuli maksta kaupade ühest maakonnast teise viimisel.

Kõige viletsam oli aga vana korra aegu talupoegade seisund Prantsusmaal. Enamik prantsuse talupoegi oli küll isiklikult

vaba, nad polnud pärisorjad, kuid nende kanda oli terve rida kesk-
ajast pärit kohustusi mõisnike vastu. Talupoeg pidi ikka veel
tegema tegu mõisale ning nii rahas kui ka loonus renti maksma, sa-
mu(i)ka kirikule kümnist andma. Suurem osa riigimaksude koormastki
lasus talupoegade õlul. Umbes $\frac{2}{3}$ talupoja sissetulekust läks anda-
mitteks ja maksudeks mõisnikule ja riigile, ainult $\frac{1}{3}$ jäi endale.
Peale teokohustuste mõisa vastu pidid talupojad riigi jaokski
tasuta töötama — teid tegema ja sõjaväge vedama. Keskajast olid
säilinud mitmesugused veidrad aadli eesõigused, näit. banalitee-
did ja jahiainuõigus. Talupojad olid kohustatud tarvitama
mõisa veskit jahvatamiseks, mõisa leivaahu leivategemiseks, mõisa
viinamarjapressi marjade purukssurumisel jne. Mõisnikkude jahi-
eesõigus oli külarahvale tõsiseks nuhtluseks, sest jäneste, hirvede,
lindude jm. metsloomade tapmine oli neil keelatud, — talupoeg toht-
tis neid ainult oma põllult eemale ajada. Kohati ei lubatud neil
isegi tarasid oma põldudele ümber teha, et ajujahikorral oleks
tee härradele vaba. Ülemeelikus tujus olevad jahiseltskonnad talla-
sid mõne jänese pärast vahel mitme talupere põldudel. Polnud ime,
et selliseis raskeis tingimuis talupojad oma elust rõõmu ei tund-
nud, et paljud neist oma kohad maha jätsid ning linna läksid õnne
otsima. Kuid siingi ei õnnestunud sageli talupoegadel end üles
töötada, suured hulgad neist muutusid kerjusteks, mõned koguni
roimariteks. Vana korra lõpul teenis umbes $\frac{1}{20}$ kogu prantsuse
rahvast endale ülalpidamist kerjamisega, Pariisis aga elatus
sellest koguni $\frac{1}{6}$ rahvastikust.

Paljudes teistes Euroopa riikides oli talupoegade olukord koguni
halvem kui Prantsusmaal. Taanis, Saksamaal, Ungaris, Poolas ja
Venemaal (meie kodumaa kaasa arvatud) olid talupojad sunnis-
maised pärisorjad, kel puudus täiesti isiklik vabadus ning peaaegu
igasugune kaitse mõisniku ülekohtu vastu. On tõesti arusaadav,
miks talupojad polnud rahul oma seisundiga ning vihkasid vana
korda.

Õiguslik kaitse. Vabaduste puudumine. Rahva õiguslik kaitse
jättis Prantsusmaal ja kogu Euroopas palju soovida. Kohustus-
kääimine oli kulukas ja aeglane, kohus sageli müüdav: õigus
anti sellele, kes suutis rohkem maksta. Kaebealuste ülekuulami-
sel tarvitati vana kombe järgi veel piinamist. Palju segadusi
sünnitas inimestele asjaolu, et kogu Prantsusmaal ei kehtinud ühised
seadused, vaid igas maakonnas oma eri seadused. Aadliseisuse

liikmed olid ka kohtumõistmise ajal igati eesõigustatud seisukorras: kui aadlimes ja linnakodanik olid ühes ja samas kuriteos süüdi, siis võis juhtuda, et aadlimes mõisteti mõneks ajaks kloostrisse patukahetsemisele, linnakodanik aga surma.

Üheks suureks paheks ainuvalitsuslikus riigis oli kodaniku- vabaduste puudumine. Riik nägi oma rahvas alamaid, mitte kodanikke. Alamate julgeolek oli üsna väike. Neid võidi tühiste kahtluste pärast vangistada ning aastate kaupa vanglates hoida ilma kohtuotsuseta. Isikuvabaduse kõrval puudusid sõna- ja trüki vabadus. Tsensuur ja politsei valvasid suure hoolega selle järele, et ei kõnes ega kirjas saaks arvustada kuningat, tema riigimehi ja kehtivat korda. Teistes Euroopa riikides polnud enamasti rahva õiguslik olukord parem kui Prantsusmaal, kohati koguni halvem.

Nagu näeme, oli rahval küllaldaselt põhjusi rahulolematuseks vana korraga.

1. Loendage vana korda iseloomustavaid jooni! 2. Iseloomustage 1) aadli, 2) vaimulikkude, 3) linnakodanikkude ning 4) talupoegade olukorda vana korra aegsel Prantsusmaal! 3. Mis te arvate, kas oli riigile tulus või mitte tähtsamate ametite reserveerimine ühe seisuse liikmetele? 4. Mispoolest jättis palju soovida rahva õiguslik kaitse vana korra ajal?

2. Revolutsiooni eellood.

Vildak rahanduspoliitika. Eespool käsitletud vana korra pahe- dele, mis olid Prantsusmaal enamvähem samasugused kui teisteski maades, lisandus Prantsusmaal veel muidki väärnähtusi, mis aitasid süvendada rahulolematust. Üks neist oli valitsuse vildak rahanduspoliitika. Kuigi XVIII s. Prantsusmaa tööstuse toodang tõusis seninähtamatult kõrgele ning väliskaubandus kasvas mitmekordseks, kuigi maksud, mida valitsus asetas rahvale, olid küllaltki rasked, ometi oli terve sajandi Prantsuse kuningriigi valitsus suurtes rahalistes raskustes. Osalt tuli see sellest, et aadlilt ja kirikult ei nõutud peaaegu üldse makse, osalt aga sellest, et riigil oli palju ülearuseid väljaminekuid. Õueelule ja mitmesugustele õue juures olevatele kallipalgalistele ametnikkudele üksi kulus aastas üle 200 miljoni frangi. Sellele tulid lisaks mitmesugused kingitused ja pensionid kuninga armualustele, mis omalt poolt nõudsid iga aasta mitukümmend miljonit. Sel ajal kui talupojad vaesuses ägasid, ei lõppenud hiilgav pidutsemine

ja prassimine Versailles's. „Päkesekuninga“ järglane Louis XV hoolis vähe riigist. Tema suurimaks sooviks oli veeta oma elupäevad külluses ja lõbus. „Tulgu pärast meid kas või veeuputus,“ lausuti tema õukonnas priiskava elu vabanduseks. Riigi rahanduslikke raskusi aina suurendasid õ n n e t u d s õ j a d, mida Louis XV pidas. Sõjaväes maksti ohvitseridele hiiglapalku. Ohvitserkonna palkadeks anti enam raha välja kui muude sõdurite ülalpidamiseks ühtekokku. Et puudus igasugune riigieelarve, siis oli valitsusel raske tervendada riigimajandust. Riigivõlad kasvasid Louis XV ja tema pojapoja Louis XVI ajal määratu suureks. (Prantsuse revolutsiooni aastal ulatus riigivõlg $4\frac{1}{2}$ miljardi frangini, iga-aastased riigi väljaminekud olid 57 miljoni võrra suuremad kui sissetulekud.)

Rahulolematuse tõus linnakodanluses. Nii riigi rahanduse väärsti juhtimisega kui ka muude vana korra puudustega polnud hoopiski rahul Prantsuse linnakodanlused, kelle iseteadvus tõusis XVIII s. tunduvalt. Selleks aitas kaasa ühelt poolt üksikute linnakodanikkude rikastumine, teisalt haritlaste arvu suurenemine. Rikkaid suurettevõtjaid vihastas aadlike upsakus ning asjaolu, et nad, vaatamata oma rikkusele, ei pääsenud tähtsatele ametikohtadele ei riigiametis ega kirikus. Paljud kodanikud, kes olid ostanud riigivõlapabereid, tundsid kehtvalt hirmu riigipankroti ees. Mitmesuguste kitsendavate määruste vastu majanduselus oli paljudel nuriseda. Enam ja enam tutvusid haritud linnakodanikud valgustusaja kirjanikega, kes nõudsid demokraatlikumat riigikorda.

11. joonis. Louis XVI.

Louis XVI püüab teostada reforme. Louis XV pojapoeg Louis XVI (1774—1792) püüdis teostada reforme, kuid ilma suuremate tulemusteta. Ta oli oma eelkäijast küll kokkuhoidlikum ning mõtles tõsiselt riigi huvidele, kuid tal ei jätkunud küllaldaselt mõis-

tust ja tahte jõudu, et päästa Prantsusmaad väärnähtustest. Kuninganna, kuninga vennad ja õukondlased mõjustasid ikka kuningat, et ta alustatud reformid enamasti pooleli jättis. Louis XVI peakontrolörest, kes püüdsid reforme teostada, oli kõige tähtsam Turgot. Turgot kavatses mitmesuguseid suuri uuendusi. Ta tahtis näit. maksustada aadli- ja vaimulikeseisust ühel ja samal alusel talupoegadega ning riigi kulul välja osta talupoegade feodaalkoormised. Maakondades ja linnades pidid asutatama omavalitsused, millede liikmeid oleksid valinud kõik seisused. Kuid nende põhi-

12. joonis. Marie Antoinette.

liste reformide teostamiseni Turgot ei jõudnud. Kuid ta viis läbi rea kaunis tähtsaid uuendusi: näit. kaotati tsunffikorraldus, lõpetati tollivõtmise maakondade vahelistel piiridel, vabastati talupojad teetege-
miskohustustest jm. Kuid kui Turgot tahtis vähendada ka õukonna kulusid $\frac{1}{4}$ võrra, siis tekkis tema vastu õukonnas äge opositsioon, mille hingeks oli kuninganna Marie Antoinette. Kuningas vallandas nii Turgot kui ka ühe tema edumeelse kaasministri (Malesherbes'i). Sealjuures olevat ta ütelnud neile: „Ainult teie ja mina armastasime rahvast.“ Pärast Turgot lahkumist tühistati enamik ta reforme.

Generaalstaatide kokkukutsumine. Pärast Turgot lahkumist jäi Prantsuse riigimajapidamine enamvähem endistele alustele. Ainult riigivõlad kasvasid alatasa. Üsna palju aitas selleks kaasa Põhja-Ameerika kolonistide toetamine vabastussõjas Inglismaa vastu. Prantsuse haritud seltskonnas äratas ameeriklaste vastuhakk suurt vastumustust ning pani paljud prantslased mõtlema ja kõnelema demokraatia üle ookeani taga. Kõige tähtsam Louis XVI peakontrolörest pärast Turgot'd on Necker, Genfi pankur. Temagi kavatses teostada mõningaid uuendusi ja koostas, selleks avaliku arvamuse poolehoidu otsides, riigieelarve ning avaldas trükis (a. 1781). Nüüd võis kogu rahvas näha, milliseid hiiglasummasid kulutas riik õueeluks ning kingitusteks printsidele ja aadlimees-

tele. Kuid õueringkondi vihastas see samm raskelt ning nad mõjustasid kuningat, nii et see Neckeri vallandas.

Neckerile järgnenud peakontrolöride ajal läksid Prantsusmaa rahaasjad veel enam sassi. Ikka enam ja enam saadi aru, et riigi päästmiseks on vaja põhjalikke reforme. Nende teostamiseks hakkas Prantsuse seltskond nõudma generaalseaduste kokkutulekut. Seda nõudsid nii kuninga kõrged aadlisoost nõuandjad notaablid, Pariisi kohtuasutis, parlament ja vaimulik seisus. Ka linnakodanikkude juhid pooldasid generaalseaduste kokkutsumist. Kui 1788. a. lisaks riigi rahanduslikele raskustele tekkis veel riigis näljahäda ning sellega koos käivad rahutused, siis otsustas kuningaski järele anda ja kokku kutsuda seisuste esindajad, kes 1614. a. saadik polnud koos käinud. Samuti kutsus Louis XVI Neckeri tagasi riigi majanduselu korraldama. Necker astus ametisse tingimusel, et generaalseadid kindlasti kokku astuksid juba 1789. a. 1. mail. Samuti viis Necker läbi otsuse, mille järgi kolmanda seisuse esindajate arv generaalseadustes oleks sama suur kui kahe kõrgema seisuse esindajate arv kokku (kõrgemal seisustel umbes 300 kummalgi ning kolmandal seisusel 600). Kui need valitsuse otsused rahvale teatavaks said, voolas hiiglasuur vaimustuslaine üle kogu Prantsusmaa. Pariisi tänavail kaisutasid võhivõõrad inimesed üksteist rõõmu pärast. Kõik lootsid, et generaalseaduste kokkutulekuga saabub Prantsusmaale uus ning parem ajajärk.

13. joonis. Sieyès.

Generaalseaduste valimised toimusid kaunis demokraatlikult. Iga otseseid makse maksev meeskodanik, kes oli 25 aastat vana, sai valimisõiguse. Valitsus ei avaldanud mingit survet valimiste käigule, valitses täielik kihutustöö vabadus. Seda kasustati hoolasti. Ilmus rohkesti poliitilisi lendlehti. Kõige kuulsamaks neist muutus vabameelse vaimuliku Sieyès'i brošüür: „Mis on kolmas seisus?“ Autor näitab siin, et kolmas seisus, mis seni poliitilises elus oli „mitte midagi“, on tegelikult „kõik“, sest temasse kuulub peaaegu kogu prantsuse rahvas. Seepärast tahab tulevikus kolmas

seisus ka riigielus midagi olla. Kõnemehena paistis valimiste ajal silma aadlimees *Mirabeau*, kes aga kaitses kolmanda seisuse huve. *Mirabeau* oli väga tulise temperamendiga ning väga hea kõnemees, kes oskas endale poolehoidu võita. Tema noorpõlv oli olnud väga seiklusterikas. Mitmel korral istus ta vanglas ning hiljemini rändas põgenikuna mööda Euroopat. Vanglais viibimise aega kasustas ta õppimiseks ning maapao aegu teiste Euroopa riikide korraga tutvumiseks. Nii ammutatud teadmusi oli ta nüüd valmis kasutama kolmanda seisuse kasuks. Valimiskoosolekuil varustasid valijad oma saadikuid kaebe- ja soovikirjadega. Talupoegade palavamaks sooviks oli feodaalkoormiste kiire kaotamine. Poliitiliste ümberkorralduste suhtes olid talupojad enamasti ükskõiksed. Seevastu aga nõudsid nii linnakodanikud kui ka kaks esimest seisust absoluutse kuningavõimu piiramist rahvaesinduse võimuga. Kuidas seda teha, selles erinevad seisuste arvamused — kõrgemad seisused soovisid vaimulikele ja aadlile kindlustada ülemvõimu tulevas rahvaesinduses, kolmas seisus aga nõudis, et rahvaesinduses kajastuks kogu rahva tahe. Samuti tahtsid kõrgemad seisused kaitseda oma mitmesuguseid eesõigusi (näit. maksude või kohtadele pääsemise küsimuses), mille vastu aga võitles kolmas seisus.

1. Millest tekkisid suured puudujäägid Prantsuse riigi majapidamises XVIII s.? 2. Missuguseid uuendusi kavatses teostada Turgot? 3. Mispärast ei saanud Turgot kavetatud reforme läbi viia? 4. Mispärast muutus generaalstaatide kokkukutsumine Louis XVI ajal möödapääsetamatuks? 5. Misnime- lise brošüüri autoriks oli abt Sieyès? Mida seal nõuti? 6. Mida soovisid mitmesugused seisused oma kaebe- ja soovikirjades?

3. Asutava kogu ja legislatiivi aeg (1789. a. kevadest kuni 1792. a. sügiseni). Prantsusmaal püütakse luua konstitutsioonilist monarhiat.

Generaalstaatide kokkutulek. Prantsuse laiad rahvahulgad lootsid seisustekogult kõike head. Tema avamise eelpäevaks voolasid Versailles'sse kokku määratud inimhulgad küll Pariisist, küll provintsist. Korraldati pidulik jumalateenistus (saadikuile) ja kiriklik rongkäik. Viimasest võtsid osa peale rahvasaadikute kuningas, kuninganna ja printsid. Rongkäigu jälgimiseks kohaste plat-

side eest nõuti kallist hinda, aga oli küllalt uudishimulikke, kes olid nõus seda maksma. Kuid saadikute ja rahvahulga vaimustus alanen peagi, kui neile sai osaks mõnesuguseid alandusi. Kirikus las kis kuningas näit. rahvasaadikuid kolm tundi oodata oma ilmu mist. „Üks isik ei tohiks oodata lasta kogu rahvast,“ ütles sel puhul üks saadikuist ning enamik teisigi tundis samuti.

Väliselt olid jumalateenistus ja rongkäik tõepoolest väga pidu likud. Kuningas ilmus Püha Vaimu rüütli pidulikus rõivastises, kuninganna säras kalliskividest, aad limeeste kalevist kuued olid kullaga tikitud, nende kübaratel uhkeldasid valged suled ja puusal aumõõgad, kõrgemal vaimulikel olid lillad ja punased mantlid. Ainult kolman da seisuse saadikud olid lihtsa tes mustades kuubedes.

Järgmisel päeval, 5. mail, kui kuningas pidas generaalstaatidele avamiskõne, jätkusid kolmanda sei suse alandamised. Koosolekusaali lasti kõrgemate seisuste asemikud avara tiibukse kaudu, kuna kol man da seisuse asemikud pidid sisse trügima kitsaist kõrvalus test. Saalis olid kolmanda sei suse istekohad määratud madala male kui kõrgemate seisuste omad jne. Kõigest paistis, et valit sus hoolib vähe kolmanda seisuse saadikuist, kuigi talupoegi ja linlasi oli Prantsusmaal umbes 26 000 000, aadlikke aga ainult 140 000 ja vaimulikke 130 000.

Generaalstaadid kuulutavad endid asutavaks koguks. Umbes kuu aega ei suutnud generaalstaadid asjalikule tööle asuda, sest puudus selgus hääletamisküsimuses. Varemini olid gene raalstaadid hääletanud seisuste kaupa. Seetõttu võisid vaimulike ja aadliseisus ühinedes läbi kukutada iga kolmanda seisuse ette paneku, sest igal seisusel oli ainult üks hääl. Hääletamisel poleks kolmas seisus saanud mingit kasu sellest, et tal oli umbes 600 saa dikut, teistel seisustel aga igal 300. Seepärast nõudis kolmas seisus

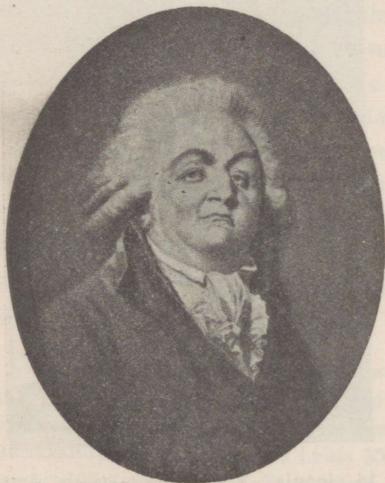

14. joonis. Kolmanda seisuse võit privileeeritute üle. Karikatuur.

hääletamist saadikute arvu järgi. Kõrgemad seisused aga olid sellele vastu. Kuningas ei julgenud ütelda oma otsustavat sõna.

Lõpuks otsustas kolmas seisus kui rahva suure enamiku esindus kuulutada end Sieyès'i ettepanekul rahvuskoguks ja hiljemini asutavaks koguks. Rahvuskogu liikmed vandusid, et nad ei lähe enne laiali, kui on andnud Prantsusmaale põhiseaduse. Teistele seisustele anti tähtaeg ühinemiseks rahvuskoguga. Paljud alamad vaimulikud ja mõned vabameelsed aadlikud tulidki varsti üle kolmanda seisuse juurde. Kuid kõrgemate seisuste juhtidele ja kuningale ei meeldinud tekkinud olukord. Öüeringkonna

nõuandel kogus kuningas kõik seisused ühisele kuninglikule istungile ja pidas seal kõne, millega tühistas kõik kolmanda seisuse otsused. Kõne lõpetas ta kõrkiide sõnadega: „Ma käsin teid, mu härrad, kohe lahku minna ning homme mingu igäuks sinna saali, mis on tema seisuse jaoks määratud.“ Pärast kuninga lahkumist tõusid aadli saadikud ja osa vaimulikke, kuid kolmas seisus ja hulk vaimulikke jäid saali. Kui kuninga tseremoniaalsemeister tuli neile laialimineku käsku meelde tuletama, vastas Mirabeau talle: „Ütelge oma isandale, et oleme siin rahva tahtel ning

15. joonis. Mirabeau.

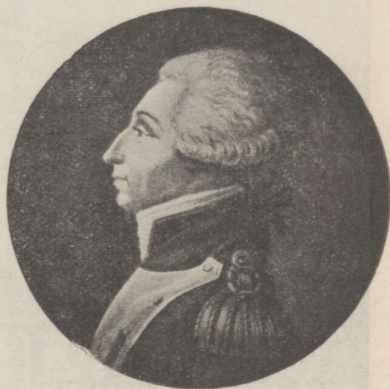
ainult tääkide abil võib meid ära ajada meie kohtadelt.“ Nüüd lõi kuningas kartma ja muutis oma otsuse — seisustel kästi ühineda ühiseks rahvuskoguks.

Kuid kuninga leppimine rahvuskoguga polnud sugugi tõsiselt mõteldud. Mitmesuguste ettekäänete all hakkas kuningas Pariisi ja Versailles' ümbrusse koguma välismaalastest palgasõdurite vägesid. Teated sellest tekitasid ärevust nii saadikute keskel kui ka Pariisi rahvastikus. Ärevus aina suurenes, kui kuningas vallandas Neckeri ja nimetas uueks peakontrolööriks ühe purutagurliku aristokraadi. Tuhanded ärevad pariislased kogunesid ühe palee parki, kus kõnniti rahutult edasi-tagasi ja arutati sündmusi. Lõpuks tegi rahvahulga nõutusele oma kõnega lõpu noor advokaat

Desmoulin. Rahvahulgast hüppas ta pargi lauale, pistol käes, ning kutsus tulises kõnes rahvahulki relvi võtma enda ja asutava kogu kaitseks. Kõneleja, kes muidu oli tuntud oma kogelemise ja abitu esinemisviisi poolest, rääkis nüüd hoogu sattudes imehästi. Lõpetades asetaski lootuse märgina oma kübarale rohelise lehe. Tuhanded kuulajad tegid sedasama. Kiiduavalduste torm oli vastuseks ta lõppsõnadele. Tõtati relvi muretsema, purustades relva-kauplusi ja sõjaväe arsenalid.

Neil rahutuil päevil valiti Pariisis uus linnavolikogu ja loodi jõukamaist kodanikest rahvuskaart, et kaitseda asutavat kogu kuninga sõjavägede ja Pariisi ärevate põhjakihtide vastu. Rahvuskaardi juhiks määrati vabameelne markii Lafayette, kes oli kuulsaks saanud osavõtuga Põhja-Ameerika vabastussõjast.

Revolutsiooni puhkemine (14. juuli 1789). Pariisi rahvamassid, nagu üteldud, varustasid endid relvadega. Pariisis endas oli kuninga sõjaväge vähe ning pealegi läks osa sellest rahva poole üle. Ülejäänud sõdurid ei julgenud tõsiselt mässajate vastu välja astuda. Kuninglikud väedki ei julgenud mässavale linnale peale tungida, vaid ootasid suuremaid abivägesid.

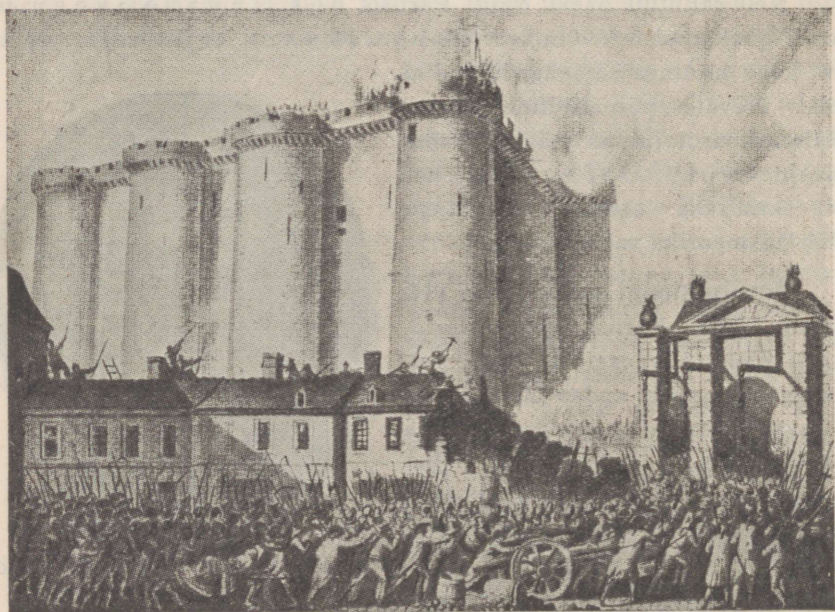

18. joonis. Lafayette.

Pariisi rahvastik ootas paar päeva kokkupõrget, siis pöördus ta viha Bastille kindlus-vangla vastu, milles nähti otse kui vana korra kehistist. 14. juulil asuti seda piirama. Halvastivarustatud ja väikese meeskonnaga kindlus ei suutnud kaua vastu panna. Ta langes ning vangid vabastati. Paar päeva hiljem lõhuti Bastille kindlus maatas. Bastille langemine näitas selgesti, et kuningavõim ei suuda enam vastu panna rahva tahtele. Õigusega loetakse sellest päevast alates Prantsuse revolutsiooni algust.

Pärast Bastille vallutamist kardeti linnas kuninglikkude vägede pealetungi. Kogu linn oli nagu suur sõjalaager — hommikust õhtuni löödi hädakella, valati kuule, valmistati odasid, ehitati kaitsevalle. Kuid oodatud pealetung jäi tulemata. Kuningas lõi kartma. Ta

kutsus Neckeri ametisse tagasi, eemaldas sõjaväed Pariisi lähedusest ja muutus rahvuskogu suhtes sõbralikuks. Pariisi mässulised kodanikud ja väehulgad lubati täiesti karistamata jätta, Pariisi uus linnavalitsus ja rahvuskkaart jäid püsima. Selliseil tingimustel leppis Pariiski kuningaga. Revolutsionääride võidud tekitasid paljudes õukondlastes ja tähtsamais aadlimeestes tõsist hirmu. Mitmed neist hakkasid kodumaalt välja rändama, lootes, et teiste Euroopa riikide valitsejad annavad neile abi ning püstitavad

16. joonis. Bastille piiramine.

Prantsusmaal uuesti vana korra. Ka absolutistlikud valitsejad Euroopas tundsid suurt hirmu, et mässuvaim tungib Prantsusmaalt ka nende riigesse. Hoopis rõõmsam meeleolu valitses aga välismaal vabameelsete keskel. Siin hellitati lootust võida ka omal maal julgete prantslaste eeskujul vana kord kukutada või mõningaid uuendusi teostada.

Vana korra langemine. Bastille vallutamise ja purustamise järel levis revolutsiooniline liikumine kogu Prantsusmaal. Mitmes teiseski linnas lõhuti kindlusi ja loodi uued omavalitsused, nagu see oli sündinud Pariisis. Talupojad, kes olid

asjata oodanud asutava kogu uuendusi endi kasuks, muutusid ärevaks. Kohati haarasid nad relvad ning pistsid põlema senjööride lossid, teisel nõudsid nende dokumentide väljaandmist, millede alusel talupoegadelt nõuti raskeid feodaalkohustusi. Seal, kus mõisnikud tarvilikud dokumendid välja andsid, põletati need suurte rõõmuhõisete saatel.

Rahvuskogu muutus nüüd maal leviva mässu pärast tõsiselt murelikuks. Isegi aadlikud said aru, et talupoegadele tuleb teha teatavaid järeleandmisi. 4. augustil pidas üks hertsog asutavas

17. joonis. Bastille vallutajad oma aja rõivastises.

kogus hoogsa kõne mässavate talupoegade kaitseks. „Külad ei nõudnud mitte põhiseadust, vaid feodaalkoormiste kergendamist,“ ütles ta ning soovitas talupoegade rahustamiseks feodaalkorra kaotamist. Kõneleja ise ütles end oma valijate nimel kõigist lääniõigustest lahti. Koosolek avaldas talle tormilist kiitust. Saadikud, keda äkki vallutas suur vaimustus, astusid üksteise järel kõnetooli ja ütlesid oma valijate nimel lahti eesõigustest, mida nad seni olid kasustanud. Mõisnikud loobusid feodaalõigustest, vaimulikud kümnisest, linnad oma tsunftikorrast, mis takistas tööstuse arenemist. Kuid enamikku feodaalkohustustest ei kaotatud ilma tasuta, vaid talupoe-

gadel tuli end senjööri käest vabaks osta. Siiski avaldasid rahvuskogu otsused maa meeleollu nii head mõju, et rahutused raugesid ja mõisnikud võisid jälle julged olla oma lossides.

Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon. Enne asumist põhiseaduse väljatöötamisele asutav kogu avaldas inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni, milles määrati kindlaks tulevase põhiseaduse alused. Deklaratsioonis rõhutati üksiku inimesiku õigust vabadusele, üteldes: „Inimesed sünnivad ja jäävad vabadeks ning õigustelt ühetaolisteks.“ Vabadus aga seisneb selles, et lubatakse teha kõike seda, mis ei tee teistele kahju. Kodanikele nõutakse siin mõttevabadust, isiku ja eraomandi puutumatumust, täielikku ühetaolisust seaduse ees ja maksude määramisel. Kõrgem võim pidi kuuluma rahvale, mida ta teostab kas ise või oma esindajate kaudu. Uuest korrast loodeti kõike head — inimeste senine kurjus pidi paljude saadikute arvates kaduma koos vana korra ja selle pahedega.

Kuningas viiakse Pariisi. Seda deklaratsiooni, mis rajas uue korra alused, ei tahtnud aga kuningas kinnitada. Louis hakkas jälle Versailles'sse koondama sõjaväge, mis tekitas Pariisis pahameelt. Umbusaldus kuninga vastu kasvas eriti siis, kui Pariisis levisid kuuldused ühest kuningameelsete ohvitseride peost Versailles' lossis, millest ka kuningas ja kuninganna osa võtsid. Ohvitserid panid seal kuningakoja auks toime meelevalduse. Sõtkuti jalgadega sini-valge-punaseid rahvusvärvilisi kokarde ja asetati ette valged (valge oli kuningakoja värv). Ohvitserid tõmbasid mõõgad tupest ning jooksid tormi pidusaali loožidele, otse kui oleksid need asutava kogu istekohad. Kuningas ja eriti kuninganna suhtusid ilmse rõõmuga sellisesse meelevaldusse. Õhus tundus tagurliku riigipöörde lõhna. Pariislased soovisid väga, et kuningas ja asutav kogu asuksid Pariisis. Seal nad oleksid võinud tarviduse korral kaitseda asutavat kogu kuningliku sõjaväe vastu.

Samal ajal võttis maad tööpuudus, sest suurnikkude väljarendamise tõttu pidid paljud töökojad oma ukSED sulgema ja töölised tööta jääma. Tööta jäi ka nende rohkearvuline teenijatepere. Kui viimaks Pariisis ka viljapuudus tunduvaks sai¹, võttis maad ärevus, mis kujunes uueks mässuks 5. oktoobril. Leivasabades seis-

¹ Maakonnad ei lasknud vilja välja vedada Pariisi. Nad hoolitsesid ainult endi eest. Kesqualitsus oli nõrk.

misest tüdinud naised, töötud ja teised üritavad päris sõjakäigu Versailles'sse, vedades endiga kaasa isegi kahureid. Selle rahvahulga (10 000 inimest) siht oli k u n i n g a t („peapagarit“) ühes ta perekonnaga („pagaripoja ja pagariemandaga“) Pariisi tuua, sest siis kaduvat leivanälg. Kus on kuningas, seal on leiba külluses. Meeleavaldus oli korraldatud väga leidlikult. Et naised hädaldasid valjemalt ja südantlõhestavamalt leivapuuduse üle kui mehed, siis koguti rongkäiku peamiselt naisi. Meeleavaldajad teadsid ka, et sõjaväel ei sobi lasta nälginud ja abitute naiste peale. Isegi kaasaminevad mehed rõivastusid enamasti seelikutesse. Mässajad püüdsid Versailles'sse läkitatud käskjalad kinni ning seepärast tuli nende ilmumine seal hoopis ootamata. Versailles's tekkis mõningaid kokkupõrkeid kuninga ihukaitseväge ja mässajate vahel, aga suurema verevalamise hoidis ära rahvuskaart, kes oli Pariisist mässuliste rongkäigule järele tulnud. Hirmunud kuningas asus rahvahulga nõudmisel Pariisi, kuhu järgnes varsti ka asutav k o g u, sattudes seega pealinna harimatute ja kergestiärritava rahva otse mõju alla.

Poliitiline elu asutava kogu ajastul. Klubid. Kuninga põgenemiskatse. Peale oktoobri sündmusi kaotab rahvaliidumine oma terava ilme. Poliitiline elu muutub samal ajal aga veel elavamaks. Väljapaistvat osa etendavad klubid, milledest tähtsaim oli j a k o b i i n i d e oma, mil olid osakonnad teistes linnades. Klubides peeti kõnesid, arutati mitmesuguseid riigi ja rahva ellu puutuvaid küsimusi. Palju elevust tekitasid a j a l e h e d, mida asutati agarasti kehtima pandud trükivabaduse tõttu. Siiski valitses revolutsiooni esimesel aastal üldiselt ülev meeoleolu, mis oli täis parimaid tulevikulootusi. See ilmnes 14. juulil 1790. a., millal pühitseti Bastille langemise aastapäeva. Piduplatsiks määrati M a r s i v ä l i, mis seati korda ligi 400 000 pidulise jaoks. Keset välja asetseti i s a m a a - a l t a r, mida piirasid kuningale, asutava kogu liikmetele ja teistele väljapaistvaile pidulistele määratud kohad. Pariis oli sel päeval lillede ja lippude ehtes. Rongkäigust, mis algas Bastille platsilt, võttis osa määratu rahvahulk. Kui pidulised jõudsid Marsi väljakule, korraldati algul isamaa-altaril jumalateenistus, millele järgnesid kõned. Need sisaldasid t r u u d u s v a n n e t rahvusele ja uuele riiklikule korrale. Kõiki valdas üldine rõõm ning vaimustus. Uus Prantsusmaa näis seisvat kindlal alusel.

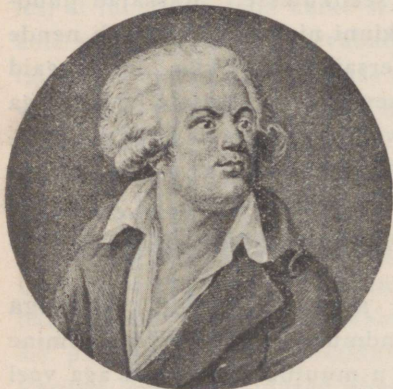
Kuid Louis XVI polnud siiski kaugeltki leppinud rahvuskoguga

1. Aboluksid - Duval j. l.
2. Monarkistid - Monnier Lally. Takulad
3. Reformistid - Tayet, Flourel, La. Tayet
4. ...

ja uue valmiva põhiseadusega. Seda näitas selgesti kuninga põgenemiskatse 20. juunil 1791. a. Louis XVI oli ühenduses välismaile põgenenud suurnikkudega ja ootas parajat aega põgenemiseks. Ta sõitis keskööl ühes oma perekonna ja saatjatega pealinast välja, ilma et keegi oleks seda märganud. Põgenemise sihtkohaks oli üks piiriäärne linnake, kus kuningat ootasid ta kaitsejad. Enne kohalejõudmist tunti ta ära ja toodi kahurite, rahvuskardi ja relvastatud kodanikkude saatel Pariisi tagasi. Rahvas võttis oma kuninga vastu täieliku vaikusega. Oma lossi jõudnud, tähendas

Louis: „Ma olen teinud rumala reisu.“ Tõepoolest olidki põgenemiskatsel suured tagajärjed. Paha meel kuninga vastu kasvas, mida ei jätnud kasustamata jakobiinide juhid Robespierre, Danton ja Marat, kes oma kihutuskoosolekuil hakkasid nõudma kuningriigi asemele vabariiki.

1791. a. põhiseadus. Kuid asutava kogu poolt 1791. a. suveks valminud põhiseadus siiski veel ei loonud vabariiki, vaid tahtis Prantsusmaad korraldada konstitutsioonilise monarhiana. Põhiseaduses teos-

19. joonis. Danton.

tati võimude jaotuse põhimõtte, mida teatavasti oli propageerinud Montesquieu. Täidesaatev võim kuulus kuningale, seadusandlik võim seadusandlikule kojale ja kohtuvõim rahva poolt valitavale kohtunikele. Kuningale jäeti rahvaesinduse poolt vastu võetud seaduste kohta vetoõigus, s. o. õigus keelata mingi seaduse jõustumist. Kuid kuninga veto polnud absoluutne, vaid ainult suspensiivne, edasilükkav veto. Kui kaks järgnevat seadusandlikku kogu seaduse samal kujul vastu võtavad, siis hakkab seadus kuninga kinnituseeta kehtima. Valimisõigus anti neile, kes vähemalt 25 aastat vanad ja kolme tööpäeva palga suuruses riigile makse maksavad. Need isikud aga, kes tahtsid olla seadusandliku kogu kandidaatideks, pidid vähemalt 50 livre'i otseseid makse maksma ning maaomanikud olema. Seega jäid valimisõigusest ilma kehvemad rahvakihid. Oma täidesaatvat võimu teostas kuningas rahvaesinduse eest vastutava ministriumid kaudu. Valit-

sedes pidid ministrid arvestama rahvaesinduse poolt antud seadusi ja ka uut administratiivset korda, mis lõi üsna suurte õigustega omavalitsused kohtadel. Oma aja kohta oli see 1791. a. põhiseadus küllalt demokraatlik. Temaga algab piiratud ainuvalitsuse (konstitutsioonilise monarhia) levimise ajajärk Euroopa mandril.

Muudest asutava kogu reformidest võiks mainida, et ta tõi palju uut ka kirikuelu. Kiriku metsad, maad ja muud varandused võõrandati tasuta. Võõrandatud varade kindlustusel anti välja paber- raha, nn. assignaadid. Kirik ise muudeti riiklikuks asutiks. Vaimulikud tehti rahva poolt valitavaks, palka maksis neile riik. Vaimulikudelt nõuti erilist truudusvannet, milles nad tõotasid ustavust rahvale, seadusele ja kuningale. Paljud preestrid, kellele uus kirikukorraldus ei meeldinud, ei andnud vannet ning asusid seega uue Prantsusmaa vastaste leeri. Talupoegadele ei toonud asutava kogu tegevus loodetud paremusi. Feodaalkoormiste väljaostu tingimused, mida asutav kogu kindlaks määras, olid üsna rasked ja riik ei andnud talunikele vajalist krediiti nende väljalunastamiseks. Samuti ei paranenud asutava kogu reformide tõttu tööliste olukord. Pärast tsunftide kaotamist keelati ära nii tööliste kui ka tööandjate ühingud, samuti ka streigid. Üksikule organiseerimata töölisel võis aga tööandja peale suruda halbu palgatingimusi. Kõige rohkem oli asutava kogu reformest tulu jõukal ja haritud linnakodanlusel.

1. Millal tulid generaalsaadid kokku 1789. a.? Kuhu? 2. Kuidas suhtus kuningas kolmanda seisuse saadikuisse? 3. Mispärast kuulutas kolmas seisus end rahvuskoguks? 4. Kuidas suhtus kuningas kolmanda seisuse püüdesse hääletada saadikute arvu, mitte aga seisuste arvu järgi? 5. Mispärast tekkis Pariisis juulikuus 1789. a. mäss? 6. Millal vallutati Bastille? 7. Mispärast pöördus rahva viha just Bastille vastu? 8. Kuidas suhtus kuningas Bastille langemisse? 9. Loendage tähtsamaid poliitilisi sündmusi asutava kogu ajal pärast Bastille langemist! 10. Millal otsustas asutav kogu feodaalkorra kaotada? 11. Missugused sündmused mõjustasid teda selleks? 12. Missugused põhimõtted avaldati inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis? 13. Missugune poliitiline tähtsus oli kuninga ja asutava kogu Pariisi viimisel? Mida tehti poliitilistes klubides? 14. Missugune poliitiline klubi oli kõige tähtsam? 15. Nimetage jakobiinide juhte! 16. Kuidas korraldas 1791. a. põhiseadus valitsemise Prantsusmaal? 17. Missuguseid uuendusi teostas asut. kogu kirikuelus? 18. Mispärast oli asut. kogu otsuseist talupoegadele vähe kasu?

Seadusandlik kogu ehk legisiatiiv (1791. a. okt. kuni 1792. a. sept.). Revolutsioon ei lõppenud asutava kogu uuenduste teostami-

sega. Paljud prantslased polnud rahul sellega, et nad valimisõigusest ilma jäeti. Talupojad leidsid, et asutav kogu ei toiminud nende huves nii julgesti, nagu nad soovisid. Ta kaotas ainult osa feodaalkohustusi tasuta, ülejäänud osa pidid talupojad välja ostma, milleks väga paljudel polnud ainelist jõudu. Riik oli küll võõrandanud vaimulikonnamaad, kuid müümisel olid need läinud enamasti rikka linnakodanluse kätte. Nii ei saanud talupojad sellestki tulu. Rahva ärevust põhjustasid ka kohutavad jutud kuninga, õukonna ja välisriikide salasepitsusist uue korra vastu. Nendel põhjustel oli käremeelsete kihutustööl küllaldaselt pinda ning seadusandlikku kokku valiti palju selliseid saadikuid, kes soovisid revolutsiooni süvendamist.

Seadusandlik kogu tuli kokku 1791. a. oktoobris. Väljapaistvat osa etendasid siin kaks erakonda: žirondiinid ja jakobiinid, kes mõlemad pooldasid vabariiklikku korda. Vahekord kuninga ja rahvaesinduse vahel läks kord-korralt teravamaks. Seadusandlik kogu otsustas ametist tagandada ja isegi maakonnast välja saata preestrid, kes ei taha uuele riigikorrale truudust vanduda. Kes emigrantidest 1. jaan. 1792. a. tagasi ei tule, mõistetakse surma ja nende varandus tunnistatakse riigi omaks. Kuningas pani mõlemale dekreedile oma veto, mis tekitas seadusandlikus kogus ja rahvas pahameelt. Mõnitades nimetati kuningat Pariisis „härra Vetoks“. Uue korra pooldajad mõistsid aina selgemini, et kuningas võib muutuda sellele hädaohtlikuks.

Revolutsioonigaegsed sõjad algavad. Louis XVI kõrvaldatakse troonilt (1792. a.). Samal ajal muutusid uue Prantsusmaa välispoliitilised suhted keerulisemaks ja raskemaks. Austria ja Preisimaa valmistusid sõja vastu. Kuningat kahtlustati ikka enam ja enam salajases suhtlemises Prantsusmaale vaenlike riikidega. Revolutsioon oli hädaohus. Žirondiinid soovitasid nii seadusandlikus kogus kui ka klubides üldist ristsõda valitsejate vastu — rahvaste vabastamiseks vana korra alt. „Sõda lossidele ja rahu onnidele!“ oli nende hüüdsõna. Nad uskusid, et prantslased suudavad „terve maakera teiseks muuta ja kõik maailma hirmuvalitsejad värisema panna“. Žirondiinide vaated leiavad seadusandlikus kojas kindlat poolehoidu. Sõjamõtet pooldas kuningas, kes uskus Prantsusmaa kaotusse ja lootis sel teel oma tulevikku kindlustada.

Nii jõudiski Prantsusmaa vaenlikest kuningriigist ette. Ta kuulutas 20. apr. 1792. a. A u s t r i a l e sõja. Austria ja Preisimaa vastasid samaga.

Prantsusmaa oli sõjaks enamvähem ette valmistamata. Vaenlase väed tungisid esialgu võidukalt üle Prantsuse piiride. Austria-Preisi vägede juht (Braunšveigi hertsog Ferdinand) avaldas manifesti, milles ta lubas oma sõjaväele vastuhakkajad mässajatena maha lasta ning hävitada kogu Pariisi, kui Prantsuse kuningale peaks tehtama vähimatki halba.

Kuid sõjahädaoht ja sellised ähvardused ei heidutanud prantslasi, vaid vaimustasid kaitsema kodumaad. Kogu maal ärkasid patriootilised tunded. Igalt poolt voolas vabatahtlikke sõjaväkke. Üks neist komponeeris kuulsa laulu „Marseillaise'i“, mida tunnevad kõik maailma tsiviliseeritud rahvad. Pariisi turunaised ja töölisnaised tõid oma väheseid väärtasju ning annetasid sõjakulude katteks. Oma vaba aja veetsid prantslannad sõduritele rõivastise õmblemisega.

Meeleolu kuninga ja õukonna vastu muutus üha vaenulisemaks, sest õigusega arvati, et kuningas seisab ühenduses vaenuliste välisriikidega. Nii pealinnas kui ka provintsis hakati kõnelema kuninga troonilt kõrvaldamise vajadusest. Eriti erutas Pariisi rahvamasse kuninga vastu Braunšveigi hertsogi manifest. Samuti olid suures ärevuses paljud provintsidest Pariisi tulnud revolutsionäärid, kes siin iga hinna eest tahtsid kaitseda uut korda. 10. aug. 1792. a. tungisid ärevad rahvahulgad kuninga lossi. Kuningas põgenes varju otsides seadusandlikku kogusse. Kuninga ihukaitsevägi aga astus rahvale vastu ja tulistas pealetungijaid. Kuid kuningas saatis neile käskjala läbi käsu loobuda vastupanust ning jätta loss maha. Metsikuks muutunud hulk vallutas nüüd kaitsetu lossi ja vaigistas oma viha üksikute haavatud sõdurite ja lossiteenijate kallal. Samal ajal arutati legislatiivis mitu tundi kuninga saatust ning otsustati temalt kuni edaspidise otsuseni ära võtta täidesaatev võim. Kuningas pandi esialgu vangi. Lõplikult pidi tema saatuse otsustama uus rahvaesindus.

1. Missugused nähtused soodustasid revolutsiooni süvenemist legislatiivi ajal? 2. Missugused erakonnad etendasid legislatiivis peaosa? 3. Mispärast hakati Louis XVI nimetama „härä Vetoks“? 4. Millal ja missuguste riikidega tekkis revolutsioonilisel Prantsusmaal esimene sõda? 5. Missugused momendid suurendasid ja mis vähendasid Prantsuse vägede löögivõimet? 6. Millal kõrvaldati kuningas troonilt ja mispärast?

4. Konvendiaeg (1792—1795) ja direktooriumiaeg (1795—1799). Prantsusmaa vabariigina.

Üleminekuaeg. Pärast kuninga troonilt kõrvaldamist 10. aug. 1792. a. puudus Prantsusmaal riigikorra suhtes täielik selgus. Ei teatud, kas Prantsusmaa jääb edaspidigi konstitutsiooniliseks monarhiaks või kujuneb temast vabariik. Senine põhiseadus oli kaotanud oma kehtivuse — välispoliitiline olukord oli teinud selle täitmise raskeks. Kuninga saatuse ja tulevase riigikorra otsustamine antakse rahvuskonvendi kätte, mille valimisest võisid osa võtta kõik meeskodanikud 21 a. peale. Seega pandi Prantsusmaal maksma üldine valimisõigus.

Riigi seisund oli enne konvendi kokkutulekut lausa hädaohtlik. Piiriäärseid kindlused läksid üksteise järel vaenlase kätte. Vana korra pooldajad tegid hoolega ettevalmistusi vabastajate vastuvõtmiseks. Kuulujutud verisest kättemaksmisest jakobiinidele ja nende pooldajaile liikusid suust suhu ja hoidsid rahva hirmul. Jakobiinid, et endid ja revolutsioonilist Prantsusmaad päästa, korraldavad läbiotsimisi „kahtlaste“ juures, mis kujuneb 2.—4. sept. koledaks veretööks. Rahva viha ohvriks langeb ligi 1000 inimest, nende hulgas naisi ja lapsi.

Nii seesmine kui ka väline hädaoht meelitasid tuhandeid vabatahtlikke piirile, kus neist moodustati eeskujulikud väed. Isamaa-armastusest vaimustatud noored Prantsuse väed panid 20. sept. 1792. a. Valmy juures preislaste pealetungi seisma. Siitpeale algasid prantslaste võidukäigud. Kodumaa oli päästetud.

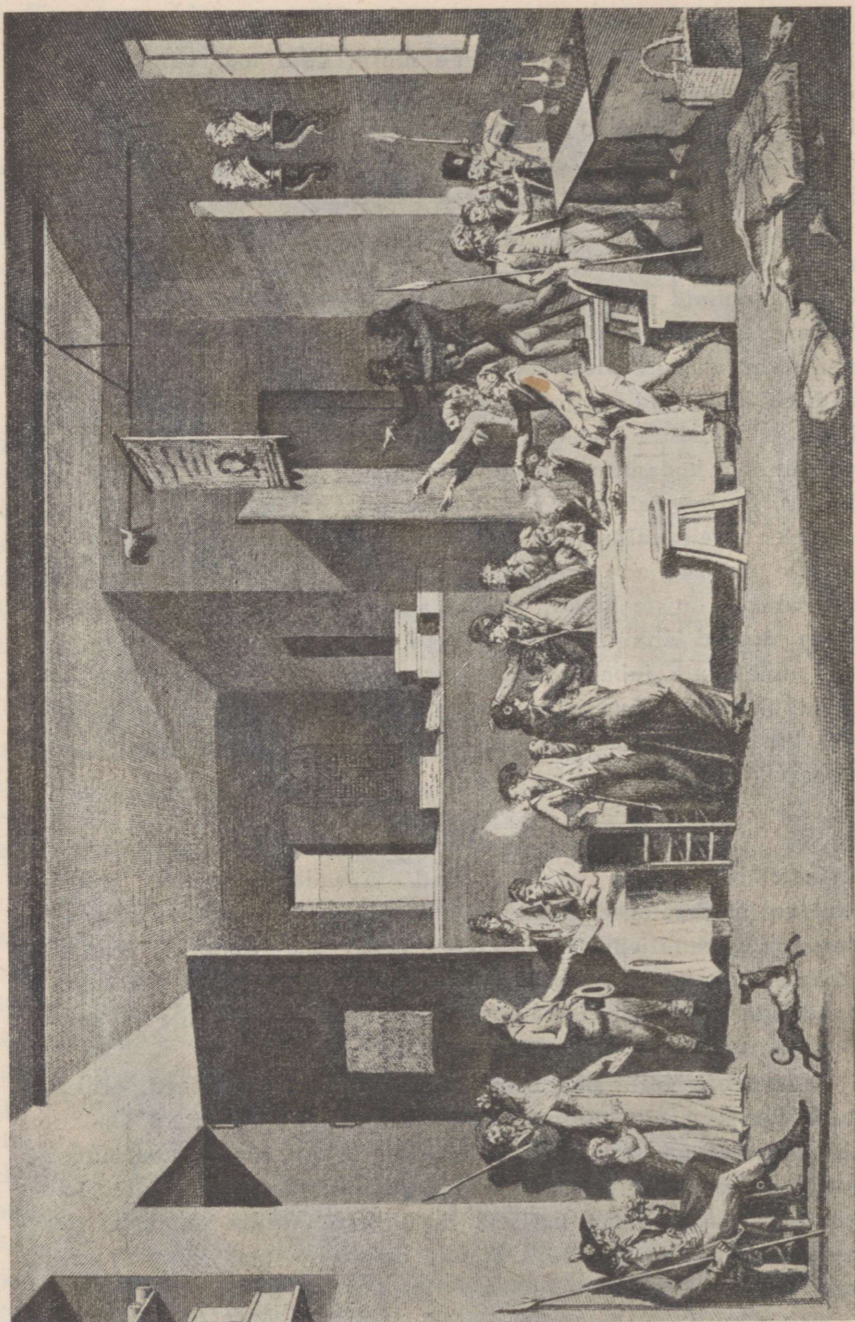
Rahvuskonvent ja tema reformid. Päev peale Valmy lahingut astus rahvuskonvent kokku. Ta kuulutas kuningriikliku korra kaotatuks ja Prantsusmaa vabariigiks. Vabariik tundus väga paljudele tarvilikuna: ei julgetud isamaa ja vabaduse kaitsemist usaldada kuninga kätte. Vabariigi mõttega harjus rahvas peagi, milleks aitas kaasa sõjaliste võitude ühtelangemine vabariigi algusega. Siitpeale (21. sept. 1792. a.) hakatakse konvendi otsuse põhjal ka aega arvama. Senise kristliku kalendri asemele astub uus vabariiklik kalender. Talupoegade poolehoidu võitmiseks kaotab konvent kõik feodaalõigused ilma mingi väljaostuta, kusjuures feodaalõiguste kohta käivad dokumendid käsatakse ära põletada. Sel teel võitis konvent rohkearvulise talupoegade kihi poolehoidu, kes võttis meelsasti osa riigikorra kaitsest.

Konvendi erakonnad. Kuninga surmamine. Konvendis kasvab järjekindlalt jakobiinide mõju, kuni nad viimaks täiesti võimule pääsevad. Jakobiinid olid palju edumeelsemad kui žirondiinid. Jakobiinid ja žirondiinid pooldasid küll mõlemad vabariiklikku korda, kuid žirondiinid tahtsid, et valimisõigus oleks ainult jõukatel inimestel ning valitsusse pääseksid samuti ainult jõukad. Jakobiinid pooldasid aga üldist valimisõigust. Teiseks tahtsid žirondiinid, et kohalikel omavalitsustel oleks üsna suur võim, jakobiinid aga ihkasid tugeva keskviimuga vabariiki. Erakordseil ajal nõudsid jakobiinid väga karmi kätt kõigi vabariigile kahjulikkude inimeste suhtes, žirondiinid pooldasid aga mõõdukamaid karistusi. Žirondiine toetasid eeskätt provintsilinnade kodanikud, jakobiinide toeks oli aga Pariisi rahvas. Pariislastel oli kombeks meelevaldustega konvendi ees ja talle palvekirjade andmisega mõjustada läbirääkimiste käiku. Mõlema erakonna teravad lahkuminekul tulevad selgesti nähtavale juba kuninga protsessi ajal. Jakobiinid nõudsid kuninga hukkamist, žirondiinid aga olid selle vastu ja nõudsid rahvahääletust kuninga saatuse asjus. Esimesed on järeleandmatud, seletades, et „kuningas peab surema, kui vabariik tahab elada“. Nad jäävadki võitjaks. Konvent otsustab ühehäälelise enamusega kuninga viibimata surmata. Kaks päeva hiljem (21. jaan. 1793. a.) sõidutati kuningas hukkamiskohale, kus ta pea giljotiini all langes. Louis XVI viimased sõnad olid: „Ma annan andeks oma surma süüdlasile ja soovin, et minu veri kindlustaks Prantsusmaa õnne.“

20. joonis. Robespierre.

Terror ja selle põhjused (mässud, välisvaenlased, elukallidus). Varsti peale kuninga surma tõstsid talupojad üksikutes maakondades mässu. Selleks mõjusid kaasa kuninga surmamine, mobilisatsiooni väljakuulutamine ja vaimulikkude kihutustöö, kelledele uus Prantsusmaa kord ei meeldinud. Mäss omandas peagi ähvardava iseloomu. Seda silmas pidades asutas konvent erilise kohtu, revolutsioonilise tribunali, kelle ülesandeks oli karistada kõiki reetjaid, salaseltslasi ja muid kahjulikke ning

21. joonis. Revolutsiooniline tribunal.

kahtlasi kodanikke. Kogu võim riigis anti rahvapäästekomitee kätte, kelle eesistujaks sai Robespierre, tuntuim ja ägedaim jakobiin. (Danton, Marat)

Prantsuse vabariigi seisukord muutus sel ajal kord väga raskeks. Pärast Louis XVI hukkamist ühinesid mitmed Euroopa riigid seniste Prantsusmaa vaenlaste Austria ja Preisimaaga, teiste seas ka Inglismaa. Mõned Prantsuse kindralid ei olnud vabariigile truud, üks neist läks koguni üle vastaste laagrisse. Talupoegade mässu kõrval tekkisid mässud ka mitmes provintsilinnas.

Samal ajal valitses Pariisis ja muus suuremais linnus terav elukallidus ning tarbeainete puudus. Inglismaa suur laevastik valvas Prantsuse sadamaid ega lasknud sinna sisse sõita kaubalaevu, nii et toiduainete sissevedu katkes täiesti. Teisalt valmistasid inglased miljardide viisi vale assignaate ja levitasid neid Prantsusmaal. Ka valitsus andis erakorraliste väljaminekute katmiseks välja ikka uusi assignaate. Seetõttu langes paberraha väärtus väga madalale ning hinnad tõusid kõrgele. Paljud kaupmehed ei tahtnud üldse müüa kaupu paberraha eest ning peitsid nad ära. Talupojad ei toonud saadusi turule. Nii tekkis terav tarbeainete puudus. Hoolimata rahaväeringu langusest jäid aga enamasti endiseks ametnikkude ja tööliste palgad, mida maksti paberrahas. Neil muutus nüüd oma igapäevsete tarvete rahuldamine peaaegu võimatuks. Et natukegi rahva häda vähendada, määras konvent tarbeainete hinnad seadusega kindlaks. Selline otsus tehti jakobiinide ettepanekul. Žirondiinid, kes rikkamate kih tide huve kaitsesid, seisid sellele ägedalt vastu. Samuti hakati sunniviisil maalt vilja linna saatma ning kaupmehi, kes tarbeaineid ära peitsid, ähvardati surmanuhtlusega. Erakordsed ajad nõudsid riigilt erakorralist võimutarvitust. Revolutsioonilised tribunaliid Pariisis ja maal saatsid tuhandeid surma, nende hulgas eeskätt aadlikke ja vaimulikke. Sama saatust sai osaks ka kuninganna Marie Antoinette'ile, mitmele kirjanikule ja teadusmehele. Nii algas terror.

Žirondiinid, kes olid jakobiinidele pinnuks silmas, kõrvaldati konvendist harimata rahvahulkade surve. Nii läks konvent täielikult jakobiinide kätte. Terroriga vastasid terrorile ka üksikud julgemad kodanikud. Näit. žirondiin Charlotte Corday, naine, kes pärineb ühest väikesest Põhja-Prantsusmaa linnast, surmas jako-

biin M a r a t', kes sageli tänavail rahvaliidumist juhtis ja tapmistele õhutas.

Jakobiinid püüdsid kõrvaldada kõik, mis meenutas vana korda. Pariisi linnavalitsus tahab ristiusu välja tõrjuda, korraldades mõistuse austamise, mis aga konvendis poolehoidu ei leidnud. Katoliku usuga siiski konvent ei leppinud. Katoliiklikud jumala-teenistused keelati ning Robespierre'i juhtimisel töötati välja uus religioon, mille aluseks oli kõrgema olendi kultus.

22. joonis. Marat' surm.

1793. a. lõpuks olid m ä s s u d peaaegu kõikjal (ka linnades — Lyonis, Marseille's, Toulonis) maha surutud ja väline hädaoht võidurikaste Prantsuse vägede abil kõrvaldatud. Sellele vaatamata ei loobunud jakobiinid hirmuvalitsusest, püüdes selle abil võimul püsida. Siiski ei õnnestunud see kauaks. Nende eneste vahel tekkisid lahkhelid ja võitlused võimu pärast. Robespierre, kes oli mõjurikkaim jakobiin ja samal ajal valitsuse juht, hakkas tapalavale saatma koguni neid jakobiine, kellede vaated erinesid tema ja partei tsentrumi omadest. Danton, teine väljapaistvamaid jakobiine,

nõuab terrori lõpetamist ja tagasipöördumist harilikkude valitsemisviiside juurde, sest mässud on maha surutud ja väline hädaoht kõrvaldatud. Edasi seletab ta, et aeg on r a h u t e g e m i s e l e mõtelda, sest Prantsuse võidud pakuvad selleks häid võimalusi. Kõik see käis risti vastu Robespierre'i kavatsustele, kes püüdis, maksu mis maksab, püsida võimul. D a n t o n ühes tähtsamate poolehoidjatega vangistati ja saadeti samuti tapalavale. Hulgaliste tapmiste tagajärjel lõovad j a k o b i i n i d i s e k a r t m a. Keegi pole julge oma saatuse eest. 27. juulil 1794. a. ühinevad kõik konvendiliikmed, kes tundsid oma elu hädaohus olevat, ja annavad Robespierre'i kohtu k ä t t e, kes mõistab tema ühes ta poolehoidjatega surma. Nii langes jakobiinide terror terrori enese kaudu.

Kuigi jakobiinide terrori ajal surmati väga palju inimesi, nende seas kahtlemata ka süütult kahtlustatuid, ometi omab jakobiinide tegevus Suure Prantsuse revolutsiooni ajaloos jäädavat tähtsust. Kriitilisel 1793. a. suutsid nad organiseerida kõik revolutsioonilised jõud ähvardava reaktsiooni vastu ning nii p ä ä s t a v a b a r i i k l i k u k o r r a.

Direktoorium (1795–1799). Pärast Robespierre'i langemist suleti jakobiinide klubi ning käremeelseist vabariiklastest puhastatud konventi tulid tagasi ž i r o n d i i n i d. Oma lõppjärgus võttis konvent vastu uue põhiseaduse, mis nägi ette kahekojalise rahvaesinduse. Viimane koosnes v i i e s a j a - n õ u k o g u s t, kel oli õigus ainult seaduseelnõusid esitada, ja 250-liikmelisest v a n e m a t e - n õ u k o g u s t, kes otsustas nende seaduste vastuvõtmist või tagasilükkamist. Mõlema nõukogu liikmed pidid omama üsna soliidset vanust ja olema kaunis jõukad. Täidesaatev võim antakse viieliikmelise d i r e k t o o r i u m i k ä t t e.

Direktoorium püüdis valitseda, silmas pidades peamiselt jõukama kodanluse huve. Tööpuudus ja majanduselu raskused kestsid direktooriumiajalgi edasi, kuid rahvas ei võtnud ette suuremaid mässukatseid olukorra parandamiseks. Rahulolematus direktooriumi vastu avaldus selles, et rahvaesindusse valiti kord palju monarhistlikke, kord palju radikaalseid-vabariiklikke saadikuid. Kuid direktorid ei kartnud vägistada rahva tahet seega, et nad rahvasaadikuid vangistasid ja maalt välja saatsid või valimisi osaliselt tühistasid.

1. Mispuolest on Valmy lahing tähtis Prantsuse ajaloos? Millal ta peeti?
2. Millal kuulutati Prantsusmaa vabariigiks? Milles seisis Prantsusmaal revolutsiooniaegne kalendrireform?
3. Kuidas suhtus konvent feodaalõiguste välja-

ostmisesse? 4. Missugused olid konvendi tähtsamad erakonnad, mispoolest nad erinesid? 5. Kes toetas žirondiine, kes jakobiine? 6. Millal hukati kuningas Louis XVI? 7. Mispärast oli jakobiinide terror vajalik? 8. Kes oli rahvapääste-komitee juhtiv tegelane? 9. Mispärast langes Robespierre ja ta terror? 10. Mispärast oli konvent oma lõppaastail palju tagurlikum kui alg-aastail? 11. Kuidas oli riigivalitsemine korraldatud direktooriumiajal? 12. Missuguse kihi huve pidas silmas eeskätt direktoorium? 13. Kuidas võitles direktoorium demokraatliku ja monarhistliku opositsiooni vastu? 14. Missugustesse aastatesse langeb asutava kogu, legislatiivi-, konvendi- ja direktooriumiaeg?

5. Revolutsioonიაგsed sõjad ja Napoleoni tõus.

Revolutsiooniline sõjavägi. Legislatiivialal olid prantslased alustanud sõda, et oma kodumaad ja vabadust kaitseda välisriikide vastu. Kaitsesõda aga muutus aegamööda pealetungisõjaks, et ka väljaspool Prantsusmaad kukutada vana kord ja kehtima panna vabadus ja üheõiguslus.

Need sõjad olid noorele vabariigile küllalt edukad, vaatamata sellele, et Prantsusmaa vastu organiseerus vahel kogu Euroopa. Preisimaale ja Austriale tuli teisi Prantsusmaa vaenlasi lisaks. Juba konvendi ajal olid nendega liitunud Inglismaa, Hispaania, Holland ja mõned teised riigid. Sellele vaatamata vallutasid juba konvendi ajal prantslased Belgia ja Hollandi. Viimane muudeti Prantsuse mõju aluseks vabariigiks ning nimetati Bataaviaks. (Bataavlasteks oli Hollandi elanikke nimetatud Rooma riigi ajal. Revolutsioonipäevil armastati meenutada Rooma vabariiki sõnade, nimede kui ka rõivastisega.) Pärast selliseid võite lahkusid koalitsioonist Preisimaa ja Hispaania ning tegid Prantsusmaaga rahu. Vabariigi mõjuvaks vastaseks Euroopa mandril jäi nüüd ainult Austria. Austria poole otsustati tungida ühelt poolt läbi Saksamaa, teisalt üle Itaalia. Pealetung läbi Saksamaa ebaõnnestus, seda enam aga andis tulemusi Itaalia sõjakäik.

Prantsuse vägede hiilgav edu on seletatav väga mitmesuguste põhjustega. Kõigepealt tuleb arvestada seda, et paljudes maades vaadati Prantsuse vägedele kui vabastajaile, sest nad, hävitades pärisorjuse ja tuues kaasa kauaigatsetud vabaduse ja samaõigusluse, purustavad vana korra. Prantslaste võitude tõttu hakkas vabariiklik kord kehtima Hollandis, Belgias, Reinist lääne pool asetseval Saksamaal ja Itaalias. Šveitsi vabariigis aga võeti prantslaste

mõjul vastu tähtsaid uuendusi. Edu peapõhjuseks oli siiski Prantsuse sõjavägi, mis erines tunduvalt vastaste omast. Viimaste sõjavägi koosnes palgasõdureist, kes kuulusid mitmesugustesse rahvustesse ja keda juhatasid aadlimehed. Neil puudus huvi sõja vastu ning sõja sihtidest arusaamine. Ka oli neile võõras isamaa-armastus, mis on eriti tähtis sõja puhul. Prantsuse sõjavägi sarnanes relvastatud rahvaga. Konvent pani kehtima üldise sõjateenistuse kohustuse, mis ühendas prantslased üheks kodumaa kaitsevääks. Ka võis Prantsuse sõjaväes iga sõdur tõusta vastutavatele kohtadele, kui tal oli seks tarvilikke eeldusi. Mitmed lihtsad kodanikud tõusidki juhtivatele kohtadele sõjaväes. Neist kõige tähtsam oli Napoleon Bonaparte.

Napoleon Bonaparte. Napoleon Bonaparte sündis Korsika saarel Ajaccio linnas (a. 1769), kus ta isa oli advokaat. Napoleoni vanemad olid itaallased ja noormehena Napoleon vihkas prantslasi, kes olid vallutanud neile võõra rahvastikuga Korsika saare. Juba varakult saatis isa Napoleoni Prantsusmaale õppima. Ta pani poja sõjakooli, mille viimane lõpetas kahurväe leitnandina. Kui Prantsusmaal puhkes revolutsioon, oli Napoleon ainult kahekümneaastane. Revolutsioon lepitask Napoleoni Prantsusmaaga, sest uue korra aegu omandasid ka korsiklased küllalt vabadust ja omavalitsuslikke õigusi. Napoleon hakkas lähenema revolutsiooni juhtidele. Konvendiajal seisis ta üsna lähedal Robespierre'ile. Kuulsaks sai ta Tuoloni mässu mahasurumisega (1793. a.). Kuigi Tuoloni mässajaid toetasid inglased, hispaanlaste ja napollaste dessantväed, sundis Napoleon siiski osavalt juhitud kahuritule läbi linna alistuma. Piiramisel osutatud teenete eest ülendati Napoleon kindraliks. Pärast Robespierre'i langemist aitas ta tagurlikul konvendil lämmatada Pariisi rahva mässu (1795. a.). Selle eest määrati ta Itaalia armee ülemjuhatajaks, mis pidi võitlema nii austrialaste kui ka nende itaallastest liitlaste vastu.

Itaalia sõjakäik (1796—1797). „Tütarvabariigid“. Itaalia sõjakäiguga algab Napoleoni kui väepealiku hiilgeaeg. Kui noor kindral Itaalias väge hakkas juhtima, oli see armetus seisundis. Sõdurid olid nüruselt rõivastatud, paljud palja jalu ning kannatasid sageli alatoitluse ja külma all. Ka puudus vägedes kindel kord. Napoleon oskas sõdureid võitlusele vaimustada, neile

suurt saaki ja au töotades. Ta ise viibis sageli esimestes ridades kuuliderahe all, osutades suurt vahvust. Sellise väejuhi all võitlesid sõdurid meeleldi. Juba neli aastat olid Prantsuse väed seisnud Genova lahe läänekaldal, kuid polnud suutnud võita austria-laste käest Alpide teid Itaaliasse pääsemiseks. Kuid Napoleonil õnnestus vägede osava paigutamisega, teeseldud tormijooksudega ja ootamatute kallaletungidega lüüa austria-lasi. Ta kihutas austria-lased Põhja-Itaaliast välja ning sundis austria-lastega liidus-olevaid Itaalia riike Prantsusmaaga rahu tegema. Siis tõttas Napoleon Itaaliast A u s t r i a s s e, lõi siingi vaenlase vägesid ning sundis austria-lasi 1797. a. C a m p o f o r m i o s rahu sõlmima. Austria-lased loovutasid nüüd Prantsusmaale Belgia, Reini vasaku kalda ja Lombardia.

Prantslaste võimu ja mõju alla sattunud maades asutati rida v a b a r i i k e. Nii loodi peale Bataavia vabariigi Lombardias Tsis-alpiina vabariik, Genova aristokraatlik vabariik muudeti demokraat-likuks Liguuria vabariigiks, paavstiriik Rooma vabariigiks, Napoli kuningriik Partenopeia vabariigiks. Ka segasid prantslased end Šveitsi kantonite sisevõitlusesse ning nende mõjul liideti kantonid kokku tugevama keskvõimuga Helveetsia vabariigiks. Need t ü t a r - v a b a r i i g i d, mis peale Bataavia loodi aastail 1797—99, kujunesid revolutsioonilise propaganda eelpostideks. Neis kadus feodaalne kord ja valitsus kujundati direktooriumiaegse Prantsus-maa omaga sarnaselt.

Itaalia sõjad tegid Napoleoni ja Prantsusmaa m a a i l m a - k u u l s a k s. Kuid mitte ainult au, vaid ka varandusi tõi Napoleon oma kodumaale. Võidetud maadelt nõudis ta suuri sõjamakse ja saatis need direktooriumile. Samuti saatis ta Itaaliast Prantsus-maale palju kõrgeväärtuselisi kunstiteid ja vanu käsikirju. Selline kultuurvarade röövimine vähendas pisut rahvaste vaimustust vabadusetoojate vastu.

Egiptuse sõjakäik (1798—1799). Pärast mandririikide võit-mist jäi Prantsusmaaga sõjajalale ainult I n g l i s m a a, kes oli tõsisemaid vaenlasi. Inglise saareriigile oli aga raske kallale tun-gida, sest Inglismaad kaitses suur ja tugev laevastik. Napoleon teeb seepärast direktooriumile ettepaneku, korraldada sõjakäik E g i p t u s s e, et viimase kaudu pääseda lähemale Indiale, Inglise rikkuseallikale. Tema arvates pidid nii Egiptus kui ka India saama

23. joonis. Napoleon Bonaparte.

Prantsuse asumaadeks. Direktoorium oli ettepanekuga nõus, et võimuahnet ja kardetavat kindralit Pariisist eemal hoida.

1798. a. kevadel asubki Napoleon 40-tuhandelise sõjaväega teele, võttes kaasa hulga teadusmehi, kunstnikke, insenere jt. Ta pääseb õnnelikult Inglise laevastikust mööda ja maabub oma sõjaväega Aleksandrias. Ta võidab egiptlasi kuulsas lahingus püramiidide lähedal. Ka siin oskab ta oma sõjamehi vaimustada. Enne lahingut pöördub ta nende poole sõnadega: „Sõjamehed! Sealt vaatavad 40 sajandit teie peale.“ Selle võidu tagajärjel satub kogu Egiptus Napoleoni võimusesse. Ainult Prantsuse laevastiku käsi käis halvasti. Kolm nädalat pärast lahingut püramiidide juures hävitab kuulus Inglise admiral Nelson Prantsuse laevastiku, tehes seega Prantsuse vägedele võimatuks kodumaale-tuleku, samuti ka nende varustamise kodumaalt. Siis tungis Napoleon Palestiinasse ja Süüriasse. Varsti siirdus ta aga suurte kaotuste mõjul Egiptusse tagasi. Ta loobus kavatsusest India suhtes.

II koalitsioon Prantsusmaa vastu. Samal ajal, kui Napoleon viibis Egiptuses, käis direktooriumi käsi halvasti. Prantsusmaa vastu tekkis uus võimas koalitsioon, kus tähtsamat osa etendasid Inglismaa, Austria ja Venemaa¹. Vene ja Austria väed puhastasid Itaalia prantslastest ning panid siin jälle korraks endise korra kehtima. Koalitsiooni väejuhtidest paistis eriti silma vene kindral Suvorov.

1. Nimetage tähtsamaid riike, kes kuulusid esimesse, kes teise koalitsiooni Prantsusmaa vastu? 2. Missuguste põhjustega on seletatav Prantsuse vägede edukus revolutsiooniaegseis sõdades? 3. Missugused maad vallutasid prantslased konvendiajal? 4. Missugused esimese koalitsiooni riigid tegid kõige esmalt rahu? 5. Mida kavatsesid prantslased edasisõdiva Austria alistamiseks? 6. Mida te teate Napoleon Bonaparte'i elust kuni tema Itaalia sõjakäiguni? 7. Missuguse riigi vastu esijoones oli sihitud Itaalia sõjakäik? 8. Mida tegi Napoleon selleks, et Itaalia sõjakäik õnnestuks? 9. Missugused maad loovutas Austria Prantsusmaale Campoformio rahus? 10. Missuguseid „tütarvabariike“ löid prantslased või loodi prantslaste mõjul? Kus need asusid? 11. Mida kavatses Napoleon oma Egiptuse retkega? 12. Missuguseid tulemusi andis Napoleoni sõjakäik Egiptusse? 13. Missuguseid maa-alasid vallutas teine Prantsuse-vastane koalitsioon Napoleoni Egiptuses viibimise ajal?

¹ Peale mainitud riikide kuulusid koalitsiooni veel Türgimaa, Sitsiilia, Portugal ja Lõuna-Saksamaa.

6. Konsulaadi- (1799—1804) ja keisririigiaeg (1804—14/15). Napoleoni ainuvalitsus Prantsusmaal.

Riigipööre 18. brumairil (9. novembril 1799). Koalitsiooni võidukad väed hakkasid ähvardama Prantsusmaad ennast. Seisundi tegi halvaks ka see asjaolu, et riigikassa oli tühi ja rahvas rahutu. Elavat tegevust avaldasid nii jakobiinid kui ka vana korra austajad, kes püüdsid uuesti võimule pääseda. Sellest juhuslikult kätte sattunud ajalehe kaudu kuulda saanud, lahkus Napoleon Egiptusest, pääses oma laevaga õnnekombel Inglise vahilaevade vahelt läbi ja ilmus kõigile ootamatult Pariisi. Ta ruttas Pariisi, et oma kauaigatsetud lootust teostada — saada Prantsusmaa valitsejaks.

Aeg riigipöörde teostamiseks oli kohane. Jõukam linnakodanlus ja talupojad tahtsid näha riigitüüril tugevat kätt, kes kindlustaks neile korra ja üheõiguse. Arvati, et kõige kohasem on võimsa käega kindral, kes toetub temale alluvatele vägedele. Sobivaks isikuks osutus Napoleon Bonaparte. Tema astus ühendusse kahe direktoriga ja teostas riigipöörde 9. nov. 1799. a. Ettekäände all, nagu oleks avastatud jakobiinide salaühing kehtiva korra kukutamiseks, määrati kindral Bonaparte vanematekoja poolt Pariisis olevate vägede ülemjuhatajaks. Sellena oli tal kerge teosteda, sest sõdurid üldiselt austasid oma väikest kindralit. Ülejäänud direktorid sunniti lahkuma, parlament aeti sõjaväe abil laiali ja loodi ajutine konsulaat, kuhu kuulusid Napoleon ja kaks endist direktorit. Seejärel töötati välja uus põhiseadus, mis andis täidesaatva võimu konsulite kätte. Esimeseks konsuliks sai Bonaparte, algul 10 aastaks, hiljemini eluajaks (1802. a.). Napoleon Bonaparte'i kätte koonduski kogu valitsusvõim, teised konsolid olid ainult nõuandjateks. Rahvaesindus jäi küll alles, kuid tema valimisviis muudeti selliseks, et sinna pääsesid Napoleonile kuulekad isikud. Rahvas ei valinud oma esindajaid mitte otseselt, vaid ta valis ainult hulga kandidaate, kellede keskelt siis esimene konsul või tema nimetatud senat valis välja sobivad mehed. Senat oli riiklik asutis, mis pidi valvama põhiseaduse täitmise järele.

Napoleon saab keisriks (1804. a.). Konsulina võitis Napoleon jälle kord Prantsusmaa välisvaenlasi. Austrialased kihutati

Itaaliast minema ja sunniti uuesti rahu tegema, samadel tingimustel kui Campoformioski. In gl a s t e g a g i õnnestus esimesel konsu-
lil rahu sõlmida. Sõdadest ja kindluseta olukorrist tüdinud prant-
suse rahvale meeldisid Napoleoni edukas välispoliitika ja korraloo-
mine siseriigis. Seepärast ei tekkinud rahvas pahameelt, kui 1804. a.
muudeti senati otsusel põhiseadust nii, et Napoleonile anti keisri-
tiitel. Rahvahääletus pigem kinnitas selle põhiseaduse muutuse.

Uus keiser püüdis kujundada oma õue toredamaks teiste
Euroopa riikide omist. Mitte ainult lahinguväljal, vaid siingi tah-
tis uustulnuk-keiser vanadest valitsejatest üle olla. Vanad kuning-
riigiaegsed etiketiraamatud otsiti jälle välja, keeruliste õuekom-
mete korralikuks täitmiseks korraldati harjutusi ja proove. Õue-
pidusid peeti seninähtamatus toreduses. Avalikel piduli-
kel esinemistel, kus laiad rahvahulgad olid pealtvaatajaiks,
armastas Napoleon igati rõhutada oma valitsuse väarikust ja isegi
pühadust. Lossides, mis tema ülesandel ehitati, kasustati väga
sageli Napoleoni nimetähte „N“ ornamendina.

Palju saatis Napoleon korda ka oma pealinna kaunistami-
seks. Tema ajal kindlustati Seine'i kallast, tehti uusi tänavaid ja
sildu, püstitati mälestussambaid, ehitati uusi losse ja parandati vanu.

Napoleoni sisepoliitika. Napoleoni sisepoliitika on omapärane
s ü n t e e s vana ja uue korra aadete teostamisest. Ühelt poolt püü-
dis ta saavutada absolutistlikku ja tsentraliseeritud korda, mille järgi
keskvalitsusest juhatakse ametnikkude läbi pisisasjadeni ühiskond-
likku elu, teisalt aga uue korra vaimus ta ei tunnustanud seisu-
ste vaheseinu ja jättis kodanikele usuvabaduse.

Napoleoni tse n t r a l i s t l i k poliitika esineb väga kujukalt
tema haldussüsteemis. Esimese konsuli tahte andis edasi ministri-
tele riigisekretär, ministrid tegid korraldusi prefektidele,
departemangude valitsejaile, viimased omakorda jagasid käske
alamprefektidele ringkondades, viimased maire'idele kogukondades
(s. o. linnades või külates). A m e t n i k u d nimetati ülemalt poolt,
demokraatlikul teel kohtade täitmine lakkas. Kohtuteski asusid
tööle revolutsiooniaegsete valitavate kohtunikkude asemel valitsuse
poolt nimetatud. Selle eest, et rahvas valitsuse korraldusi ei arvus-
taks, hoolitsesid politsei ja tsensuur. Paljud ajalehed
suleti, neile, mis ilmuma jäid, kirjutas valitsus ette, millest võib
kirjutada, millest mitte. Poliitiliste vastaste üle laskis Napoleon

tihti kohut mõista erakordseil kohtuil, kuigi olukord riigis oli küllalt rahulik, et neid oleks võinud anda harilikkude kohtute kätte.

Napoleoni tähtsamaks sisepoliitiliseks aktiks oli Napoleoni k o o d e k s i väljaandmine. See oli suur ja hästikorraldatud seadustekogu. Tema põhialuseiks on: 1) kõigi kodanike samaväärsus seaduse ees ja 2) üksikisikutele vabaduse jätmine oma varanduste valdamisel. Paljudes Euroopa riiges mõjustas see tsiviilseaduste kogu seadusandlust. Prantsusmaal on ta põhijoonetes veel meie ajalgi kehtiv.

Uued sõjad. Rahu, mille Napoleon Inglismaaga sõlmis, ei kestnud kaua. Juba 1803. a. puhkes uus sõda. Napoleon kavatses vallutada tõrksa saareriigi enda ja kogus oma väed Inglise kanali rannikule. Seal ootasid nad soodsat võimalust üle kanali pääsemiseks. Kuid Inglise laevastik valvas kanalit ja takistas Prantsuse vägede üleminekut.

Vahepeal oli Inglismaal õnnestunud organiseerida kolmas suur koalitsioon Prantsusmaa vastu, mille tähtsamaiks osalisteks olid Inglismaa kõrval Venemaa ja Austria. Koalitsiooni tekkimisest kuulnud, viis Napoleon oma väed kiirmarsil Saksamaale, piiras suure osa Austria vägedest Ulmis ümber ja sundis alistuma. Siis tõttas ta edasi Viini ja sealt Määrimaale. 2. dets. 1805. a. kuulus „kolme keisri lahingus“ (kohal viibisid peale Napoleoni ka Vene ja Austria keiser) Austerlitzis löid prantslased Vene ja Austria ühendatud väge. Austria oli sunnitud rahu tegema ja loovutama Prantsusmaale suuremaid maa-alasid.

Võidukas oli Napoleon ka neljanda koalitsiooni vastu sõdades (a. 1806—1807), milles Austria asemele oli astunud Preisimaa. Tilsiti rahu 1807. a. kaotas Preisimaa maa-alad lääne pool Elbet ja maad, mis ta oli omandanud Poolamaa jagamistel. Viimasest moodustas Napoleon iseseisva Varssavi hertsogiriigi. Teist koalitsiooniliiget Venemaad sundis Napoleon endaga liituma kontinentaalblokaadis Inglismaa vastu. Kontinentaalblokaad (1806) oli mõeldud Inglismaa nõrgendamiseks. Napoleon keelas nimelt Inglismaa kaubalaevade tuleku mandririikide sadamaisse ja ka vastupidi. Kaubavahetuse lakkamisest Euroopa mandri ja Inglismaa vahel lootis ta tõhusat ergutust Prantsuse tööstusele. See pidi nüüd, kui puudus võistleja, kiiresti arenema hakkama. Napoleoni vallutused jätkusid ka pärast Tilsiti rahu.

Napoleon Euroopa valitsejana. Prantsuse keisririik saavutas 1810. aastal oma avaraimad piirid. Lübeckist ulatus ta siis paavstiriigi lõunarajani. Idas oli ta piiriks üsna suures ulatuses Reini jõgi.

24. joonis. Aleksander I. oli moodustatud Preisimaalt Tilsiti rahuga ära võetud aladest Elbe ja Reini vahel. Vastkujundatud Varssavi hertsogiriik anti valitsemiseks Saksi kuningale.

Üldiselt oli Euroopa pärast Tilsiti rahu üsna kuulekas Napoleonile. Kuid mitte kõikjal ei suutnud ta oma tahet kergesti maksma panna. Eriliste raskustega tuli tal võidelda Püreneepoolsaarel, kus rahvas pidas kaua sissisõda Prantsuse vägede vastu.

Sõjakäik Venemaale (1812).

Rahulolematus Napoleoni tegevusega muutus aga seda suuremaks, mida o m a v o l i l i s e m a l t ta toimis. Paljudes maades ärkab rahvuslik enesetunne ning kibedus prantslaste vastu.

Kontinentaalblokaadi tagajärjel muutusid paljud kaubad, eriti koloniaalkaubad, mandril väga kalliks. Seegi süvendas p a h a m e e l t prantslaste vastu. Siin-seal tekkisid mässukatsed. Vene keiser Aleksander I ei täitnud täpsalt kontinentaalblokaadi kohustusi, ei lõpetanud täiesti kaubavahetust Inglismaaga, millest riik oleks saanud palju kahju.

Napoleon käitles Euroopa troone, nagu oleks kogu maailmajagu tema päralt. Ta pani valitsema kuningaid ja kõrvaldas neid. Kirikuriik liideti Prantsusmaaga ja paavst viidi vangina Prantsusmaale. Baier, Württemberg ja Saksi maa, mis olid olnud Prantsusmaale sõbralikud, tehti kuningriikideks. Napoleoni vend Joseph pandi esmalt Napoli, siis Hispaania troonile, teine vend, Louis, hakkas valitsema Hollandit kuningana, kõige nooremale vennale anti Vestfaali kuningriik, mis

25. joonis. Vürst Kutuzov.

26. joonis. Moskva põlemine.

27. joonis. Napoleoni vägede taganemine Venemaalt.

V e n e m a a karistamiseks otsustas Napoleon korraldada sinna suurejoonelise sõjakäigu. Umbes 500 000 sõdurit koguti Prantsus-

maalt ja ta mõju all olevaist riigest. Sõda kuulutamata läks Napoleoni vägi 1812. a. suvel üle Memeli-nimelise piirijõe. Kuulus keiser ise juhtis oma hiigelarmeed. Vene vägi oli tunduvalt väiksem, kuid maastiku ja olude tundmine oli talle suureks toeks. Vene vägesid juhtis esialgu Barclay de Tolly. Tema sõjaplaaniks oli taganeda ja vaenlast Sise-Venemaale meelitada. Smolenski linna juures kujunes suurem lahing, mille Napoleon võitis. Et senist Vene vägede juhatajat kui muulast ei usaldatud, määrati Smolenski lahingu eelsel ajal ta asemele Kutuzov. Vene väed taganesid ka nüüd, jõudes pealinn Moskvan, mida võitluseta ei tahetud vaenlase kätte anda. Moskva lähedal, Borodino küla juures löödi teine

28. joonis. Napoleoni tõus ja langus.

ning kaugelt verisem lahing. Võideldi terve päev, kusjuures mõlemad pooled osutasid suurt vaprust. Venelased taganesid ja Napoleon sammus oma vägedega Moskvasse, kus ta ootas Aleksandrit rahu paluma. Viimane aga ei ilmunud. Vene pealinna leidis Napoleon tühjana eest, sest suurem osa elanikke oli põgenenud. Vaevalt olid prantslased linna asunud, kui see mitmest kohast põlema süüdati. Suurem osa linnast põles maha. Rahutegemisele ei maksnud mõteldagi. Ka tekkisid Prantsuse vägedes korratused, sest külm ja eriti toidupuudus andsid end igal sammul tunda. Napoleon annab käsu taganeda lõuna poole, viljarikkamasse Venemaa ossa, mis veel laastamata. See aga ei õnnestunud, sest venelased lõid prantslased tagasi. Ei jäänud muud üle, kui tulnud teed tagasi minna. Kül, näl, ja pealetungiv Vene vägi hävitasid Napoleoni

väed. Napoleon ise pääses suure vaevaga Venemaalt ja ruttas Pariisi, et uusi vägesid luua ja korraldada.

Napoleoni langemine. Pärast venelaste võitu liitusid Aleksander I-ga Preisimaa ja Austria, et Napoleoni lõplikult murda. Leipzigi lahingus 1813. a. saavad Napoleoni väed lüüa, misjärel liitlased tungivad Prantsusmaale ja sunnivad Napoleoni troonist loobuma. Ta saadeti Vahemeres asetsevale Elba saarele valitsejaks.

Seejärel tulid liitriikide esindajad Viini nõupidamisele. Varsti ilmub Napoleon uuesti Prantsusmaale, kus ta rahvahulkade ja sõjaväe poolt rõõmuga vastu võetakse. Napoleon sai uuesti Prantsusmaa valitsejaks, kuigi üürikeseks ajaks. Waterloo lahingus (1815) saab ta uuesti lüüa, misjärel liitlaste vägi teist korda ilmub Pariisi alla. Nüüd saadetakse Napoleon 1815. a. Euroopast kaugele Püha Heleena saarele, kus ta 1821. a. suri.

1. Mispärast oli Napoleonil 1799. a. kerge teostada riigipööret? 2. Missuguse ettekäande all anti Napoleonile enne riigipööret vajalik sõjaline võim? 3. Kelle kätte andis konsulaadiaegne põhiseadus täidesaatva võimu? 4. Mispärast oli rahvaesindus täiesti konsuli mõju all? 5. Missugused välispoliitilised saavutused aitasid Napoleonil keisriks saada? 6. Missugustes Napoleoni sisepoliitilistes sammudes avaldub vana korra, missugustes uue korra vaim? 7. Missuguste sõnadega võiks iseloomustada Napoleoni halduskorraldust? 8. Missugused olid Napoleoni koodeksi põhialused? 9. Mainige tähtsamaid riike, kes kuulusid kolmandasse koalitsiooni Prantsusmaa vastu? 10. Missugused Napoleoni võidud kolmanda koalitsiooni vastu sundisid Austriat rahu tegema? 11. Missugune riik asendas Austriat neljandas Prantsusmaale vaenlikus koalitsioonis? 12. Missuguse rahuga lõppes sõda neljanda koalitsiooniga? Millal? 13. Missugused uued riigid loodi Preisi maa-aladest? 14. Mis oli kontinentaalblokaad ja mida Napoleon sellega taotles? 15. Iseloomustage Prantsuse keisririigi ulatust 1810. a. paiku! 16. Milles ilmneb Napoleoni valitsejaliku suhtumine Euroopasse? 17. Missugune sõjakäik sai Napoleoni võimule saatuslikuks? Mil viisil? 18. Missugused riigid liitusid pärast 1812. a. sõjakäiku Prantsusmaa võimu murdmiseks? 19. Missugused lahingud purustasid lõplikult Napoleoni võimu? 20. Kus veetis Napoleon oma elulõpu?

III. Üldeuroopaline reaktsioon.

1. Reaktsioon ja liberalism.

Viini kongressi põhimõtted. Viini kongress ei täitnud neid lootusi, mis ta peale panid rahvuslikust liikumisest haaratud Euroopa rahvad. Üksikud rahvad ja nende edumeelsed juhid arvasid, et

kongress arvestab rahvaste omariikluse ja konstitutsioonilise korra vajadust. Nii lootsid näit. sakslased killustatud Saksamaa rahvuslikule ühendamisele. Viini kongress taotles aga hoopis teissuguseid sihte. Euroopa riikide valitsejad ja nende saadikud leidsid, et on vaja seaduslikele dünastiatile tagasi anda Suure revolutsiooni ja Napoleoni ajal kaotatud troonid (legitimismipõhimõtte) ning ta su anda riikidele, kes etendasid tähtsat osa võitluses Prantsusmaaga (tasupõhimõtte), arvestades poliitilise tasakaalu printsiipi.

Ühtlasi otsustati karistada neid riike, kes olid liidus Prantsusmaaga.

Väljapaistvamat osa sel kongressil etendasid Austria kantsler vürst Metternich, Vene keiser Aleksander I ja Prantsuse diplomaat Talleyrand.

29. joonis. C. M. Talleyrand.

Kongressi aeg oli väga pidustus-terikas. Revolutsioonilise Prantsusmaa vaenlased ei väsinud oma võitu pühitsemast söömingutel ja pallidel. Muu seas tantsiti siin väga palju uudistantsu valssi, mille liigutused tundusid vanematele menuetiga harjunud inimestele liiga vabad.

Kongressi otsused. Tasu määramisel tekkisid riikide vahel tõsised vastuolud. Ainult Napoleoni ootamatu ilmunine Elba saarelt sundis liitlasi rahulikult kokku leppima. Kongressi otsusel seati Pürenee riiges ja Prantsusmaal troonile endised dünastiad, kusjuures Prantsusmaa suruti ennerevolutsiooniaegsesse piiresse. Venemaa omandas suure osa Varssavi hertsogiriigist, siis Soome ja Bessaraabia. Preisimaa sai tagasi Poznani, omandas poole Saksimaast ja rikka Reini provintsi. Napoleoniga sõbrutsenud Taanilt võeti Norra ja ühendati Rootsiga. Austria omandas Lombardia Milaano linnaga ja endise Veneetsia vabariigi maad, kuid pidi sealjuures loobuma Belgiast. Viimane ühendati Hollandiga Madalmaade kuningriigiks. Itaalia jäi endiselt killustatuks paljudesse väikeriikidesse. Ka seati jälle jalule Kirikuriik. Inglismaa omandas Euroopas Helgolandit ja Malta saared ning protektorraadi Joonia saarte üle, mis kindlustas täiesti Inglismaa võimu Vahe-merel. Samuti anti Inglismaale uusi asumaid väljaspool Euroopat.

Saksamaa. Suure pettumuse tekitasid kongressi otsused Saksamaal. Saksamaa jäi endiselt killustatuks, kuigi iseseisvate riigikeste arvu vähendati 360-lt 39-le, kusjuures paljudele valitsejaist jäid maad tagasi andmata. Säilinud riigikestest moodustati Saksa liit, mis pidi kaitsema Saksamaad välisohtude vastu ja hoolitsema siserahu eest. Liidupäev, liidu juhtiv organ, polnud mingi rahvaesindus, vaid valitsuste delegaatide kogu, mispärast temal puudusid rahva usaldus ja toetus. Pealegi olid liidu võimupiirid üsna kitsad, mispärast ta ei suutnud Saksamaa kasuks midagi ära teha. Saksa liidul puudus reaalne jõud — raha ja sõjavägi, mille abil oleks võidud iseseisvaid riike liita tugevaks tervikuks, vaatamata vürstide lahkpuudeile. Liidu loomisel ja liidu põhiseaduses leidis väljendust seisukoht, et kõigis liidu riikides peab kehtima hakkama konstitutsiooniline kord. Tähtsamad neist — Preisimaa, Austria ja mitmed väiksemaist riigest loobusid mainitud põhimõttest ja jäid vana korra juurde.

Püha liit. Euroopa rahvad olid väsinud suurtest murrangutest ning kõikjal igatseti rahu ja kindlat korda. Nende sihtide saavutamiseks loodi Aleksander I algatusel riikide vaheline Püha liit (1815). Viimasesse astusid kõik Euroopa suurriikide valitsejad, välja arvatud Türgi sultan kui mitte kristlane ja Inglise kuningas, kelle tegelik valitsemisvõim oli üle läinud parlamendile. Liidu peaülesandeks olid absolutistliku korra kaitsemine ja püsiva rahvusvahelise rahu kindlustamine. Pühaks nimetati liitu seepärast, et tema liikmed töötasid valitseda kristlikus vaimus ja õigluses, pidada omavahel igavest rahu ja aidata üksteist vennalikult.

Austria kantsleri Metternichi mõjul muutus liit väljapaistvaks reaktsiooniteguriks. Tema asus kindlustama Viini kongressi poolt loodud korda ja summutama rahvuslikke ning vabameelseid poliitilisi liikumisi.

Reaktsiooniline kirjandus. Romantism. Prantsuse revolutsiooni ülistati alguses liigselt. See pidi olema suursaavutus, mis kõrvaldab kõik pahed inimkonna elus. Loodetud vabaduse asemel hakkas aga levima terror, omandades äärmise kuju. Suur osa revolutsiooni endisi pooldajaid muutus ükskõikseks, isegi vaenlikuks revolutsiooni vastu. Enam kui rahvas hakkasid revolutsiooni põlgama valitsused. Revolutsioon ja selle kandvad ideed muutusid ebapopulaarseiks. Ratsionalistlik filosoofia kaotas oma

poolehoidu. Hakati võitlema valgustusaja ideede vastu. Nii leidis Prantsuse revolutsiooni mõjul aset kultuurireaktsioon. Vastukaaluks XVIII s. ratsionalismile hakati ikka enam ja enam hindama usulisi tundeid. Usulised tunded leidsid kirjanduses väljenduse romantismis. Romantikud andsid oma teoste kirjutamisel fantaasiale ja tundeile suure vabaduse. Idealiseeriti möödunud

30. joonis. K. L. W. Metternich.

aegu ja oma rahva minevikku. Romantismi toleaegeid tähtsamaid esindajaid oli prantslane Chateaubriand, kelle teos „Ristiusu vaim“ sai ülistatud raamatuks. Selles kiidetakse katoliku usku ja minevikku. Saksamaal rajasid uuele voolule teed Herder, Tieck jt. Siingi nähakse katoliku uskus inimese mõistuse vaoshoidjat. See usk ühendas rahvaid ja ei lasknud tekkida hädaohtlikke üritusi.

Reaktsiooni teoreetikud. Haller. Reaktsiooniajastul kadus valgustusaja vaadete hindamine ka poliitilisel alal. Kujunesid

mõjurikkad uued seisukohad. Ei pooldata enam riigi tekkimise teooriaid ühiskondliku lepingu teel, nagu eelmisel sajandil, ja rahva suveräänsust ja konstitutsioonilist korda. Rahva vaoshoidmiseks peavad riiki valitsema võimsad valitsejad ja kõrgemad kihid. Nende kõigi üle valitsegu kirik, sest kirik on jumalariigi kehastis maa peal. Tema ülesanne on valitsejaid juhtida ja rahu säilitada.

Kõige kujukamalt esitas reaktsiooni poliitilise teooria sakslane Ludwig Haller. Tema väidab, et ainus loomulik õigus on see, kui tugevam valitseb nõrgemat. Monarhi tahtmist võib piirata ainult Jumala tahtmine. Kiriklik võim kui kõrgeim maa peal ei allu riigile, vaid on

31. joonis. Chateaubriand.

iseseisev või sellest kõrgemal. See ajalooliselt tekkinud olukorra pooldamine oli revolutsioonipäevil kõikumalöönud monarhismile suureks toeaks ja vastas revolutsioonihirmus muutunud ajavaimule.

Liberalism. Reaktsioon aga ei haaranud kõiki rahvakihte. Kodanlus ja intelligents tunnustasid revolutsiooni saavutusi. Nemad said uue voolu — liberalismi kandvaks jõuks. Liberaalid hindasid isikut, tema vabadust ja nende väärikat tunnustamist. Ühtlasi tunnustasid nad individuaalseid vabadusi (usu-, sõna-, mõtte-, trüki- ja koosolekuvabadust ning isikupuutumatus) ja

32. joonis. B. Constant.

nõudsid valitseja võimu piiramist.

Tähtsaim liberalismi teoreetik oli Benjamin Constant

Prantsusmaal. Ta esines Prantsuse revolutsiooni järel tribunali liikmena ja teda palus Napoleon I sajapäevase valitsuse ajal Prantsusmaale uut põhiseadust välja töötada. Hiljemini sai ta liberaalsete vaadete tõttu väga tuntuks. Ta pooldab riigivormidest konstitutsioonilist monarhiat. Siin on lahutatud täidesaatev, seadusiandev ja kohtuvõim, kusjuures täidesaatev võim on vastutav seadusandliku ees ja valimisõigus kuulub jõukamaile kodanikele. Kuningas teostab järelevalvet kõigi nende võimude üle, ta on erapooletu ja nimetatud võimudest lahusseisev. Kogu riiklik tegevus peab taotlema rahva hüvesid. Iseendastmõistetavalt tekkis liberalismi ja reaktsiooni vahel äge võitlus.

1. Missugustele põhimõtetele oli rajatud Viini kongressi tegevus? 2. Missugused on Viini kongressi otsused? 3. Miks tekitasid kongressi otsused saksalis suure pettumuse? 4. Missugused olid Püha liidu ülesanded? 5. Millega on seletatav kultuurireaktsiooni tekkimine? 6. Miks hakati ülistama usku? 7. Kes oli tähtsam reaktsiooni teoreetik? Tema vaated? 8. Mida mõistame liberalismi all? 9. Missugused kihid pooldasid vabameelseid vaateid? 10. Kes on liberalismi tähtsam esindaja? 11. Millised on tema vaated ühiskondliku korra ja selle parandamise suhtes? 12. Mida hinnati kultuursel alal? 13. Mis põhjusil tekkis tugev rahvustunne? Millised tagajärjed olid rahvustunde tekkimisel?

2. Revolutsioonilised liikumised 20-ndail aastail.

Püha liit ja revolutsioonilised liikumised Hispaanias ja Itaalias. 20-ndail aastail puhkes Euroopas rida revolutsioonilisi liikumisi. Kõige varem algasid liikumised Hispaanias. Peale Napoleoni langust hakkas seal valitsema legaalne kuningas Ferdinand, kelle valitsuse ajal algas äge reaktsioon. Ta kaotas 1812. a. põhiseaduse ja selle alusel elluviidud uuendused. Liberaalseid tegelasi vangistati või kiusati ühel või teisel viisil taga. Reaktsioon tekitas äärmise rahulolematuse haritud kihtides ja sõjaväes. Mäss puhkes Cadizis 1820. a. väeülemal Raphael del Riego juhatusel. Kuigi kuningas rahutuste alguses lubas põhiseaduse uuesti kehtima panna, ei pidurdanud see enam puhkenud liikumist, vaid viimane muutus tõsiseks kodusõjaks. Hispaania mässu eeskujul puhkesid revolutsioonilised liikumised ka mujal.

Itaalia revolutsiooni sihiks oli poliitilise vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse kättevõitlemine. Rahulolematud koondusid sala-

ühinguisse, millede siht oli valitseva korra kukutamine. Neist oli vanem ja tähtsam k a r b o n a a r i d e („sööpõletajate“) oma, mis oli tekkinud Napolis juba Napoleoni valitsuse ajal. Selle ühingu püüdeks oli võõraste võimude väljatõrjumine Itaaliast ja viimase ü h e n d a - m i n e konstitutsiooniliseks rahvusriigiks. Kui teade Hispaania revolutsioonist kohale jõudis, puhkes Napolis mäss. Et liikumist vaigistada, kuulutas kuningas konstitutsiooni välja.

Hispaania ja Napoli mässu mõjul tekkisid rahutused Portugalis, Sitsiilias ja Sardiinias.

Ajaloo seisukohalt üsna tähtis oli neist Lõuna-Ameerika vabane-mine. Sel ajal kui Napoleon püüdis Hispaaniast luua täiesti Prantsuse mõjualust riiki, oli alanud asumaade iseseisvuseliikumine. Taheti lahti lüüa kodumaast, kes kolooniaid raskelt ekspluateeris. Tekkisid uued vabariigid Lõuna-Ameerikas. Kolooniate taasvallutamiseks palus Hispaania kuningas Püha liidu abi.

Liikumised Itaalias ähvardasid Austriat, seepärast astus Metternich selle hädaohu kõrvaldamiseks samme. Ta esines Püha liidu ees sõjalise vaheleastumise kavaga. Euroopa suurriikide kongressidel (Troppaus, Laibachis ja Veronas) käsitleti Metternichi kavu ja tehti vastavad otsused. Nende otsuste põhjal surus Austria rahutused maha Napolis ja Prantsusmaa Hispaanias.

Püha liit oli saavutanud oma sihi — Itaalia ja Hispaania mäs-sud olid kerge vaevaga maha surutud ja ennerevolutsiooniaegne kord kindlustatud. See oli nii hästi õnnestunud vastaste nõrkuse tõttu. Laiemais rahvahulkades puudus liikumisest arusaamine.

Püha liit lepib revolutsiooniga Lõuna-Ameerikas. Teised samaaegsed vabaduspüüded andsid siiski hoopis vastupidiseid tulemusi. Inglise uus välisminister Canning oli Püha liidu interventsioonipoliitika vastane. Ta sümpatiseeris isegi liberaalseile püüetele. Canningi ja P.-A. Ühendriikide presidendi protesti tõttu ei abistanud Püha liit Hispaaniat ta lahku-löönud asumaade tagasivõitmisel Ameerikas. Inglismaa tunnustas tekkinud vabariike ja sõlmis nendega kaubalepingud. Endised Hispaania asumaad jäidki nüüd iseseisvaks, sest küllaldase lae-vastiku puudumine ei lasknud kodumaad nendega edukalt sõdida.

Kreeklaste vabadusvõitlus. Veel enam vähendasid Püha liidu mõju lähedase Kreekamaa sündmuste lõpptulemused. Türgi riigi nõrgenemine julgustas ta valitsuse all olevaid rahulolematuid risti-

usulisi rahvaid mässu tõstma. Suurejooneline oli kreeklaste 1821. a. puhkenud v a b a d u s v ö i t l u s. Varasemad kreeklaste mässukat-
sed olid nurjunud, kuid siiski ei kaotanud nad usku ega lootust võõra
võimu alt vabaneda. Samuti kui mujal etendasid kreeklaste vaba-
dussõjas tähtsat osa s a l a ü h i n g u d, milledest tähtsam oli „Hetai-
ria“, kelle juhiks oli kreeka ohvitser Aleksander Ypsilanti, Aleksan-
der I adjutant. Tema juhatusel tungisid vabatahtlikud väesalgad
Venemaalt Türgi ülemvõimu all olevaisse vürstiriigesse, kuid sel
mässukatsel polnud õnne. Ypsilanti
väesalgad hävitati Türgi vägede poolt.

33. joonis. Lord Byron kreeka
vabadusvõitlejate rõivastises.

Sellele järgnes mässuline liiku-
mine L õ u n a - K r e e k a m a a l, mis
tungis ka mujale riigi osadesse. Võit-
lust peeti äärmise ägedusega ja too-
rusega. 1822. a. kuulutas kokkutul-
nud r a h v u s k o g u Kreekamaa ise-
seisvaks. Türklaste metsikused taas-
vallutussõjas äratasid kreeklaste vas-
tu üldise kaastunde. Tekkis filhelle-
nistlik liikumine Euroopas, mille si-
hiks oli kreeklaste toetamine. Neile
saadeti raha ja sõjavarustist ning
paljud vabatahtlikud välisriigest võt-
sid isiklikult sõjast osa. Püha liidu
mõjul ei toetanud suurriigid esialgu
ametlikult kreeklasi. Alles siis, kui

Vene troonile sai Nikolai I, keda ei sidunud Aleksander I Püha liidu
poliitika, muutus olukord. Inglased olid juba varemini mässajate kait-
seks välja astunud. Inglis- ja Venemaaga seltsis peagi Prantsusmaa.
Nad nõudsid Türgilt sõja lõpetamist ja Kreekamaale autonoomiat
Türgi ülemvalitsuse all. Et Türgimaa sellega ei leppinud, alustati sõ-
da. Türgi alistus raskete kaotuste järel lepinglaste nõudeile. Adrianoo-
poli rahuga 1829. a. tunnustati K r e e k a m a a i s e s e i s v a k s
ning Venemaale anti protektoraat autonoomse Moldaavia ja Valah-
hia üle. Kreeka vabariik muudeti varsti konstitutsiooniliseks mo-
narhiaks. Kreekamaa iseseisvuse saavutamine Pühasse liitu kuu-
lunud Venemaa ja Prantsusmaa toetusel tõestas kõige kujukamalt,
et liit ei suuda kinni pidada oma põhimõttest — toetada ikka kehti-
vat korda revolutsionääride vastu. Inglismaa oli juba varemini Püha

liidu poliitika toetamisest loobunud. Kreeklaste toetamisel olid usu-
lised ja kultuurilised põhjused. Nimelt vaadati Euroopas Kreeka
ja Türgi vahelisele võitlusele kui sõjale ristiusulise kultuurrahva
ja toore muhamediusulise riigi vahel.

1. Millal puhkes mäss Hispaanias? 2. Mis oli mässu tekkimise põhju-
seks? 3. Millega lõppes mäss? 4. Mida taotlesid salaseltsid Itaalias? Mil-
liste tulemustega lõppes nende tegevus? 5. Kuidas segas end Püha liit Itaa-
lia ja Hispaania liikumistesse? 6. Mistõttu nurjusid revol. liikumised Itaalias ja
Hispaanias? 7. Millal ja mispärast puhkes kreeklaste vabadusvõitlus? 8. Kes
seda liikumist juhtis? Kuidas õnnestus Ypsilanti ettevõtte? 9. Milline oli
Lõuna-Kreekamaalt lähtuva vabadusvõitluse käik? 10. Kuidas suhtusid sel-
lesse teised Euroopa rahvad ja riigid? 11. Mida tehti Kreekamaa abistami-
seks? 12. Milliste tulemustega lõppes Kreekamaa vabadusvõitlus? 13. Mis-
pärast tunti Euroopas kreeklaste vabadusliikumisele kaasa? 14. Missuguse
Püha liidu põhimõtte vastu eksisid Venemaa ja Prantsusmaa, toetades kree-
laste vabadusvõitlust?

3. Euroopa suurriigid reaktsiooni- ajastul.

Reaktsioon Saksamaal. Saksamaal olid juba Napoleoni ajal
kujunenud ü h i n e m i s k a v a d j a r a h v a e s i n d u s l i k u k o r r a
nõudmine. Need kavad ei täidunud, sest vürstide ringkonnis toetuti
reaktsioonijaja vaateile. Saksamaa jäi endiselt killustatud olekusse.
Viini kongressil loodud Saksa liit ei olnud Saksamaale tõeliseks
ühendavaks sidemeks. Selle võimupiirid olid äärmiselt piiratud, tõhu-
salt teotstes ta ainult liberalismi mahasurumisel. Saksamaa oli
majanduslikult ja kultuuriliselt v ä h e a r e n e n u d, mispärast siin
ei võinud tugevast opositsioonist juttugi olla. Seepärast oli valit-
sustel kerge ajada reaktsioonilist poliitikat. Reaktsioon oli eriti
mõjuv Põhja-Saksamaal ja Austrias. Viimane oli reaktsiooni häll,
kus kantsler Metternich pühendas sellele kogu oma tähele-
panu. Reaktsioonist ei jäänud puutumata ka teised Saksamaa alad.
Mujalgi ta muutus võimsaks. Vabamate ideede sissetungi püüti igati
takistada: välismailt kirjanduse sisseveo keeluga, õppimise takis-
tamisega välismaal jne. Ajutiselt läkski korda säilitada välist rahu.
Opositsioon siiski ei raugenud täiesti, vaid koguni kasvas kodanluse
ja noorte haritlaste keskel. Ülikoolinoorsoo keskel asutati ü h i n -
g u i d, millede sihiks oli võidelda liberaalsema korra ja Saksamaa
ühendamise eest. Liikumaine leidis pooldamist ka mõne vabameel-
sema vürsti poolt, kes oma maal konstitutsioonilise korra kehtima

pani. Erilised teened noorte isamaalise liikumise suhtes olid Jena linnal, kust lähtusid paljud uued ideed ja algatused. Füüsiliselt tugevat, isamaa kaitsmiseks kohast noorsugu hakati kasvatama võimlemise sissetoomisega kasvatusse. Teerajajaks sellele oli Saksamaal Ludwig Jahn. Tema ühendas sellega tugeva patriootilise tendentsi. Seda oli siiski vähe. Kuigi üliõpilasühingud ei üritanud laialdast ja teravat propagandat vana korra vastu, ometi leidsid valitsused teed sellegi opositsiooni lämmatamiseks.

Surve suurendamise ettekäändeks olid nn. Wartburgi sündmused. Reformatsiooni 300 aasta juubeliks (1817. a.) korraldas Jena ülikool Wartburgis pidustused, kuhu voolas vaimustatud osavõtjaid igast Saksamaa osast. Neil pidustustel peeti kõnesid liberaalses vaimus ning heideti tulle Austria kapralikepp ja ulaani pihik kui reaktsiooni sümbolid. Samuti põletati siin reaktsioonilise sisuga raamatuid.

Metternich kujutas Saksa vürstidele Wartburgi sündmusi kui revolutsiooni eelmängu ning soovitas karme korraldusi vabameelse noorsoo vastu. Saksa riikide esindajad tulid kokku Karlsbadi konverentsile (1819), kus vastu võeti mitu reaktsioonilist otsust. Kogu Saksamaal pandi kehtima vali tsensuur, ülikoollest heideti välja vabameelseid professoreid ja üliõpilasi, üliõpilasühinguid suleti jms. Kõik opositsiooniavaldused suruti reaktsiooniliste valitsuste ühisel jõul ja nõul maha, kogu avalik elu seati valju järelevalve alla.

Reaktsioon Prantsusmaal. Prantsusmaal oli olukord mõneti teissugune kui Saksamaal. Siit olid lähtunud kõik viimase aja suured liikumised, oli välja kujunenud teadlik laiem rahvahulk. Revolutsiooni järel valitsema hakanud Louis XVIII oli uuenduste suhtes leplikum. Ta andis Prantsusmaale konstitutsioonilise korra. Kõige enam levisid reaktsioonilised vaated aadlike ja jesuiitide hulgas, kes soovisid ennerevolutsiooniga egse korra täielikku restaureerimist. Nende ässituste mõjul süvenes Prantsusmaal reaktsioon. Kitsendati isiklikke vabadusi, soodustati reaktsioonilisi kihte jne. Äärmiste kuningriiklaste algatusel organiseeriti valgete terror — kättemaks revolutsioonilise liikumise pooldajaile. Hiljemini siirdus valitsuski terrorile. Hertzog Berry, ainsa Bourbonide dünastia meesjärglase surmamine kutsus esile aina süveneva reaktsiooni. Valitsuse juhiks sai rojalist Villèle. Kehtima pandi rida igasuguseid karme kitsendusi, abistati mässude maha-

surumist välisriikides ja siseriigis valvati hoolega liberaalide teotsemist. Kui äärmiselt reaktsiooniline kuningas Charles X valitsema hakkas, siis süvenes reaktsioon veelgi. Emigrantidele, kes revolutsiooni ajal oma maad kaotanud, taheti nüüd maksta suuri tasusummasid, kokku umbes miljard franki. Viimast summat püüdis valitsus kokku saada seega, et alandas riigi laenupaberite kasvikumäära viielt kolmele. See riivas väga paljude prantslaste huve. Pariisis üksi oli riigilaenupaberite omanikke üle 100 000. Muidugi tundis enamik neist paha-meelt ootamatu sissetulekute vähenemise üle. Kultuurelus tundus otse kui kesk-aegse vaimupuhanguid. Haridusministeeriumi juhiks määrati üks katoliku piiskop, valitsus toetas jesuiitide tegevust, vaimulikud valvasid kooliõpetajate tegevuse üle, ametnikkudelt ja sõjaväelastelt nõuti usukommete täitmist jms.

Inglismaa ja Iirimaa XIX s. alguses. Inglismaa riiklik kord erineb mandririikide omast. Siin ei tunta absolutismi sel kujul, kui see oli kehtiv teistes Euroopa riikides.

Siiski ei olnud Inglismaal kõik kodanikud ühesuguste õigustega. Teravalt andsid tunda poliitiliste õiguste ja usuvabaduse kitsendused. Inglise siseriiklikud võitlused keerlesidki valimisõiguse reformi, usu ja mitmesuguste majandusküsimuste ümber. Esikohal seisis siiski parlamentireform. Kujunenud poliitilises võitluses jagunes seltskond kahte rühma — ühed, kes tunnustasid demokraatlikku korda, ja teised, kes pooldasid tugevat kuningavõimu. Esimesi kutsuti whig'ideks, teisi tory'deks. Edumeelsemad üritused lähtusid whigide poolt, kuna toryde teotsemine oli konservatiivne. Esikoha pärast oli kahel parteil alatine võitlus. Kord olid ühed, kord teised võimul. XVIII s. viimasest veerandist kuni 1830. a. õnnestus torydel pidevalt võimul püsida. Ajavaimu kohaselt lähenesid nemadki parlamentarismile. Nende juhiks oli 17 a. jooksul Pitt noorem. Tema valitsuse ajal teostati mitmesuguseid uuendusi asumaade ja Iirimaa valitsemise

34. joonis. Louis XVIII.

suhtes ning teoksil oli ka parlamendireform. Keset uuenduste kavu aga puhkes Prantsuse revolutsioon, mis jättis sügavad jäljed ka Inglismaa ajaloosse, pidurdades mõneks ajaks progressi.

Võimul olevad toryd Pittiga eesotsas ja suurem osa whige siirdusid konservatiivsele poliitikale. Väideti, et riigikorda ei saa muuta üleöö, vaid tarbe korral peab selles aegajalt parandusi ette võtma. Igasugune täielik pööre tekitab anarhismi. Revolutsioonihirmus kitsendati oluliselt kodanike vabadusi. Siin-seal puhkesid siiski rahutused, kuid võimulolevad kihid unustasid sisetülid, teotsesid kehtiva korra säilitamisel käsikäes ja surusid kõik rahutused maha.

Reaktsiooniline mõtteviis ei haaranud siiski kõiki inimesi, siingi leidus uuendustenõudjaid. Radikaaldemokraatlikke ideesid tutvustas laiemaile rahvahulkadele kuulus jurist ja kirjanik *Jeremy Bentham*. Tema leiab, et iga inimene püüab taotella ainult isiklikku kasu, riik peab seda kindlustama võimalikult maksimaalsele hulgale, kuid see olevat võimalik ainult demokraatlikus vabariigis, kus valitseb samaväärsus. Neil vaateil oli suur mõju ja tegeliku olukorra muutumine soodustas nende levimist.

Valitsev toryde erakond kaitses maa-aadli kasusid. 1815. a. pandi nende sissetulekute kindlustamiseks kehtima viljaseadused. Sisseveetava vilja pealt hakati võtma kõrget tolli, sest sõdade lõppemisel ähvardas põldureid odava välisvilja sissevedu. Need seadused riivasid teiste kihtide huve, hoides viljahinna kõrgel ja takistades vaba kaubandust, nimelt viljaga kauplemist. Töösturid leidsid, et kallis vili ei luba alandada töötasu ning vähendab seega ettevõtja kasu. Kõige enam kannatasid töötavad rahvakihid maal ja linnas, sest palga tõus jäi elukalliduse tõusust tunduvalt maha. Eriti raske oli olukord, kui juhtusid majandusliku kriisi aastad. Olukorra parandamist nõuti hiiglakoosolekuil. Igal pool rõhutati valimisseaduse muutmist nii linnakodanluse kui ka tööliste ringkonnis. 1819. a. Manchesteris peetud miitingu ajal tekkis rahva ja sõjaväe vahel verine kokkupõrge. Koosoleku takistamist peeti üldiselt kodanikuõiguse rikkumiseks. Sama tunnustasid ka whigid, kes hakkasid reforme nõudma. Valitsus vastas ainult repressiooniga, piirates sõna- ja koosolekuvabadust ning keelates osavõtmise rahutustest ja relvade kasustamise.

Tekkinud sündmuste tõttu pääsesid võimule siiski mõõdukamad toryd, kes teostasid 20. aastail rea uuendusi. Valitsus toetas vaba-

dusliikumisi välisriikides, pehmendas viljaseadusi ja alandas tolle, töölistele anti koalitsioonivabadus (1824) jne. Nende uuenduste tõttu võttis elu hoopis rahulikuma ilme.

Iiri küsimus nõudis valitsuselt kestvartähelepanu. Iirimaal oli valitsevaks kihiks Inglise aristokraatia, kellele kuulus maa, kuna iirlased olid ainult väikeste maalappide rentnikud. Halva kliima tõttu kasvatati siin peamiselt kartuleid, millele seltsis karjapidamine. Viljakasvatamisest ei olnud suurt tulu. Rahvas elas äärmiselt vaeselt; kui juhtus veel kartuliikaldus, siis oli Iirimaal lausa nälg. Rahva olukorda halvendasid ja vaenu Inglismaa vastu suurendasid usukitsendused. Kuigi katoliku usk võis püsida, ei tohtinud katoliiklased mingisse riiklikku teenistusse astuda ja end parlamenti valida lasta. Peale selle oli rida teisigi kitsendusi katoliiklaste suhtes. Ajutiselt anti Iirile iseseisev parlament, kuid seegi ei parandanud asja. Iseseisvuse saavutamiseks tõstetud mässu tõttu, varsti peale Prantsuse revolutsiooni, kaotasid iirlased oma parlamendi. Iiri saadikud valiti nüüd küll Inglise parlamenti, aga seegi ei kõrvaldanud Iiri küsimust, sest katoliiklasist iirlased ei pääsenud saadikuiks.

Iiri liikumise etteotsa asus O'Connell, kes tegi Iiri kasuks laialist agitatsiooni. Ta lõi üleiirimaalise poliitilise organisatsiooni, mis andis välja ajalehti ja korraldas kõnekoosolekuid, kus nõuti iirlastele suuremaid poliitilisi õigusi. Suuri hulki haaras rahvuslik vaimustus. Kuigi O'Connell oli katoliiklane, valis rahvas ta 1828. a. parlamenti. Nähes iirlaste jõulist liikumist ja tutvunud lähemalt olukorraga, hakkas valitsus katoliiklaste soove tõsiselt arvestama. 1829. a. võetigi parlamendis vastu katoliiklaste emantsipatsiooni bill. Valitsus kaotas kitsendused katoliku usu pärast riigiteenistusse ja parlamenti pääsemisel. Rahunud kehtis siiski, sest vaesed iiri talupojad ei pääsenud kõrge valimistsensuse tõttu parlamenti. Uniooni Inglismaaga vihati ja sooviti iseseisvust.

Venemaa Aleksander I ajal. Aleksander I oli kasvatatud valgustussajandi ideede kohaselt, mis pärast temalt loodeti võrdlemisi

35. joonis. O'Connell.

palju. Ta valitses Paul I surma järel Venemaal XIX s. esimesel veerandil. Aleksander I kavatses teostada rea uuendusi liberaalses vaimus. Nii püüdis ta talupoegade olukorda parandada. Ta keelas neid laatadel müüa ja neid ajalehekuulutustes pakkuda ning andis mõisnikele õiguse oma vabal soovil talupoegi vabastada pärisorjusest, kuid tasu eest. Kokkulepe ses suhtes jäi huviosaliste poolte omavaheliseks asjaks. Vene talupojad ei saanud aga kehvuse tõttu vabaksostmiseõigust kasustada. Nii jäid needki kavatsused pärisorjade elu kergendada hoopis väheste tagajärgedega. Ainult Eesti- ja Liivimaal vabastati talupojad pärisorjusest.

Riigikorra uuendamisel piirduti administratiivsete keskasutiste reformidega. Peeter Suure aegsete kolleegiumide asemele loodi 8 ministeeriumi. Ministeeriumis oli vastutav ja otsustav minister, kuna kolleegiumis olid kõik liikmed ses suhtes ühetaolised, otsused tehti hääleteenamusega. Vene ministeeriumid kokku moodustasid ministeeriumide komitee. Valitsuse tegelikuks juhtijaks oli mõnda aega keisri vabameelne sõber M. M. Speranski. Temal oli kavatsus Venemaal konstitutsioonilist korda kehtima panna, kuid see jäi siiski paberile. Speranski sunniti tagurlike mõisnike survele oma kohalt lahkuma. Keisri vabameelsus avaldus veel selles, et Soomele ja Poolale anti omavalitsus ja toetati Vene poolt Prantsusmaal konstitutsioonilise korra elluviimist.

Aleksander I valitsuse esimene pool oli võrdlemisi vabameelne. Valitsemise lõpul võttis reaktsioon üle kaalu, milleks mõjusid kaasa mitmesugused liikumised ja rahutused. Kujukalt avaldus reaktsioon hariduspoliitikas. Aleksander I oli hariduse eest suurt hoolt kandnud, asutades rea kõrgemaid õppeasutisi, teiste seas ka Tartu ülikooli. Reaktsioonipäevil ühendati haridusasjade ja usuelu juhtimine ühe asutise, nimelt vaimulikkude asjade peavalitsuse kätte. Ülikooli õppetegevus pidi sündima Pühakirja alusel, näit. filosoofiaprofessorid olid kohustatud oma loenguis tuginema Pauluse kirjadele. Isegi matemaatikud pidid lähtuma Pühakirjast. Kõrgemais õppeasutis pandi kehtima kõige valjem distsipliin ja loodi vali järelevalve. Mõttevabadust piiras äärmiselt vali tsensuur. Näiteks keelati usutunnet haavavate ütlustena väljendused: „ingli naeratus“, „taevalik pilk“ jne. Ametnikke ja valitsust ei tohtinud keegi kritiseerida.

Reaktsiooni kasvamisega rööbiti levisid ka liberaalsed ideed. Need leidsid poolehoidu aadli nooremais liikmeis, eriti ohvitserkonnas. Napoleoni sõdade ajal tutvusid aadlisoost ohvitserid Prantsuse revolutsiooni ideedega ja teiste riikide siseeluga. Nad leidsid, et vene rahvas, kes Euroopa Napoleoni ikkest vabastanud, ägab ise täieliku pärisorjuse all ja elab kõige viletsamat elu. Kui keiser ikka järjekindlamalt reaktsiooni süvendas, siirdus salaühingute tegevus, mis varemini oli kultuurilise ilmega, puhtpoliitilisele alale. Sõjaväes, nimelt ohvitserkonnas tekkis kaks voolu — ühed pooldasid demokraatlikku vabariiki, teised aga konstitutsioonilist monarhiat. Riigipööret kavatseti teostada sõjalise jõu abil. Aleksander I ei võtnud midagi tõsist ette salaühingute likvideerimiseks. Avalikku mässu Aleksander I valitsuse ajal siiski ei puhkenud. Ta suri 1825. a.

1. Missuguseid poliitilisi sihte taotlesid rahvuslikult mõtlevad ringkonnad Saksamaal? 2. Millist osa etendasid nende sihtide taotlemisel vürstid? 3. Milles väljendus reaktsioon Saksamaal? 4. Milliseis ringkonnis levisid Prantsusmaal kõige enam reaktsioonilised vaated? 5. Kuidas avaldus reaktsioon Prantsusmaal? 6. Eriti kelle valitsuse ajal? 7. Mille poolest erines Inglise riigikord mandririikide omast? 8. Missuguste küsimuste ümber keerlesid siseriiklikud võitlused? 9. Milles avaldus reaktsioon Inglismaal? 10. Missuguseid sihte taotles Jeremy Bentham? 11. Millega on seletatavad Manchesteri sündmused? 12. Nimetage olulisemad 20-ndate aastate uuendustest Inglismaal! 13. Miks polnud iirlased rahul oma seisundiga? 14. Mis andis katoliiklaste emantsipatsioonil bill iirlastele? 15. Kuidas nad suhtusid sellesse? 16. Mainige Aleksander I aegseid tähtsamaid uuendusi! 17. Millega olid need seletatavad? 18. Milles avaldus eriti kujukalt reaktsioon? 19. Missugused olid salaühingute poliitilised sihid?

IV. Kodanlus ja proletariaat. 48. a. liikumised.

1. Sotsiaalsed vastuolud. Sotsialism.

Tööstus, töölised. Tööstuse arengus tekkis XVIII s. suur murrang. Masinate leiutamine soodustas kapitalistliku suurtööstuse tekkimist. Varem kui mujal tegi tööstus hiiglaedusamme Inglismaal. Sajandi vahetusel tõusis Inglise kaubanduslik läbikäik mitmekordseks. Algava tööstusliku tõusuga siirdus sellele alale enam ja enam tööjõudu. Alguses leidis töövõimalusi küllaldaselt. Algavale vabrikutööstusele andis Inglismaal tööjõudu peamiselt maata jäänud talupojaskond. Lisaks sellele hakati suurtööstuses

suurema kasu saamiseks tarvitama naiste ja alaealiste odavat tööjõudu. Rahvaarvu kasvamine suurendas omakorda elava tööjõu pakkumist. Tööstus ei suutnud kõike vaba tööjõudu rakendada. Nii jäi osa töölisi tööta. Kuid ka töötavasse töölisesse mõjus tööliste üleproduktsoon, sest tööjõu suurenenud pakkumise tõttu püsisid tööliste palgad väga madalad. Kurnavalt mõjus ka pikk tööpäev (14—18 tundi). Väidetakse, et kaevandustes töötanud isegi 5-aastased lapsed ja naised. Väljakannatamatu olukord tekitas töölisringkonnis äärmise viha

masinate vastu, milledes nähti võistlejat inimjõule. Mitmel pool rünnati masinaid ja vabrikuid. Tööliste seisukord muutus eriti kohutavaks kriiside ajal. Seoses sellega kerkis päevakorrale tööliisküsimus. Kapitalistliku korra süvenemisega tekkisid sotsiaalsed vastuolud töötavate kihtide ja kapitalistide vahel. Kapitalistid ei hoolinud tööliste raskest olukor-

36. joonis. R. Owen. 37. joonis. Fourier.

rust ega katsunudki seda parandada, vaid taotlesid ainult oma majanduslikke huve. Tööliste olukorra parandamise otstarbel tekkisid mitmesugused sotsialistlikud õpped.

Sotsialismi teoreetikud. Sotsialismi sihiks on majanduskord, kus puudub eraomand. Iga isik saaks sissetulekuid ainult isiklikust tööst, mitte kapitalist. Valmistamisvahendid, kapital ja maa kuulusid kogu ühiskonnale. Majanduselu oleks kavakindlalt korraldatud tegelikkude tarvete järgi. Uue korraga kaoksid senised klassivahed, sest kõik oleksid ühesugused töölised. Sotsialismi erinevate teostamiskavade tõttu jaotatakse sotsialism tavaliselt kolme eriharru — utopistlik, riiklik ja teaduslik sotsialism. Kõigil neist oli rida mõjukaid esindajaid.

Utopistliku sotsialismi teoreetikuist on tuntum vabrikant Robert Owen. Esialgu ta soetas oma puuvillavabrikus töölisteile soodsamad elamistingimused. Lühendas tööpäeva 10,5 tunnini, vabastas alla 10 aasta vanused lapsed tööst, maksis töölisteile vanaduse korral pensioni jne. Kuigi tema ettevõtte hästi edenes, ei leidunud sellele järeletegijaid. Edasi soovitas ta asutada tööstuslikke kommuune, ühinguid, mis koosneksid üheõiguslikest liikmeist. Loodusvarad ja

valmistusvahendid kuulusid neile kõigile. Täiskasvanud pidid töötama 8 tundi päevas. Uus kord pidi haarama niihästi tööstusalad kui ka põllutöö. Kodumaal ei leidnud Oweni algatused poolehoidu, seepärast siirdus ta Ameerikasse. Siin asutatud ühingud ei edenenud siiski. Tegelikku ellu jäid Oweni ideed kooperatiivide, s. o. tarvitajateühingute kujul püsima. Oweni teotsemine langeb XIX s. esimesele poolele.

Teine tähtsam utopistliku sotsialismi esindaja oli prantslane Fourier. Tema soovitas samuti kui Owen sotsiaalseid uuendusi. Ühiskonna aluseks saaks Fourier' õpetuse järgi mõnesajast perekonnast koosnev autonoomne ühik, nn. falanks. Falanksi liikmed elaksid ühises majas ja teeksid ühiselt tööd. Kogu tarbvarade hulk saadakse oma tööst või vahetuse teel teiselt falanksidelt. Töö oleks organiseeritud otstarbekohaselt, elutarvete jaotus õiglaselt, nii et keegi ei pruugiks töötada üle jõu ega kannatada puudust. Kuigi need ideed olid väga kaugel tegelikus elus kehtivast korrast, andsid nad tõuke XIX s. kolmekümnendail aastail tootmisühingute asutamiseks.

Suuremaid erinevusi kahest eelmisest õpetusest on prantsuse aristokraadi Saint-Simoni õppel. Kui eelmised sotsialistid püüdsid uut sotsiaalmajanduslikku korda valitsevaist olusuhteist hoolimata kehtima panna, siis õpetasid saintsimonistid, et ühiskondlik elu ise pikaajalise arengu teel omandab õiglasemad ja kogu rahvale maksimaalset õnne kindlustavad vormid.

Sotsialistlikud ideed leidsid vastukaja eriti nende hulgas, kes polnud rahul kehtiva olukorraga. Kuigi algsed rakendamiskatsed tegelikus elus nurjusid, oli uute õpete mõju suur. Prantsusmaal tekkis juulikuningriigi ajal nimetatud õpetele veel lisa. Siin leiti, et sotsialistliku korra elluviimine peab sündima riigi abil. Riikliku sotsialismi teooria looja Louis Blanc pidas ainult nimetatud viisil võimalikuks uut korda luua. Pahede tekitajaks peab Blanc vaba võistlust. Riik peab looma töökojad, millega eraettevõtjad võistelda ei suuda, ja aegamööda läheks kogu tööstus

38. joonis. Saint-Simon.

39. joonis. L. Blanc.

riigi kätte. Nimetatud kava teostamiseks peavad töölised saavutama poliitilise võimu. 1848. a. revolutsiooni ajal leidsid Louis Blanc'i ideed osalist teostamist, mil valitsuse rahalisel toetusel asutati rida tootmisühinguid. Needki olid halvasti organiseeritud ja ei suutnud püsida. Riikliku sotsialismi õpetused levisid hiljemini Saksamaal, kuid siingi ei suutnud sotsialistid ümber kujundada tegelikku elu.

1. Millal ja missugused suuremad muutused toimusid tööstuses? 2. Kus edenes tööstus varem kui mujal? 3. Kuidas mõjus senistesse ühiskondlikesse vahetõrgetesse masinate tarvituselevõtt? 4. Milliseks kujunes uues olukorras tööliste seisund? 5. Millised tööstusvormid tõrjuti vabrikutööstuse poolt välja? 6. Kes otsisid tööd vabrikuis? 7. Mistõttu tekkis vabrikutööliste üleproduktioon? 8. Kuidas mõjus see töölistele üldolukorda? 9. Kuidas väljendasid töölised oma rahulolematust? Mida vihati kõige enam? 10. Mis olid tööliste elus suuremad raskused? 11. Millised õpped tekkisid tööliste olukorra parandamise võimaluste üle? 12. Kes olid nende õpete loojad? 13. Mida taotles sotsialism? 14. Millised on Oweni õppe põhijooned? 15. Mida mõistis Fourier falanksi all? 16. Mille poolest erineb kahest eelmisest teooriast Saint-Simoni ühiskondliku korra uuendamise kava? 17. Millal ja kus tekkis riikliku sotsialismi teooria? Kes oli selle teooria rajaja? 18. Mida on uut riikliku sotsialismi teoorias, võrreldes utopistliku sotsialismi õpetega? 19. Miks ei andnud sotsialistlike õpete rakendamine tegelikus elus soovitud tulemusi?

2. Juulimonarhia ja veebruarirevolutsioon Prantsusmaal.

Juulirevolutsiooni puhkemine. Louis XVIII surma järel sai troonile Louis XVI vend — Charles X. Kuningas oli äärmine rojalist, kes pooldas piiramatut kuningavõimu. Kui valitsust juhtima hakkas purutagurlik minister Polignac, tekkis valitsuse vastu äge opositsioon. Üle maa hakati salaühinguid asutama ja kuninga kõrvaldamise kavu sepitsema. Ajakirjanduses ülistati Inglise revolutsiooni, mis tõukas troonilt Stuartite dünastia. 1830. a. tekkis kuninga ja saadikutekoja vahel avalik lõhe. Kuningas oli otsustanud opositsiooni kaotada, maksu mis maksab, ning saatis opositsioonilise saadikutekoja laiali. Uued valimised kindlustasid opositsioonilisele kihile täieliku enamuse. Ka need valimised tühistati kuninga poolt. Rikkudes põhiseadust andis kuningas 26. juulil rea määrusi välja, milledega uus koda kuulutati laialisaadetuks, kitsendati sõna- ja trükivabadust ja muudeti valimisseadust. Need määrused andsid tõuke juulirevolutsiooni puhkemiseks.

Valitsus ei oodanud määruste ilmunuse puhul erilist vastutoimet rahva poolt. Esialgu oligi kõik peaaegu rahulik. Vastupanu õhutasid liberaalsed ajakirjanikud, keda toetas Pariisi kodanikkond. Ajalehti anti välja ilma tsensuurita. Tänavale kogunes üliõpilasi, töölisi, endisi sõdureid ja teisi isikuid, nõuti põhiseaduse arvestamist ja Polignac'i tagandamist. Pariisis ei olnud tol korral kuigi palju sõjaväge. Järgmisel päeval muutus olukord juba tõsisemaks. Liikumisest hakkasid laiemad ringkonnad osa võtma. Siin-seal oli kokkupõrkeid kaitseväge ja rahva vahel. 28. juulil algas äge t ä n a v a -

40. joonis. Juulipäevad Pariisis.

võitlus barrikaadide tagant, mis kestis paar päeva. Mitu rügementi läksid mässajate poole üle, kes olid tarvi usele võtnud kolmevärvilise revolutsioonilipu. Mässu ajal moodustati ajutine valitsus ja kutsuti ellu rahvuskaart. Viimase ja kogu sõjaväe juhiks määrati Lafayette. Charles oli küll tühistanud mässutekitanud määrused, kuid ta otsustati siiski troonilt kõrvaldada.

Vabameelsed saadikud ja ajakirjanduse esindajad, kui linna kodanluse huvide kaitsejad, otsustasid troonile kutsuda Orléans'i hertsogi Louis Philippe'i, millisest nõust ka rahvale teatati.

Osa mässulisi soovis Prantsusmaast vabariiki luua, kuid neil ei olnud küllaldaselt poolehoidu. Revolutsiooni õhutaja Thiers'iga eesotsas töid vabameelsed oma kuningakandidaadi linna, kus rahvas ta tormiliste kiiduavaldustega vastu võttis. Louis Philippe oli Orléans'i hertsogi poeg; ta isa oli valitud Suure revolutsiooni aegsesse konventi, kus ta hääletas Louis XVI karistamise poolt. Temast arvati, et ta, valituna revolutsioonitegelase perekonnast, hoidub absolutismist ja reaktsioonist.

Vanas põhiseaduses teostati mitmesuguseid ajakohaseid parandusi. Endise põhiseaduse järgi oliv kuningas Jumala armust valit-

41. joonis. Louis Philippe I.

seja. Uues põhiseaduses asendati see osa seletusega, et kuningas saab oma võimu rahvalt, kelle kutsel ta troonile tuleb. Olevad seadused olid kehtivad ka kuninga kohta; ta ei tohtinud neid muuta ega neist üle astuda. Mõlemad kohjad said seaduste algatamise õiguse, kuningale jäeti vetoõigus. Valimistsensust, saadikute ja valijate vanuse alammäära vähendati. Uuendusele vaatamata jäi enamik rahvast ilma valimisõigusega. Tsensuur kaotati. Kuningas vandus uuele põhiseadusele truudust ja hakkas Louis Philippe I nime all valitsema. Tema lähemaiks kaastöölisiks ja toetajaiks said linna suur-

kodanlikud kihid, kellele uue valimistsensusega läks poliitiline ülekaal. Juulirevolutsioon oli suurel määral toimunud suurkodanluse toetusel ja algatusel, seepärast kujunesid selle tulemused ka teostajate soovi kohaselt.

Juulirevolutsiooni mõju väljaspool Prantsusmaad. Prantslaste mõjul puhkes revolutsiooniline liikumine kõigepealt Belgias. Viini kongress oli Belgia ja Hollandi ühendanud üheks riigiks. Mõlemad maad siiski erinesid tunduvalt teineteisest, nimelt usult, rahvuselt, keelelt, majanduselt jne. Lahkhelide lähteks oli hollandlaste valitsev seisukoht riigis, kuigi belglastel oli arvuline ülekaal. Sellele lisaks hakkasid hollandlased belglasi ümber rahvustama.

Lahkulöömise tõukeks saigi Prantsuse juulirevolutsioon. Umbes kuu aega hiljem tekkis Belgias mäss, misjärel Belgia sai iseseisvaks.

Revolutsiooniline liikumine puhkes ka Poolamaal. Prantsuse abile lootes tahtsid poolakad vabaneda Venemaa ülemvalitsuse alt. Prantsusmaalt ei saadud aga loodetud abi, sest valitsus ei tahtnud soetada endale uusi vastaseid Euroopa suurriikide peres ega olnud huvitatud kauge riigi saatusest. Prantsuse vabatahtlikud ilmusid küll Poolasse, kuid nemadki ei suutnud mässulisi oluliselt abistada. Poola mäss suruti Venemaa poolt veriselt maha ja sellele järgnes tugev reaktsioon. Poolamaa kaotas senise laialdase oma-valitsuse. Üheks mässu nurjumise põhjuseks oli poolakate eneste üksmeelse puudumine, mis oli traditsiooniline Poola olukorras ja mille all Poola oli kannatanud juba aastasadu.

Peale nimetatud riikide puhkesid juulirevolutsiooni tagajärjel rahutused mitmel pool Saksamaa osades ja Itaalias, mis andsid vähe tulemusi. Teostunud liikumised näitasid vabameelsete ja rahvuslike ideede elujõulisust, mida tuli tahes või tahtmata arvestada.

Juulimonarhia-aeg Prantsusmaal. Juulirevolutsioon oli kahe kihi — kodanlaste ja tööliste — koostöö tulemus. Esimesele kuulus algatus ning juhtiv osa. Nead suutsid olukordi oma huvides kasustada. Töölised oleksid soovinud palju enam, kui nad saavutasid juulimonarhia ajal. Nad jäid endiselt ilma poliitilisest võimust ja järeleandmisi tehti neile ainult vähemais küsimusis. Seetõttu olid töölised revolutsiooni tulemusis pettunud. Juba Louis Philippe I esimesil valitsemisaastail puhkesid mitmel pool ähvardavad mässud. Kuigi need lämmatati, jäi summutatud opositsioon kehtiva korra vastu püsima. Üks suuremaid nende mässude hulgas oli Lyon'i tööliste mäss. Mäss kandis küll majanduslikku laadi, kuid ta suurendas tööliste iseteadvust ja kokkukuuluvustunnet. Valitsevad ringkonnad ei juhtinud sellele erilist tähelepanu. Mässukatsed kordusid ka järgnevail aastail. Väikekodanlus, töölised ja radikaalne intelligents liitusid teataval määral. Tehti kihutustööd vabariigi ellukutsumiseks ja püüti isegi kuningat surmata. Valitsus vastas kõigile neile katseile surveabinõudega, kitsendades kodanike vabadusi.

Vabariikliku ja sotsiaalse iseloomuga mässukatseile seltsisid veel dünastiliste huvidega mässud Bourbonide vanema haru ja bona-

bartlaste kasuks. Viimaste kuningakandidaadiks oli Napoleoni venna-poeg Louis Napoleon. Need mässud likvideeriti kergema vaevaga kui vabariiklaste omad, nii et 1840. a. alates valitses riigis väline rahu. Valitsuse etteotsa astus Guizot, kes arvestas ainult suurkodanluse seisukohti.

Juulimonarhia puuduseks oligi see ühekülgsus, millega reageeriti üksikute rahvaklasside eri soovidele. Valitsuse poolt ei tehtud tööliste olukorra parandamiseks peaaegu midagi. Nimeta-

misväärselt edenes ainult kapitalistlik suur tööstus, kuid laiemad rahvahulgad ei saanud sellest loodetud kasu. Seega polnud valitsuse sisepoliitika töö-liskonnas populaarne. Välispoliitiliselt lähenes Prantsusmaa reaktioonilisele Austriale, olles arvamusel, et ainult Metternichiga koos võib edukalt võidelda „revolutsioonilise ja anarhistliku vaimuga“. Rahva keskel võitsid poolehoidu mitmesugused sotsialistlikud õpped, nagu saintsimonism, Fourier' õpe jt. Louis Blanc'i samailmeline töö oli üks loetavamaid raamatuid Prantsusmaa toleae-gses töö-liskonnas. Vaatamata Guizot' osavale poliitikale ei suutnud ta siiski ära hoida lähenevat revolutsiooni Prant-

42. joonis. F. Guizot.

sus- kui ka Saksamaal, mis sai saatuslikuks niihästi Guizot'le kui ka Metternichile.

Veebruarirevolutsioon. Juulimonarhial puudus rahva enamiku poolehoid. Väike- ja keskkodanlus soovisid omakorda valimis-õiguse reformi. 1847. a. puhkenud majanduskriis soodustas opositsiooni süvenemist ja kõrgete sisseveotollide tõttu tõusid viljahinnad ja maad võttis nälg. Valitsusevastane kihutustöö võttis uuesti hoogu ja tal oli määratu suur mõju. Koosolekudel, mida korraldati üle maa, selgitati uuenduskavu ja arvustati valitsuse tegevust. Ka Pariisis taheti sääras suuremat koosolekut kokku kutsuda, kuid Guizot keelas selle. Keeld pahandas opositsioonilisi ringkondi veel enam. 22. veebruaril 1848. a., mil koosolek pidi toi-

muma, ilmusid üliõpilased ja töölised tänavale ja nõudsid Guizot' tagandamist ja reforme. Tekkisid üksikud kokkupõrked, meeolelu võttis mässulisema ilme. Järgmisel päeval läks osa rahvuskaarti rahva poole üle. Siis tagandas kuningas Guizot' oma kohalt. Kuid vägesid ei viidud ära ja neil tekkis rahvaga verine kokkupõrge, kus sai surma mitukümmend uuendustenõudjat. See sündmus ärritas rahva vihale. Kogu öö vastu 24. veebruari tehti ettevalmistusi vastuhakkamiseks. Pariisi tänavad kattusid barrikaadidega.

Kuningas lootis olukorda parandada järleandmisega, kuid antud lubadused tulid liiga hilja, et midagi muuta. Võitlused jätkusid ja suur osa sõjaväest läks rahva poole üle. Kuningas loobus troonist ja põgenes. Troon põletati pidulikult Bastille platsil.

Saadikutekotta ja raekotta tungisid mässuliste juhid ja hakkasid seal nõu pidama. Osa mässulisi oli mõõdukas, osa radikaalne. Ajutisse valitsusse pääses mõlema voolu esindajaid. See tegi valitsuse koosseisu kirjuks ja soodustas tülisid. Revolutsiooni kandvamaks kihiks olid töölised, kes nõudsid sotsiaalseid uuendusi. Sotsialistlikud õpetused olid levinud tööliste hulgas juba varemalt, nüüd leiti paras aeg nende rakendamise nõudmiseks. Suurem osa ajutise valitsuse liikmeid ei tunnustanud üldse mingisuguseid sotsiaalseid reforme. Mõned asusid nende voolude vahel mingil keskteel. Seesugusel kirjul valitsusel oli raske riiki juhtida, sest hõõrumised olid möödapääsetamatud.

Esiteks tuli lahendada riigivormi küsimus. Radikaalsemate valitsusliikmete Louis Blanc'i ja Ledru Rollin'i nõudmisel kuulutati pikemate vaidluste järel vabariik välja. Töölised nõudsid endiselt sotsiaalseid uuendusi. Nende nõudmiste rahuldamiseks loodi komisjon, mille juhatajaks määrati Louis Blanc. Töötute ülalpidamiseks kutsuti riigi poolt ellu nn. rahvuslikud töökojad. Need olid korraldatud ebaotstarbekohaselt ja nõudsid suuri kulusid. Viimaste katteks nõuti talupoegadelt suuri maksu, mis asjaolu tegi talupojad valitsuse ja sotsialismi vastu vaenuliseks. Kodanlikud kihid niikuinii ei tunnustanud sotsialismi. Vahekorrad läksid eriti teravaks, kui sotsialistliku värvusega radikaalid korraldasid suure manifestatsiooni, nõudes vabrikute ja kaevanduste natsionaliseerimist. Kõik see sündis asutava kogu valimiste eel ja ei jätnud oma mõju viimasesse avaldamata. Üheksasajast saadikust oli monarhistide 200, ülejäänud olid kõik sotsialistlikkude

püüete vastased. Kui asutav kogu sulges riiklikud töökojad, tekkis tõsisem tööliste mäss, mis on tuntud juunipäevade nime all. Seegi mäss suruti valitsuse poolt maha. Korduvad mässud ja lahk-
 helid andsid raske hoobi vabariiklikule ideele.

Veebruarirevolutsiooni tulemusena kokku astunud asutav kogu töötas välja uue põhiseaduse. Seadusandlik võim kuulus selle järgi üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindusele, täidesaatev võim rahva poolt 4-ks aastaks valitud presidendile. Presidendikandidaate oli kaks — kindral Cavaignac ja prints Louis Napoleon Bonaparte. Viimane valitigi oma nime populaarsuse tõttu suure häälteenamusega presidendiks. Pealegi eelistati monarhistliku kandidaati, kes looks riigis kindla korra ja kindlustaks siserahu.

43. joonis. Napoleon III.

Riigipööre. Napoleon III. Üldiselt kasvatas hirm sotsialismi ja tööliste ees poolehoidu monarhistmile. Et töölisi suuremal määral poliitilisest elust kõrvaldada, seks muutis seadusandlik koda, mis asutava kogu järel kokku astus, valimiskorda nii, et valida võisid ainult kolm aastat oma valimisringkonnas elanud isikud. Liikuva tööliskihi õigusi puudutas see muutus kõige otsemalt. Ka mässudest ja salaühin-

guist osavõtjail polnud luba valida. Trüki- ja sõnavabadust piirati ja suurendati vaimulike mõju hariduse alal. Vabariiklusele oli saadikutekoja enamik vaenuline. Reaktsioonilised seadused tegid ta omakorda rahva hulgas ebapopulaarseks. Saadikutekoja ja rahva vastuolude tõttu õnnestus presidendil endale suuremat poolehoidu võita.

Louis Napoleonil tekkis ühe põhiseaduse punkti pärast saadikutekojaga konflikt. Presidendi soov oli kindlustada oma võimu pikemaks ajaks, kui see põhiseadusega oli lubatud. Saadikutekoda keeldus selles suhtes igasugust muutust ette võtmast. Et rahva poolehoidu võita, pöördus president saadikutekoja poole ettepanekuga, kaotada hiljuti kehtima pandud valimiskitsendused.

Seegi ettepanek otsustati eitaval. Nüüd arvas Louis Napoleon paraja aja olevat riigipöörde teostamiseks, arvestamata saadikutekoja vastupanu.

1851. a. lõpul kuulutas president senise saadikutekoja laialisaa-
detuks, vangistas rea tähtsamaid poliitikategelasi ja andis rahvale
valimisõiguse endisel kujul tagasi. Tekkinud vastuhakkamised
suruti maha ja korraldati rahvahääletus, kas rahvas tunnustab riigipöövet või ei. Rahva poolt anti suure häälteenamusega
jaatav vastus. Järgmisel aastal anti uus põhiseadus, milles
kogu võim oli koondatud presidendile. Riigipöörde aastapäeval
a. 1852 tunnistati president keisriks, Napoleon III nime all. Seega
olid veebruarirevolutsiooni tagajärjed teinud ringi, jõudes endiselt
tagasi monarhistliku korra juurde.

1. Kes hakkas Prantsusmaal valitsema peale Louis XVIII? Millised olid
uue kuninga vaated riigikorra suhtes? 2. Millal tekkis kuninga ja saadikutekoja vahel avalik lõhe? Millest oli konflikt tingitud? 3. Millised ringkonnad
õhutasid vastupanu? 4. Mida nõudis ärevusse sattunud rahvas kuningalt? 5. Millal puhkesid otsesed tänavavõitlused Pariisis ja milliste tulemustega nad
lõppesid? 6. Kuidas Charles X püüdis lepitada tekkinud opositsiooni? Mis
oli tema lepituskatsete tagajärg? 7. Miks oli paljude arvates Louis Philippe
kõige kohasem troonikandidaat? 8. Millised parandused teostati põhiseaduses? 9. Missugusel kujul avaldus juulirevolutsiooni mõju väljaspool Prantsusmaad? 10. Mida saavutasid belglased? 11. Millal puhkes Poolas mäss? Millest oli
see mäss tingitud? 12. Millised tegurid takistasid mässu kordaminekut? 13. Kuidas lõppes Poola mäss? 14. Mispärast pettusid prantsuse tööliised
juulirevolutsioonis? 15. Mida tehti nende poolt oma olukorra parandamiseks? 16. Kuidas reageeris valitsus rahutustele? 17. Kes juhtis Prantsuse valitsust
Louis Philippe'i valitsuse teisel poolel? 18. Mis tegi Prantsuse sise- ja välis-
poliitika laiemais rahvahulkades ebapopulaarseks? 19. Millised ideed levisid
rahva hulgas? 20. Milliseid parandusi soovisid keskkodanlikud kihid? 21. Kui-
das valmistati riigipöövet ette? 22. Millal muutus valitsusevastane opositsioon
eriti teravaks? 23. Mis sai revolutsiooni puhkemise tõukeks? 24. Milline oli
revolutsiooni käik? 25. Kes pääsesid ajutisse valitsusse? 26. Kes olid 1848. a.
revolutsiooni kandvamad jõud? 27. Missugused sotsialismiideed leidsid rakendust Prantsusmaa veebruarirevolutsiooni päevil? 28. Kuidas õnnestus nende
ideede rakendamine? 29. Mida te teate asutava kogu poolt loodud põhiseadu-
sest? 30. Kes valiti presidendiks? 31. Millega on seletatav tagurluse mõjule-
pääs pärast veebruarirevolutsiooni?

3. Esimene parlamendireform Inglismaal.

Tšartism.

Parlamendireform 1832. a. Inglismaal oli samal ajal, kui mandril toimusid mitmesugused mässud, olukord kaunis ärev. Siingi oli laialdastel rahvahulkadel küllalt põhjusi uuenduste nõudmiseks. Inglastel ei ununud korraiski parlamendireformi küsimus, millele seltsis veel teisigi uuendusnõudeid. Parteidest olid Inglismaal enne juulirevolutsiooni võimul toryd, kellede enamik kuulus maa-aadli hulka. Neilt püüdsid võimu ja juhtivat kohta endile whigid, linna kaubandustööstuslikud kihid, katsudes kaasa tõmmata ka laiemaid rahvahulki. Valitsust juhtis Wellington, kes uuendustest midagi teada ei tahtnud.

Kui puhkes juulirevolutsioon, siis tekkis ärevus ka Inglismaal. Maal hakati mõisu põletama, linnas rünnati vabrikuid. Wellingtoni asemele, kes lahkus, kutsuti valitsuse etteotsa whig lord Grey. Mässu vältimiseks ruttas whigide ministeerium uuenduste teostamisega. Esitatud reformikava ei läinud aga parlamendis läbi. Valimisõiguse muutmise kava oli suhteliselt küll üsna tagasihoidlik; selles nõuti ainult valimisõiguse õiglasemat kohandamist elanike arvuga, nimelt kava järgi pidi osa kohti kaotama valimisõiguse ja loovutama selle rahvarikkamaile, hiljemini tekkinud keskustele, eriti tööstuslinnadele. Viimased olid parlamendis osalt väga väheste saadikutega esindatud, osalt hoopis esindamata. Mõned valimisõigusega kohad olid aga vahepeal isegi täiesti ilma elaniketa jäänud. Nii polnud Inglise parlament rahvaesindus selle sõna otseses mõttes.

Töölisingkonnad hakkasid parlamendireformi liikumist toetama, nõudes isegi palju kaugemale ulatuvaid reforme, kui tahtsid teostada whigid. Nüüd nägid hääleõiguslikud kodanikud, et maa rahustamiseks peab midagi sündima, ning valisid 1832. a. valimistel alamkotta palju parlamendireformi pooldajaid. Samal aastal jõutigi niikaugele, et parlamendireformi projekt võeti vastu. Sellega jaotati saadikute arv õiglasemalt krahvkondade ja linnade vahel. Valimistsensus jäi ikkagi üsna kõrgeks, nii et tööliikiht jäi valimisõigusest ilma. Uued valimised 1832. a. valimisseaduse järgi andsid whigidele enamuse. Neid hakati kutsuma liberaalideks, torysid konservatiivideks.

Reformid jätkuvad. Võimuletulnud whigide partei hakkas rakendama Smith'i ja teiste moodset vabamajanduse teooriat. Nende

õpetuse järgi riik ärgu segagu end üldse eramajandusse, sest see pidurdab loomulikku arengut. Majanduselu ja tööliste olukord edenevat kõige normaalsemalt ilma igasuguse riikliku vahelesegamiseta. Liigne hoolitsemine kutsuvat esile igasugused pahed — laiskuse, hooletuse jm. Sellelt seisukohalt lähtudes reformiti ka hoolekandesseemi, mis oli väga kulukas. Tööpuuduse korral saadeti nüüd töövõimelised isikud riiklikesse töomajadesse, kus töö oli raske ja ühetooniline. Sel teel hoiti kokku hoolekandekulusid, sest rahvas ei tahtnud minna töomajadesse, kus elu oli raske, ja püüdis leida tööd mujal. Lepiti isegi tõsise puudusega, et pääseda töomajadest.

Liberaalid teostasid ka linnavalitsuste reformi. Seni püsis võim linnaomavalitsuses väikese-arvulise eesõigustatud kihi käes. Uue demokraatlikuma linnaseadusega viidi ellu linnanõukogud, kuhu majaomanikud ja kõik maksumaksjad saatsid oma esindajad otsese valimise teel.

Sama demokraatlikku põhimõtet rakendades tunnustati Inglise asumaades elavad neegrid isiklikult vabaks ja valgetega samaõiguslikuks.

Maa-aadli ja linna kaubandustööstusliku kihi vahel käimas olev võitlus vabakaubandusliku korra ellukutsumise eest lõppes vabakaubanduslaste võiduga. Aadlikud olid püüdnud oma sissetulekuid kindlustada viljaseadustega, mis kaitsetollide abil aitasid kõrgel hoida viljahindu. Kihid, kes pidid vilja ostma, ei pooldanud sellist tollipoliitikat. Tööstuskaubanduslike kihtide nõudel pehmentati neid seadusi korduvalt, kuni nad sajandi keskpaiku hoopis kaotati (1846). Viimaseks sammuks aitas kaasa raske kartuliikaldus Iirimaal, mille tagajärjel vili muutus väga kalliks ja tekkis nälg. Viljaseaduste vastaste juhiks oli Richard Cobden. Tema ideaaliks oli täielik vabadus kaubanduses. Tema juhatusel loodi vabakaubandusliku korra taotlemise ühing, mis tegi suurejoonelist kihutustööd oma sihi saavutamiseks. Viljaseaduste kaotamine toimuski suurelt osalt selle ühingu survele. Natuke hiljemini kaotati kaitse-

44. joonis. R. Cobden.

tollid üldse ja tühistati Cromwelli poolt kehtima pandud merisõidu kitsendused. Sellega pääses pika ning sihikindla võitluse järel Inglismaal XIX s. keskel v a b a k a u b a n d u s võidule.

Vabakaubandusele üleminek ei toonud kahju Inglise majanduselule, sest sealne tööstus püsis väga võistlusvõimelisena. Liiklemise soodustamise eest hoolitseti laevade ja teede ehitamisega. Jätkuvad tehnika edusammud tulid kasuks tööstusele ja kaubandusele, võimaldades otstarbekohasemat kaupade valmistamist ja kättetoimetamist. Selle ja igasuguste kitsenduste kaotamise tõttu muutusid Inglise tööstus ja kaubandus väga elujõuliseks.

Tšartism. Vabakaubanduse pooldajad ei arvestanud õieti tööliste olukorda. Nemadki ei soovinud mingisugust riigi vahelesegamist ettevõtjate ja tööliste vahekordadesse. Tööstuse elavnemisega püüdsid ettevõtjad saada võimalikult suuremat kasu, makstes tööliste vähe palka. See riivas kõige otsemalt tööliste huve. Oma huvide kaitsemiseks hakkasid ärksamad töölised nõudma üldist valimisõigust, et saata ka oma esindajaid parlamenti. Liikumise eesotsas seisis suurte tööstuslinnade töölised, kes asutasid selleks otstarbeks töölisühingud. Töölised koostasid oma kuulsa *Rahva tšarta* (*Peoples charter*), inglise rahva vabaduskirja. Kogu liikumist hakati selle järgi kutsuma *tšartismiks*. Tšartistide peanõuded olid üldine valimisõigus nii meestele kui ka naistele, iga-aastased alamkoja valimised, salajane hääletamine, rahvasaadikuile tasumaksmine ja ühesuurused valimisringkonnad. Nende puhtpoliitiliste uuen-duste eest hakkasid töölised võitlema lootuses, et sel teel valitud parlament aitaks tööliste majanduslikku viletsust kõrvaldada.

Reformide selgitamiseks ja laiema rahvamassi kaasatõmbamiseks peeti rida koosolekuid, miitinguid. Miitinguist osavõtjate arv ulatus sadade tuhandeteni. Parlamendile esitati palvekirju, mis omasid miljoneid allkirju. Esialgseile poliitilistele nõuetele seltsisid hiljemini sotsiaalsete reformide kavad. Kui parlament tšartistide nõudmised tagasi lükkas, tekkis liikumises kaks voolu — ühed soovisid taotleda uuendusi *rahulikul*, teised aga *revolutsioonilisel teel*. Viimaste juhiks oli O'Connor. Prantsuse veebruarirevolutsiooni mõjul nõuti 1848. a. viimast korda valitsuselt *charta* nõuete täitmist. Kui seegi jäi tagajärjeta, rauges liikumine sajandi keskel valitsuse surve ja majandusliku tõusengu tagajärjel. Töölised hakkasid aga samal ajal koonduma puhtmajanduslike sihtidega

ametiühinguisse, loobudes poliitilisest tegevusest. Ametiühinguisse organiseeritud töölkond võis oma nõudmisi ettevõtjaile peale suruda streikide abil, vajamata poliitilist võimu.

Töökaitseadused. Tööliste majandusliku olukorra parandamiseks aitasid kaasa muu hulgas **töökaitseseadused**, mis 30. ja 40. aastatel kehtima pandi. Töökaitseadustega piirati esiteks laste ja alaealiste tööpäeva kestust ja keelati nende öötöö. Hiljemini piirati naiste tööaega, mis mõnel pool kaudselt või otseselt mõjus ka meestööliste olukorra paranemisse. Neis tööstustes, kus suure osa töölikonnast moodustasid naised või alaealised, polnud mõtet ka mehi lasta kauemini töötada. Kaugemaleulatuvate parandusteni veel ei jõutud. Siiski oli Inglismaa 1848. a. liikumiste ajal nii rahulik, et ta ainukese Euroopa suurriigina mässust puutumata jäi.

1. Milline oli Inglismaa olukord siis, kui mandril puhkes juulirevolutsioon?
2. Missugune partei oli tol ajal juhtival kohal? 3. Kes võistlesid nimetatud parteiga võimu pärast. 4. Mida teostasid uued võimulesaajad mässuhirmus?
5. Milles seisnes 1832. a. parlamendireform? 6. Millal said whigid võimu täielikult endi kätte? Kuidas neid ja torysid nüüd kutsuma hakati? 7. Missugused uued põhimõtted leidsid rakendamist liberaalide poolt? 8. Kuidas mõjustasid uued vaated hoolekannet? 9. Mis põhjustas valitsust hoolekande piiramist ette võtma? Milline oli selle piiramise tagajärg? 10. Missuguse põhimõtte alusel reformisid liberaalid linnade omavalitsust ja laiendasid Inglise asumaades neegrite isiklikke õigusi? 11. Millistel põhjustel võitis vabakaubanduse idee kaitsesüsteemi? 12. Kes oli teenekam vabakaubanduse pooldaja ja õhutaja?
13. Millal pääses Inglismaal vabakaubandus maksvusele? 14. Millised asjaolud soodustasid kaubanduse arenemist? 15. Mida võttis töölkond ette oma olukorra parandamiseks? 16. Millised olid poliitilised uuendusnõuded, mida töölkond taotles? Kuidas kutsuti seda liikumist? 17. Mida lootsid töölised poliitiliste õiguste kaudu saavutada? 18. Kuidas jagunes tsartismi pooldajate hulk? 19. Kes olid selle liikumise juhid? 20. Millal vaibus tsartistide liikumine? 21. Missugusel teel püüdsid töölised pärast tsartistliku liikumise lõppu parandada oma olukorda? 22. Millised töökaitseadused pandi 30. ja 40. aastail Inglismaal kehtima?

4. Venemaa Nikolai I ajal.

Rahutused. Valitsemisviis. Kui Aleksander I suri (1825. a.), tekkisid Venemaal segadused, mis olid ühenduses trooniküsimusega. Aleksandri õiguslik järglane Konstantin loobus troonist. Seepärast määras Aleksander enne oma surma troonipärijaks noorema venna Nikolai. Sõjaväes ja seltskonnas levis arvamine, et Nikolai püüab vägivaldselt troonile saada. Seda juhust kasustasid vande-

seltslased mässu algamiseks, millega kavatseti Venemaa riigikorda muuta. Nikolai I truudusevande andmise päeval 1825. a. detsembris puhkes m ä s s. Osa sõjaväge, madrused ja osa nendega ühinenud rahvahulgast nõudsid riigikorra reformimist. Vastuhakul puudus energiline juhatus, ka polnud osavõtjail täit arusaamist reforminõudeist. Ei teatud isegi sõna „konstitutsioon“ tähendust, vaid selle all mõtlesid paljud arvatava õige troonikandidaadi Konstantini abi-kaasat. Mässukatse nurjus täiesti. Et mäss toimus detsembris, siis on ta nimeks ajaloos d e k a b r i s t i d e m ä s s.

Nikolai I oli kasvatatud hoopis erinevalt kui ta vend Aleksander I. Esimene oli saanud sõjaväelise kasvatuse. Peapüüdeks oli

45. joonis. Nikolai I.

tal absolutistliku riigikorra kindlustamine. Nikolai I arvas, et riiki peab valitsema bürokraatia abil ja seltskondlike jõudude osavõtuta. Uuenduste elluviimine pidi toimuma ainult valitsuse algatusel. Vali bürokraatlik valitsemisviis summutas iga vaba eluavalduse ja vene haritud seltskonnal ei jäänud muud üle, kui piirduda puhtvaimsete harrastustega. See aeg andis rea väljapaistvaid kirjanikke. Lääne-euroopa filosoofide mõjul jagunes vene haritlaskond kahte rühma. Ühed pooldasid Vene omapära, teised soovisid Lääne-Euroopale lähenemist. Vaatamata erinevatele üldseisukohta-

dele oli neil siiski palju ühist. Nii nõudsid nad talupoegade vabastamist pärisorjusest, eitasid bürokratismi jne. Vene olude ja riigikorra arvustajatena kiusati ärksamaid seltskonnaliikmeid valitsuse poolt taga.

Reformid. Hoolimata kõigest oma tagurlusest püüdis keiser Vene siseelu siiski parandada. Nikolai I ülesandel kodifitseeriti Vene s e a d u s t e k o g u, mis oli suureks edusammuks õigusemõistlemise alal. Katsetati ka t a l u p o e g a d e olukorra parandamisega, kuid ilma mainimisväärsede tagajärgedeta. Tähtsama reformina Nikolai I ajal

võiks nimetada rahasüsteemi reformi. Seni olid liikvel hõbe-, vask- ja oma väärtuses langenud paberrahad. Nikolai I andis välja kindla kursiga uued paberrahad, nn. krediitpiletid, mida võis soovi korral metallraha vastu vahetada. Rahavääringu stabiliseerimiseks kindlustati paberraha metallrahaga. Et raha riiki jääks, siirduti protektsionistlikule majandussüsteemile. Tööstuse ja kaubanduse edendamiseks ehitati teid ja raudteid.

Välispoliitika. Välispoliitiliselt toetas Nikolai I igal pool kehtivat korda ja legitiimseid valitsejaid ja püüdis sõjalise jõu abil kaasa aidata revolutsioonide mahasurumisele. 1848. a. liikumise puhul aitas ta Austria valitsusel Ungari mässu lämmatada. Ainult kreek-lasi ja teisi Balkani ristiusulisi rahvaid toetas Venemaa usulistel põhjustel seadusliku Türgi valitsuse vastu. Samuti oli Venemaa huvitatud oma mõju suurendamisest Balkani poolsaarel ja Türgis. Öeldu tagajärjel tekkinud Krimmi sõda (1853—1856) lõppes Vene kaotusega. Ta pidi loobuma maadest Doonau jõe suudmel ja tunnustama Musta mere neutraalsust. Ühtlasi kaotas Venemaa õiguse Mustal merel pidada sõjalaevastikku. Siitpeale langes Venemaa rahvusvaheline tähtsus.

1. Kuidas tekkis mäss Nikolai I troonilesaamisel? 2. Mida nõudsid mässajad? 3. Miks nurjus mässukatse? 4. Kuidas seda mässuliikumist kutsutakse? Mispärast? 5. Milliste püüetega asus Nikolai I valitsema? 6. Milliseks kujunes haritud kihtide elu? 7. Missugused maailmavaatelised voolud kujunesid Nikolai I ajal Venemaal? Miks oli valitsus nendega vastuolus? 9. Kuidas parandas Nikolai I Vene olukordi? 10. Milline uuendus Nikolai I omadest oli tähtsamad? 11. Kuidas segas Venemaa end Lääne-Euroopa sündmustesse? 12. Missugused ebaõnnestumised ja saavutused olid Nikolai I välispoliitikal?

5. Revolutsioonilised ja rahvuslikud liikumised Saksamaal ja Itaalias.

Saksamaa olustik. Juulirevolutsiooni järel valitses Saksamaal üldiselt reaktsioon. Samal ajal aga tungisid liberalismi- ja sotsialismiideed ikka enam ja enam Prantsusmaalt Saksamaale ja süvendasid valitseva korra vastast opositsiooni. Viimase peasihiks olid poliitilised reformid ja rahvuslik ühinemine. Loodeti, et nende teostumisega kaovad kõik pahed, sest konstitutsioonilise korra juures saab rahvas ise osa võtta seadusandlusest ja oma saatust määrata. Rahulolematus püsis veel teistelgi põhjustel. Saksamaa poliitiline killustumus takistas ka majanduselu arengut,

millele eriti juhtis tähelepanu majandusteadlane Fr. List. Ta propageeris Saksamaa majanduslikku ühinemist ja kindlat kaitsepoliitikat välisvõistluse vastu. Lõpuks loodigi Preisimaa kaasaabil Saksa tolliliit (1834), kuhu kuulus suur osa kesk- ja väike-riikidest. Arvurikkam osa talupoegadest nurises feodaalkohustuste üle, mis püsisid peale juulirevolutsioonigi. Masinatöölle siirdumisega halvenes ka tööliste seisund ja samuti kui Inglismaal tekkisid siin rahutused (lõhuti masinaid, purustati vabrikuhooneid jne.). Rahutuste põhjuseks oli sageli toiduainete puudus ja nende kallidus. Valitsus vastas rahutustele surveabinõudega. Kirjeldatud olukorras olid kodanlus ja töölised solidaarsed, sest kodanlus oli poliitiliste õigusteta ja õigustas rahva seas tekkivaid rahutusi. Nii oli Saksamaal 1848. a. süütematerjali palju. Niipea kui teade veebruarirevolutsioonist Saksamaale jõudis, lõi ka siin revolutsioon lõkkele. See sündis algul lõunapoolseis riiges (Baieris, Badenis jt.), siis Austrias ja Preisimaal.

46. joonis. Fr. List.

Preisimaa. Preisi kuningaks oli neil aastail Friedrich Wilhelm IV, kes pooldas Haller'i vaateid ja oli veendunud absolutist. Viljaikalduse tõttu oli riigi rahandus sattunud raskesse seisundisse. Väljapääsuteed otsides kutsus kuningas 1847. a. kokku ühendatud maapäeva, mis võis üks-

nes maksude ja laenude suhtes seisukohta võtta. Maapäev nõudis endale aga seadusandlikku võimu. Kuningas ei nõustunud sellega ja saatis maapäeva laiali. Seejärel omandas rahulolematuse veel teravama kuju ja muutus täielikuks revolutsiooniks. Viimase puhkemise üheks põhjuseks oli teade veebruarirevolutsioonist, mis avaldas Berliini kodanikesse hiiglamõju. Avalikel platsidel ja parkides peeti rahvakoosolekuid, mille osavõtjate seas oli palju töötäi- lisi ja üliõpilasi. Tekkis kokkupõrkeid sõjaväe ja rahva vahel. Kasvava ärevuse survel andis kuningas järele, kaotades tsensuuri ja lubades kehtima panna konstitutsioonilise korra. See sündis 18. mär-

sil 1848. a. Friedrich Wilhelm ilmus ise rahva sekka ja pidas rea kõnesid Saksamaa ühinemisest, mis rahvast teataval määral rahustas.

22. mail tuli Berliinis rahvuskogu kokku, mis oma koosseisult oli võrdlemisi vabameelne. Tähtsama erakonna moodustasid seal mõõdukad vabameelsed, kellede mõjul töötatigi välja ajakohane konstitutsioon. Viimases olid ette nähtud üldine valimisõigus, parlamentaarne valitsus, sõltumatu kohus ja individuaalsed vabadused. Edasi viis rahvuskogu lõpule talupoegade vabastamise feodaalkohustustist.

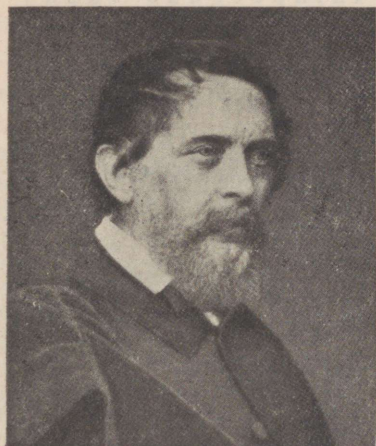
Rahvuskogu julge teotsemine tekitas kuningas salajast hirmu. Tutvunud olukorraga Preisimaal ja teistes riikides, astus Friedrich Wilhelm Austria eeskujul reaktsiooni teele. Ta keelas iga-sugused poliitilised koosolekud ja laskis sõjaväel rahvuskogu laiali ajada. Nüüd andis kuningas ise Preisimaale konstitutsiooni, mis kindlustas parlamendis rikkaille rahvakihtidele ülekaalu. See põhiseadus viidi ellu 1850. a. Nii lõppes 48. a. revolutsioon Preisi-maal reaktsiooniga.

Austria. Austrias puhkes revolutsioon 13. märtsil ja omandas riigile äärmiselt kardetava kuju, sest Austria koosnes paljudest rahvusist, kes taotlesid oma rahvuslikke erisihte. Reforminõudmisega esinesid kaupmehed, töösturid, kõrgemad ametnikud, üliõpilased jt. Sõjaväed teotsesid loiult ja hirmunud keiser oli sunnitud Metternichi tagandama, kes nüüd põgenes Inglismaale. Rahvastiku rahustamiseks nimetas keiser vabameelse ministeeriumi ja lubas kokku kutsuda asutava kogu — üldise valimisõiguse põhjal. Austria asutav kogu astus juulikuus Viinis kokku. Ta tähtsamaks tööks oli talupoegade vabastamine. Austrias vabastati talupojad paremail tingimusil kui Preisimaal, nimelt vabastamine sündis ühes maaga, kusjuures valitsus võttis enda kanda osa feodaalkohustuste väljaostusummast. Asutava kogu muud tööd ei kandnud mingit vilja, sest aeg kulus eri rahvuste hõõrumiste ja tülide lahendamisele.

Eriti julgelt toimisid ungarlased, kes juulikuus oma rahvusliku asutava kogu kokku kutsusid, rahvusliku sõjaväe löid ning teiste riikidega diplomaatilisse läbikäimisse astusid. Et Ungaris end jälle kehtima panna, otsustas Austria valitsus kroaatide abil alata võitlust ungarlastega. Enne otsustavaid samme oli tarvis Viin ümber piirata ja vallutada, sest demokraatlikud viinlased

olid tõstnud mässu, et seega ungarlasi toetada. Pealinna vallutamine õnnestuski. Viini piiramise ajal lahkus troonilt Ferdinand oma vennapoja **F r a n z J o s e f i** kasuks, kes varsti asutava kogu laiali saatis ja ise Austriale konstitutsiooni andis. See konstitutsioon jäi aga ellu viimata.

Seega lõppes revolutsioon päris-Austrias ja ungarlastel polnud enam kellegi peale loota. Siiski õnnestus neil Austria ja kroaatide väed põgenema lüüa ning Ungari 1849. a. iseseisvaks vabariigiks kuulutada.

47. joonis. L. Kossuth.

Riiki asus juhtima ajutine valitsus, eesotsas energilise **K o s s u t h**'iga, kellele anti diktaatori võim. Äsja troonile astunud **F r a n z J o s e f** otustas nüüd paluda abi Vene keisrilt **N i k o l a i I**. Viimase väed lämmatasid 1849. a. mässu. Austria valitsus astus nüüd tigidate repressioonide tee. Ungarlased kaotasid needki riiklikud asutised, mis neil olid enne revolutsiooni.

Katse Saksamaad ühendada.

Revolutsioon Austrias ja Preisi-

maal lõi soodsa pinna rahvusliku ühinemise küsimuse lahendamiseks Saksamaal. Valitsejate nõusolekul kutsuti kokku 18. mail 1848. a. üld-Saksa rahvaesindus Frankfurti Maini ääres. Frankfurti parlament pidi välja töötama üldriikliku konstitutsiooni ja ühenduses sellega Saksamaa poliitiliselt ühendama üheks rahvuslikuks tervikuks. Neid kõrgeid ülesandeid ei suutnud Frankfurti parlament täita. Parlamendi liikmeskonda kuulusid küll väljapaistvamad seltskonnategelased, teadusmehed, kirjanikud jne., kuid puudusid vilunud poliitikamehed, kes oleksid suutnud mõista neid raskusi, millistega on seotud konstitutsiooni elluviimine. Parlamendiliikmed andusid hiilgavaile kõnedele ja vaidlusile põhiseaduse paragrahvide üle, kuid unustasid väljaspool parlamenti kujunenud sündmused ja olustiku. Põhiseadust arutati ehtsaksa põhjalikkusega ja isegi väiklusega, näit. tehti kord ühe paragrahvi juurde 99 parandusettepanekut. Nende läbiarutamine ja hääletamine võttis muidugi palju aega. Samal ajal aga pääses mõjule

peaaegu kõigis Saksa riiges reaktsioon. Selle vastu olid jõuetud Saksamaa ajutine asevalitseja ja tema poolt moodustatud üleriiklik parlamendi ees vastutav ministeerium, kel polnud sissetulekuid, sõjaväge ega temast sõltuvaid riiklikke asutisi. Seejärel polnudki parlamendi ja valitsuse kavatsustel reaalseid tulemusi. Pealegi tekkis parlamendis kaks erakonda: üks Austriaga eesotsas ja teine Preisimaaga eesotsas. Vaidlused mõlemate erakondade vahel lõppesid sellega, et Saksa keisriks valiti Preisi kuningas Fried-

48. joonis. Rahvasaadik Piepmeyer räägib! (Karikatuur kõneohtruse kohta Frankfurti parlamendis.)

rich Wilhelm IV. Viimane ei võtnud aga parlamendi poolt pakutud krooni vastu, et vabaneda kohustusist parlamendi vastu. Ta oli aga valmis krooni vastu võtma küll Saksa valitsejailt. Kuid viimased ei tõtanud pakkumisega. Seejärel polnud Frankfurti parlamendi tegevusel enam mingit mõtet. Osa parlamendiliikmeid lahkus, kuna kohale jäänud saadeti 1849. a. laiali¹. Nii lõppes üld-saksamaaline revolutsioon õnnetult ja Saksamaa jäi ühendamata. Revolutsioon lõppes õnnetult sellepärast, et ta kandvad jõud killunesid. Talupoegade huvi revolutsiooni vastu feodaalkohustuste kaotamise järel soikus. Kodanlus kartis töölisi nende radikaalsete nõudmistest ja

¹ Kohalejäänud radikaalne väheus siirdus Stuttgarti, kust nad Württembergi valitsuse poolt laiali saadeti.

sotsialistlikkude tendentside pärast. Austrias nõrgestas liikumist peale nimetatud asjaolude veel eri rahvuste vahel valitsev vaen.

Itaalia. Itaalia oli killustatud üksikuiks väikesiks riigikesiks, kusjuures mitmed neist seisis täiesti Austria mõju all, kellele kuulus pealegi osa Põhja-Itaaliast (Lombardia, Veneetsia). Itaalia poliitiline killustumus pidurdas maa loomulikku arengut.

49. joonis. Garibaldi.

Ka paavst Pius IX oli nõus Kirikuriigis kahekojalist rahvaesindust kokku kutsuma. Et kasustada tekkinud olukorda, saatis Karl Albert oma väed Lombardiasse mässajaid toetama. Tema vägedega ühinesid ka teiste Itaalia riikide (Napoli, Toskaana, Kirikuriigi jt.) väed. Kui Itaalia valitsejad osalt toetasid rahvuslikku ühinemisliikumist, siis peamiselt kartusest koduse revolutsiooni ees. Sellega ongi seletatav, miks nad, välja arvatud Sardiinia kuningas, loobusid varsti üldrahvusliku liikumise toetamisest ja asusid reaktsiooni teele, pannes absolutismi uuesti kehtima. Sardiinia kuningas ei suutnud ka üksi palju korda saata. Ta väed purustati austerlaste poolt, mille tagajärjeks oli Lombardia tagasilangemine Austria võimu alla.

Kasustades Karl Alberti populaarsuse langust, mis järgnes tema kaotusele, hakkasid v a b a r i i k l a s e d energilisemalt teotsema. Nad

Juba 30-ndail aastail kujunes Itaalias liikumine, mille sihiks oli maa poliitiline iseseisvus ja rahvuslik ühinemine. Kahjuks läksid patriootide arvamused riigikuju suhtes lahku. Ühed tahtsid näha Itaaliat vabariiginä ja teised konstitutsioonilise monarhiana, lootes Sardiinia kuningale Karl Albertile ja leides kindlat poolehoidu liberaalide ringkonnas. Revolutsiooniline liikumine algas Itaalias juba enne veebruarirevolutsiooni, esmalt Siitsiilias ja Napolis, siis Lombardias ja Veneetsias ning teistes Itaalia osades. Igal pool tegid valitsused avalikule arvamusele mööndusi.

tõstsid Roomas reaktsiooni teele asunud Pius IX vastu mässu, et Itaaliat ühendada ühiseks demokraatlikuks vabariigiks. 1849. a. kujundati Roomas ajutine valitsus, vabariiklaste juhi Mazzini ja rahvuskangelase Garibaldiga eesotsas. Vabariik kuulutati välja ka Parmas, Modenas ja Toskaanas.

Samal ajal tegi Karl Albert veel kord katset seisukorda päästa ja oma populaarsust tõsta, alustades uuesti sõda A u s t r i a g a. See lõppes aga õnnetult, misjärel ta loobus troonist oma poja Viktor Emanuel II kasuks, kes tegi Austriaga rahu. Halvasti käis ka vabariiklaste käsi. Südika vastupanu järel, mida juhtis kangelaslik Garibaldi, langes R o o m a Prantsuse vägede kätte. Rooma vabariigi hävitamine sündis Prantsusmaa printspresidendi Louis Napoleoni soovil, kes vajas endale välispoliitilistes huvides toetuspunkti Itaalias Kirikuriigi kujul. Siitpeale algas kogu Itaalias äge reaktsioon. Ainult Sardiinia jäi sellest puutumata, sest Viktor Emanuel II oli Itaalia ühinemise mõttele truu ja säilitas konstitutsioonilise korra. 1848. a. revolutsioon nurjus Itaalias (nagu mujalgi) mässajate üksmeele puuduse ja halva koostöö tõttu. Ei osatud luua mõnd üleriiklikku asutist või organisatsiooni, mis oleks kogu liikumist juhtinud ühest keskusest.

Viiekümnendate aastate reaktsioon. 1848.—1849. a. revolutsioon lõppes kõikjal loodetud tagajärgi andmata. Järgnevat aega püüdsid kasustada reaktsioonilised ringkonnad oma huvides, muutes konstitutsioone: piirati individuaalseid vabadusi, kärbiti valimisõigust ja suurendati täidesaatva võimu ulatust. Järgmisil aastakümneil näeme aga Euroopa riiges siiski lõplikku siirdumist rahvaesinduslikule korrale.

1. Missugused asjaolud löid pinna 1848. a. revolutsiooniks Saksamaal? 2. Missugusel kuul puhkesid revolutsioonid Preisimaal ja Austrias? 3. Missuguseid ühiseid jooni leiame Preisi ja Austria revolutsiooni käigus 1848. a. 4. Mispärast ebaõnnestus teie meelest Austria revolutsiooniline liikumine? 5. Millal kuulutati Ungari iseseisvaks vabariigiks? Kellele anti seal diktaatorlik võim? 6. Kuidas lõppes ungarlaste katse iseseisvat vabariiki luua? 7. Mis sihiga tuli kokku Frankfurti parlament? 8. Mispärast ei suutnud Frankfurti parlament Saksamaad ühendada? 9. Missugustel põhjustel nurjus revolutsiooniline liikumine Saksamaal? 10. Missugusesse kahte erakonda jagunesid Itaalia revolutsionärid — milles erinesid nende sihid? 11. Kes oli konstitutsioonilise monarhia pooldajate troonikandidaat Itaalia troonile? 12. Kes oli vabariiklaste kuulus juht? 13. Missugused riigid surusid maha Itaalia vabadusliikumise? 14. Mida võib konstateerida, võrreldes revolutsiooni ebaõnnestumise põhjusi kõigis revolutsioonimaais?

B. Eesti ajalugu.

Vene aeg Eestis.

I. Põhjasõjale järgneva aja iseloomustus.

Viletsus maal. Kümme aastat kestnud Põhjasõda laastas meie kodumaa täielikult. Traditsioon Põhjasõja koledusist on püsinud rahvasuus. Otsene sõjategevus — tapmine, riisumine ja põletamine ning selle tagajärjed haiguse ja nälja näol, eriti aga laastav katk sõja lõppaastail hävitasid meil peaaegu kogu elanikkonna. Rahvast olnud nii hõredalt, et inimese jalajälge leides antud sellele suud. Laiadel maa-aladel pole kuuldud koera haukumist ega kuke laulu. Rahvasuu lisab sellele veelgi, et mõne kihelkonna kohta jäänud ainult üks kuni paar inimest metsades ellu, kelle järeletulijaist kasvanud pikapeale hilisem kohalik elanikkond. Kuipaju sellest on liialdus, kuipalju tõde, jääb mineviku katte alla, kuid aja üldiseloomustuseks paistab rahvatraditsioon tabav olevat. Mõne uurija arvates surnud 1710. a. puhkenud katku ainult Liivimaal 126 000 talupoja ümber.

Peale sõjategevuse lõppu meie kodumaal jäi enamik põllumaast pikemaks ajaks sööti. Asulad olid muutunud ahervaremeiks. Rahva arvu vähenemisel ei jätkunud tööjõudu neid uuesti üles ehitada ja söötijäänud maid endisel kujul seemendada. Järelejäänud elanikud olid vaesunud. Rootsi valitsus oli nõudnud maalt erakordseid makse ja koormisi, vaenlane oli alatasa röövinud. Paljud talupojad ja aadlikud, kellel puudus võimalus majapidamist rajada tööriistade või tööjõu puudumise tõttu, hulkusid kerjates ringi.

Samasuguseiks ahervaremete hunnikuiks kui talud olid muutunud ka linnad. Vähemad linnad olid täiesti hävitatud, suuremad

osalt rikutud. Tartu ja Narva kodanikud olid enamikult Vene-
maale vangi viidud. Tallinn, mis viimasena alistus, ei hakanud lootu-
setu olukorra tõttu ennast südilt kaitsema ja kannatas seetõttu vähem
kui teised linnad. Katkuohvritena suri sealgi palju kodanikke. Põhja-
sõda oli raskeks hoobiks ka kirikule, haridusoludele ja
talurahva kaitsele. Senised algatused hävisid sõjakeerises.

Aadlivõimu suurenemine. Juba sõjaajal lubas kohalik aadel
alistuda Vene võimule, kui see kinnitab aadli õigused ja eesõigused
soovitud kujul ja tühistab need rootsiaegsed uuendused, mis rii-

50. joonis. Tartu linn XVIII s. Pildil näha toomkiriku varemed, Jaani kirik ja
rühm majakesi.

vasid kohaliku aadli õigusi. Vene keiser Peeter I täitiski aadli soo-
vid, et võita poolehoidu vallutatud maal ja sobitada koostööd koha-
liku aadliga, mida keiser väga hindas. Privileegid kinnitati lõplikult
ka Uusikaupunki rahulepingus. Need olid sõnastatud
üsna ebamääraselt, nii et neid võis mitmeti tõlgendada. Vene valit-
sejad ei püüdnudki takistada Balti rüütelkondade võimupüüdeid,
vaid isegi soodustasid neid. Valitsus nägi Balti aadlis sobivat
vastukaalu üksikute Vene aadliringkondade võimutaotlusele.

Eesti- ja Liivimaal läks administratiivvõim peamiselt
kohaliku aadli kätte. Aadliesindus maapäevade näol hakkas admi-
nistratsiooni ja maaomavalitsust juhtima nagu enne Karl XI reforme.
Maapäev valis tähtsamad kiriku-, kohtu- ja politseiametnikud.
Valitsuse poolt määratud kindralkubernerid pidid tähtsa-

mate küsimuste otsustamisel küsima maapäeva luba. Halduskorraldus jäi Eesti- ja Liivimaa kubermangus püsima endisel kujul. Kummagi eesotsas oli Vene aja alguses kindralkuberner, Eestimaal ajutiselt kubener või asekuuberner. Kindralkubernerid valvasid kõigi kohalike asutiste ja ametnike üle, kuid tegelikult olid nad ise kohaliku aadli mõju all. Maapäevi peeti endiselt (Eesti-, Liivi- ja Saaremaal), millest võtsid osa kõik mõisnikud, hiljemini täisõiguslikuna ainult immatrükuleeritud aadel (vastavasse nimestikku kantud sünniaadel).

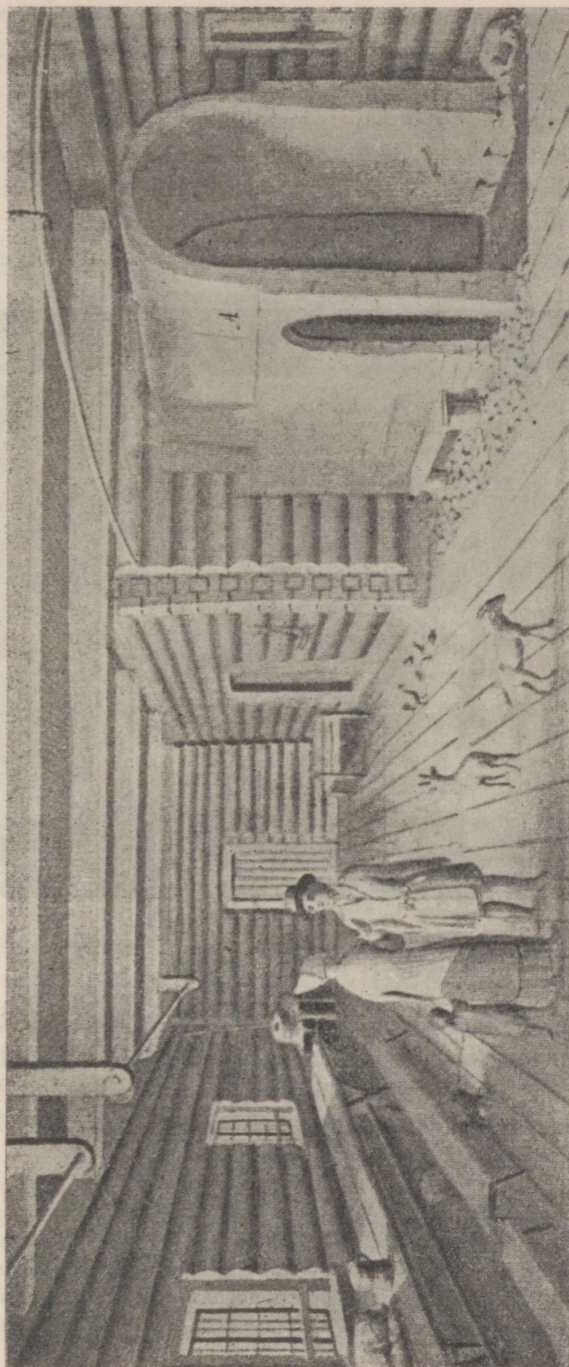

51. joonis. Saare mõisa (Tartumaal) härrastemaja XVIII s. lõpult. Uhkemaid omaaegseid mõisaehitisi ümbruskonnas.

Peale maapäeva teostasid kohalike asjade juhtimist kummaski kubermangus 12 maanõunikku (Eestimaal rüütelkonna pealik, Liivimaal maamarssal ja iga maakonna kreisisaadik).

Kohtu- ja politseivõim jäi endiselt aadlile ja selle korraldus sarnanes rootsiaegsega. Muutustena tuleb mainida, et talupojad allusid kohtuile ainult kaelakohtulises süütegudes, kõigis teistes aga ainult mõisnikele ja keskvalitsuse juures Baltimaade kohtuinstantside järelevalveasutisena ellukutsutud justiitskolleegiumile.

Aadli võimutaotlemine ei piirdunud ainult administratsiooni ja maaomavalitsuse juhtimisega, vaid see laienes sihikindlalt muile aladele. Eestimaal oli juba Rootsi ajal kehtinud määrus, et rüütlimõisu võisid omandada ainult aadlikud; Liivimaal see kitsendus ei kehtinud. Mitmed mitteaadlikud, kes olid omandanud

52. joonis. Eesti kõrts XVIII sajandil. Tagaseinas uks „saksakambrisse“, paremal abju taga uks kõrtsimehe eluruumi. Ukse kõrval paremal seina küljes pilak. Kõrtsitoas kõnnivad ringi loomad.

mõisu, said maa-asjade juhtimisel aadliga samaõiguslikuks. Viimaks jõuti siiski niikaugemale, et maaomavalitsusest tõrjuti välja kohalikud mitteaadlikud ja väline sünni- või ametiaadel.

M a a d läksid reduktsiooni tühistamisega enamvähem endises suuruses a a d lile. Osa maid, mille omanikud ei ilmunud neid tagasi saama, kingiti või renditati uutele aadlisoost isikutele. Tähtsamad kohale tulnud võõraadli (vene) liikmed võeti hea meelega kohaliku rüütelkonna poolt endi hulka. Paljude muude õiguste laie-

53. joonis. Liivimaa talutoa sisemus XVIII sajandil. Keskul on näha lahtine tulease ja paremal ahjusuu.

nemisega avardusid mõisniku õigused talupoja suhtes peaaegu pii-ramatult. Rootsiaegsete kaitsemääruste tühistamisega jäid talu-
pojad täiesti aadli meelevalle alla. Valitsuse vahetusel hankisid mõisnikud endile talupoegade suhtes suuremad õigused, kui neil kunagi varemini olid olnud.

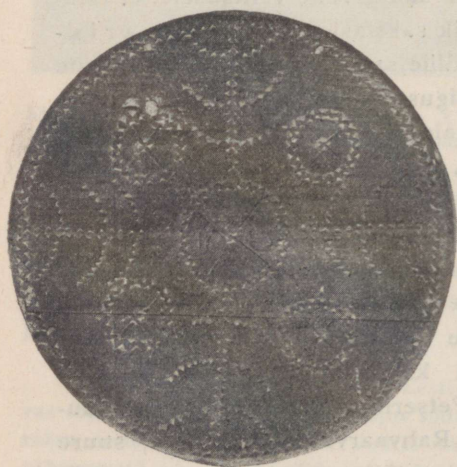
1. Kui kaua kestis Põhjasõda Eesti alal? 2. Mida mäletab praegune rahvas sellest sõjast? 3. Kuidas mõjus sõda rahvaarvusele? 4. Millest oli tingitud rahva arvuline vähenemine nii suurel määral? 5. Mida räägib rahvasuu rahva vähesusest? 6. Mida väidavad mõningad uurimused katkusurnute arvust? 7. Kuidas jätkus põlluharimine peale sõda? Millised takistused olid põllu-

harimiseks? 8. Milline oli rahva varanduslik seisukord? 9. Kes hakkasid kerjajaiks? 10. Kuidas mõjus sõda linnadesse? Millised linnad kannatasid enam, millised vähem? 11. Millised kultuurilised üritused kannatasid sõja tõttu? 12. Milline kiht sai kasu valitsuse vahetamisest? Kes soodustasid aadli võimu tõusu? 13. Milles avaldus aadli võimu kasvamine Vene valitsuse alguses Baltimail? 14. Kuidas muudeti kohaliku maa halduskorraldust? 15. Kes oli kõrgem riiklik ametnik, millised maa omavalitsuslikud asutised? 16. Millised muutused teostati kohtualal? 17. Kellele kuulus õigus Eesti- ja Liivimaal rüütlimõisu omandada? 18. Millise pöörde tõi Vene aeg mõisniku ja talupoja vahel? 19. Mis te arvate, mis põhjusil soodustas Vene valitsus eriti mõisnikke? 20. Kelle kätte läksid reduktsiooni tühistamisega maad?

II. Jooni eestlaste raskeimast pärisorjusest.

Talupoegade kohustused mõisniku suhtes. Teotegemine. Põhjasõja ajal olid hävitatud mõisad ja talud. Kogu ülesehitamistöö langes talupoegade õlgadele. Talupoegade arv aga oli sõjas äärmiselt kahanenud. Et endiselgi määral mõisamajapidamisi korda seada, see oleks nõudnud väheseilt järelejäänud talupoegadelt äärmisi jõupingutusi; kuid mõisnikud püüdsid kaotusi võimalikult kiiresti tasa teha ja tulusid, endisega võrreldes, veel suurendada. Selleks oli vaja teopäevade arvu ja andamite määra tõsta. Rootsi ajal riigistatud mõisade tagasiandmisega aadlile kadusid kõik määrused, mis normisid talupoegade kohustusi. Vaksuraamatute pidamine lõpetati. Kui tekkis sekeldusi talupoegade liigse koormamise tõttu, väitis kohalik aadel Vene valitsusele, et talupojad olevat maa vallutamisest saadik sakslaste poolt aadli pärisorjad, nende varandus kuuluvat aadlile, samuti ka nende kohustuste määramine ja piiramatute kodukariõiguste nende üle. Valitsus asus talupoegade suhtes samale seisukohale ja kohus ei arutanud enam talupoegade kaebusi mõisnike vastu, vaid karistas neid isegi kaebamise puhul. Sellega oli saavutatud valitsuse tegelik nõusolek talupoegade orjastamise süvendamiseks.

Vene aja alguses pidurdas siiski teataval määral talupoegade kurnamist nende vähesus ja sagedane pagemine uute isandate juurde, kes nad tööjõu puuduse tõttu heameelega vastu võtsid. Mõnikord põgeneti ka väljapoole kodumaapiire, nagu Soome, Rootsi, Petserimaale, mis sel ajal ei kuulunud Liivimaa külge, ja mujale. Rahvaarvu kasvamisega, suure sündimuse ja osalt ka sisserändamise tõttu muutus asustus järkjärgult nii tihedaks, et pagemisvõimalused peaaegu kadusid. Nüüd

54. joonis. Näiteid XVIII s. puutehnikast ja -ilustusest. Üleval karbid, keskel ja all vakad. Niiisugused vakad on tihedalt seotud mürsjapõlve ja pulmadega.

ei tarvitsenud mõisnikud enam isegi seda arvestada, et talupojad halva kohtlemise puhul ära jookseksid. Pärisorjus võis nüüd kujuneda äärmiseks. Tarve talupoegade ekspluateerimiseks üha kasvas mõisnikkude väljaminekute suurenemisega. Vahenditult Vene rikaste aadlike ja õukonna pillamist ja luksust nähes muutusid kohalikud mõisnikud aina nõudlikumaks. Samasuguselt mõjus Lääne-Euroopa kõrgem elutase seal õppivasse balti aadli noorsukku. Tagajärjeks oli luksuslikuma ja muga-vama eluviisi levimine Baltimaa aadli ringkonnis. Elamud, rõivastis, sõidukid, toit, peod jne. muutusid toredamaks. Et väljaminekute katteks puudus raha, laenati seda sageli kalli protsendiga, mis omakorda tõi uusi lisakulusid. Sissetulekute suurendamiseks püüti mõisa põllupinda laiendada.

Rootsi ajal olid mõisapõllud talupõldudest mitu korda vähemad, XVIII s. jooksul muutus nende pindala peaaegu talupõldude suuruseks. Teokoorem mõisapõldude harimisel kerkis, sest rahva juurdekasv ei olnud nii kiire, kui seda oleks vajanud mõisapõldude laienemine, kui kohustused oleksid jäänud endiseks. Talupojal jäi nüüd ikka vähem aega oma põldude harimiseks, sest ta pidi harima ka suurenenud mõisapõllud. Mõisnikud mõistasid kas tühjaks, peremeheta jäänud maad või hiljem, kui selliseid enam ei jätkunud, siis talupoegade kasustuses olevaid maid. Mõnikord, kui leidus sobivat metsamaad, hariti see üles. Mõisnikud pidasid täiesti loomulikuks talumaadega oma äranägemise järgi talitada. Rääkimata neist juhtudest, kus talupoja hooletus või saamatus põhjustas talu äravõtmise seniselt kasustajalt, tõsteti teinekord ka kõige korralikumad talupojad oma taludest välja, selle järgi, kuidas nõudis mõisniku olukord. Isegi terved külad pillutati laiali. Võimaluse korral anti taludele kasustada mõned metsa- või ääremaad; kui neidki ei leidunud või mõis neid ise vajas, jäid talupojad hoopis maata, minnes teistele talupoegadele sulaseiks. Mõisapõldude laienemisega kaasnenud talude koormiste tõusu XVIII s. jooksul arvatakse igalt adramaalt 50%-le. Kohustused kerkisid peamiselt abiteo näol. Korraline tegu oli juba Rootsi ajal küllalt suur selleks, et veel erakordselt tõusta. Korralist tegu nõuti ühelt adramaalt aasta läbi 12 rakmepäeva nädalas ja jüripäevast mihklipäevani 12 jalapäeva nädalas. Abitegu ei olnud kindlaks määratud, seda nõuti selle järgi, kuidas ühel või teisel korral oli tarvis. Abiteo püsivamad osad olid „korralkäimine“, milleks talud pidid korda-

mööda saatma tüdruku mõisa karja talitama või muid töid tegema, ja vooriskäimine. Mõisategu pidid talupojad tegema omal leival ja mõis nõudis neid kohustusi täiesti oma heaksarvamise järgi. Mõned mõisnikud lasksid talupoegi teha mitmesuguseid tarberiistu

ja talunaisi kedrata takku ja linu. Mitmesugustel puhkudel nõuti abitegu täiesti ootamatult. Mõnel pool olid need kohustused ka teataval määral normitud.

Vooriskäimine. Loonusmaksud. Vooris käidi enamasti suuremaisse sadamalinnadesse, nagu Riiga, Pärnu, Tallinna jm. Vooris oldi sageli väga kaua, vahel võetud kaasa niihästi vankrid kui ka reed, et tee muutumise puhul ikka edasi saada. Ööbiti enamasti kõrtsides, mis olid ehitatud peamiselt suurte teede äärde. Seal raiskasid talupojad oma vaevaga teenitud rahanatukese viina ostuks. Linnadesse veeti kas kohaliku turu või väljaveo jaoks vilja, viina, lina, kariloomi jm. saadusi. Voorimine oli halbade tee- ja ilmastikuolude puhul eriti raske.

Peale teo maksti mõisnikule loonusmaks. Need erinesid üksikute kohtade järgi, olles väga mitmesugused. Mõisale anti vilja, heinu, õlgi, loomi, mune, võid, kotte ja palju muud. Ainult mõned üksikud kauged metsatalud olid vabad teotegemisest, makstes mõisnikule loonus- või raharenti. Mõnevõrra kergem oli ka kroonumõisade talupoegadel, kellele kohustusi ei tõstetud nii piiramatult kui eramõisus. Need talupojad muutusid enamasti jõukamaks, kuid neid oli suhteliselt väga vähe.

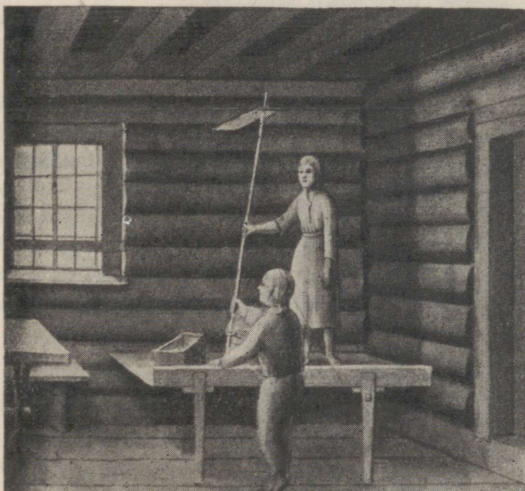
Peale kohustuste mõisniku vastu oli talupoegadel kanda veel rida teisi. Nad pidid sõjaväge küütima, majutama, kindlusi ehitama, vange vedama, provintsi huvides teed sillutama,

postijaamu ülal pidama, pastoritele ja köstritele tegu tegema ja andameid maksma, kirikuhooneid ehitama jne. Kõike kokku võttes paisab talupoegade kohustuste hulk väga suur olevat, kuigi nende loetelu polnud siin täielik.

55. joonis. Hiiumaa puukalender, nii nagu seda nõõriga kokku-seotult hoiti (Pühalepa).

Mõisniku sissetuleku suurenemine. Innukamalt põldu harima hakkasid mõisnikud umbes XVIII s. 80-ndail aastail, mil väljaveetava vilja hinnad hakkasid tõusma, Vene rahakursi languse ja muude põhjuste tõttu. See olukord kestis mõnikümmend aastat, siis langesid viljahinnad uuesti. Teine tähtis mõisniku tuluallikas oli viina põletamine, mis eriti levis XVIII s. viimasel veerandil. Mõisakõrtside arv ühes maakonnas tõusis mitmesse sadadesse. Viina tarvitasid kohalikud elanikud ja seda tarvitas ohtralt ka Venemaa viinaturg. Viinast maksti Venemaal kõrget hinda. XVII s. lõpul sai mõisnik viinalt umbes 100% puhtkasu, sest tootmiskulud olid

56. joonis. Käsikivil jahvatas.

äärmiselt väikesed. Talupojad sattusid joomise tõttu äärmisse viletsusse, raisates oma viimse rahanatukese ja vahetades isegi mitmesuguseid saadusi viina vastu. Laastavalt mõjus rohke viinatarvitamine peale talupoja majanduselu ka tema hingeellu, tervise ja kõlblusse. Talupojad, otsides lõbu viinajoovastusest, muutusid ükskõikseks kõige muu suhtes, mis omakorda küll soodustas nende äärmise viletsuse unustamist. Mõisnikud oma huvides püüdsid viinajoomist kõigiti levitada, saates viina pakkuvaid agente isegi talupoegadele koju. Viina valmistamine ja transport tõi talupoegadele juurde ka rasket abitööd.

1. Mis raskendas peale Põhjasõda talude ja mõisade majapidamist? 2. Milise kujud omandab orjus Baltimail Vene aja alguses? 3. Kuidas oli mõisnikel

võimalik orjust süvendada? 4. Mida tegid talupojad liigse rõhumise puhul? 5. Mis mõjus kaasa aadli nõuete suurenemiseks? 6. Kuidas püüti katta uusi väljaminekuid? 7. Milliseks kujunes talu- ja mõisapõldude vahekord XVIII s., võrreldes

57. joonis. Karu puu otsa asetatud mesipuu kallale ronimas.

Rootsi ajaga? 8. Kuidas oli võimalik endist vahekorda muuta? 9. Mil määral need muutused puudutasid talupoegi? Kui palju tegid talupojad tegu? 10. Mida mõisteti korralise teo, mida abiteo all? 11. Millised olid tähtsamad abiteokohustused? 12. Mida nõudis mõisnik talupojalt peale teo? 13. Kas oli erinevusi teo- ja maksukohustuses mõningate talupoegade suhtes ja milliseid? 14. Kellele pidid talupojad peale mõisniku maksusid maksma ja tegu tegema? 15. Millised kohustused olid talupoegadel kroonu vastu? 16. Millal hoogustus mõisniku põlluharimine? 17. Mis oli selle põhjuseks? 18. Kuhu pandi mõisa viin? 19. Milline oli alkoholi mõju talupoegade olukorda?

Mõisniku õigused talupoja isiku suhtes. Nagu nimetatud, Vene aja alguses puudusid talupoegadel isiklikud õigused peaaegu täiesti. Pärisorjades nähti osa mõisniku varandusest. Ta võis nendega igati oma tahtmise järgi ümber käia. Tööjõu korraldamiseks osteti ja müüdi talupoegi, teenijaid ja sulaseid paigutati sinna, kus neid enam vaja. Soovi korral

lahutas mõisnik perekonnaliikmed üksteisest. Ära anti talupoegi kas alaliseks, müümise, kinkimise või vahetamise teel, või panditi neid teatavaks ajaks. Talupoegade pakkumine toimus mõnikord ajalehekuulutuste ja oksjoni läbi. Sageli vene ohvitserid vabastasid väetee-

nistusest jõukaid venelasi hea maksu eest ja ostsid meie kodumaalt neile asemikeks odava hinna eest pärisorje. Orje hinnati selt seisukohalt, kuipalju nad isandale tulu võivad tuua; seetõttu olid mehed, kes rohkem tööd tegid, kallimad kui naised.

Talupojad olid ihu ja hingega täiesti mõisniku omad. Kodu-
kariõigus oli piiramatult. Mõisnik võis talupoegi peksta, piinata, isegi tappa, ilma et teda vastutusele oleks võetud. Rahvasuu räägib karistustest jubedaid lugusid. Teateid talupoegade surnuks- või vigasekspeksest on sagedasti kuulda. Mõneski mõisas olnud piinakambrid, kus inimesi mitmel viisil piinatud — näljutatud, külmutatud ja isegi nülitud.

Mõnel pool karistatud halvasti ketrajat sellega, et tal takud sõrmede ümber põlema pistetud. Hirmuga tapnud mõni end enne karistamist, kuigi süütegu olnud üsna väike. Isegi talupoegade abiellumisel segasid mõisnikud vahele, sundides neid mitmesuguseil põhjusil oma soovide kohaselt abielluma. Sageli keelati võõra mõisa piiresse mehele minna, sest sel teel oleks vähenenud oma mõiskonnas rahvaarv.

Talupoegade suhtumine mõisnikesse.

Rõhutud talupoeg nägi mõisnikus ainult oma vaenlast, kes vägivaldselt röövinud talupojalt kõik, mis tal oli. Mõisniku vihkamine oli vahest ainuke talupoja jõulise meele tunne. Võimaluse korral hakati mõisnikule avalikult vastu, kuid see oli organiseerimatuil, relvadeta talupoegadel enamasti lootusetu algatus. Enam kui avalikult püüti mõisnikke salaja kahjustada. Nii oli eriti levinud vargus. Mõisa varanduse omandamist ei peetud üldiselt patuks ja häbiks, vaid pigemini õigeks ning ausaks teoks. Võeti kõike, mis võimalik võtta oli. Mõnikord süüdati salaja mõisa hooned põlema, isegi tapeti kättemaksuks mõni vihaalune mõisnik. Aadel elas alatises mässuhirmus. Mõisa kui ka oma tööd tehti võimalikult laisalt, sest peamine kasu sellest läks mõisnikele. Häda ja puuduse korral otsiti

58. joonis. Helme talupoiss
XVIII s. lõpul.

abi mõisast ja jäädi nii võlglaseks. Ka andis XVIII s. lõpul end mõisajamajapidamises halvasti tunda seisak rahvaarvu juurdekasvus.

Talupoegade madal kultuuritase. Pärisorjuses elavail tüdinud ja väsinud talupoegadel ei jätkunud aega kõige hädavajalisemate tööde tegemiseks oma majapidamises, neid tehti tihti öösiti, püha-päeviti või muul ebasobival ajal, sest ainult siis ei olnud mõisatööd teha. Sellises olukorras ei arenenud talupoegade kultuur edasi, vaid ta tase isegi ei püsinud endisel kõrgusel. Elati isaisadelt päritud viisil, kuid selleski muutus kõik nigelamaks ja jämedamaks.

1. Millised olid talupoja isiklikud õigused Vene aja alguses? 2. Kuidas vaatas mõisnik oma pärisorjale? 3. Mida tegid mõisnikud tööjõu ühtlustamiseks ja korraldamiseks? 4. Millised olid talupoegade võõrandamise viisid? 5. Mille järgi hinnati orje? 6. Kuhu osteti sagedasti Baltimaa orje? 7. Kuidas võis mõisnik talupoegi karistada? 8. Milliseile perekondlikele sündmusile segasid mõisnikud vahele? 9. Kuidas suhtusid talupojad oma isandaisse? 10. Mil viisil nad avaldasid rahulolematust? 11. Kuidas püüdsid talupojad mõisnikele kahju teha? 12. Milliseiks kujunesid talupoegade aumõisted pärisorjuse ajal? 13. Kas nende mõistete omapäraseks kujunemisel oli laiaulatuselisem mõju talurahva omavahelise vahekorra ja hilisema aja suhtes? 14. Millised muutused ilmnesisid pärisorjuseaegses kultuuris?

III. Katariina II aegsed reformikatsed.

Balti aadli ja riigivõimu vahekord XVIII sajandil. Vene valit-suse heatahtlik ja järeleandlik suhtumine kohalikusse aadlisse teki-tas siin teatava julge ja i s e m e e l s e k i h i, kes ei arvestanud aja ja maailmavaate muutumist. Lääne-Euroopast lähtuv valgustussajandi ühetaolisuse propaganda ei äratanud esialgu Baltimail tähelepanu ega huvi. Aadel lootis, et keskvalitsus ei sega end siinsesse siseellu, nagu see oli kestnud kogu XVIII s. esimese poole. Kuid Venemaale tungisid v a l g u s t u s s a j a n d i i d e e d, kus nad leidsid poole-hoidu keisrikojas, kui sajandi teisel poolel troonile sai Katariina II. Venemaa valitsuskord muutus ainuvalitsuslikumaks, mis ei soodusta-nud enam võimurikaste omavalitsuste olemasolu. See asjaolu andis end kohe tunda Baltimail. Siinse aadli privileegid jäid mitme aasta jooksul peale Katariina II troonilesaamist k i n n i t a m a t a ja keisrinna, tutvunud olukorraga Baltimail, hakkas nõudma parandusi. Aadel, kelle majanduslik olukord oli muutunud kitsaks, oli mures tuleviku pärast. Hädasunnil pidi aadel leppima o s a l i s t e u u e n -

dustega. Paiguti püüti nüüd isegi mõni paranduskava koostada, et etteruttamisega vältida keskvalitsuse vaheleastumist.

Reformitaotlused Baltimail. Katariina II oli suurejooneline kava — kaotada kogu Vene riigis talupoegade pärisorjus. Kuid see kavatsus oli vastuolus Vene aadli tahtega, kes oli Katariina troonile upitanud, ja jäigi seetõttu teostamata. Katariina ei julgenud rikkuda vahekorda Vene võimsa aadliga. Et kuski katsetada soovitud uuendustega, valis keisrinna välja Baltimaad. Siinsel aadlil ei olnud erilisi teeneid Katariina II karjääris, neid ei tarvitsenud eriti arvestada. Kui Katariina Baltimaadest läbi reisis, otsustas ta siin oma varasemad kavatsused teostada. Poolehoidu valitsuse püüdeile oli loota linnakodanike ja vaimulike hulgas, kes kadestasid aadli suurt mõju.

Uuendusnõuded kirjanduses. Kirikuõpetajad algatasid Baltimail talurahva olukorra parandamise küsimuse käsitlemise kirjanduses. Nad olid uute ideedega täiesti tuttavad.

Teerajajana võime nimetada Torma õpetajat Johann Georg Eisen von Schwarzenberg'i. Tema teotsemine algab XVIII s. keskel. Ta sattus vastuollu ümbruskonna mõisnikega, millest oli osaliselt tingitud ta suhtumine reformidesse, mis aadlile ei meeldinud. Eisen von Schwarzenberg oli tuttav ka õukonnaga, kus ta soovitas parandada kohaliku talurahva olukorda. Põhjalikumalt tutvustas ta olemasolevat talurahva seisundit Katariina II ülesandel anonüümses kirjutises. Ta leidis, et kehtiv olukord halvab kogu riigimajandust. Pärisorjusest sõltuvat kõik pahed, nagu laiskus, varastamine, joomine jne. Parandustena soovitab ta päritava kasustamisõiguse kindlustamist talupoegade harida olevaile talumaadele ja teorendi asendamist raharendiga, ebainimlike karistuste kõrvaldamist ja muud. Brošüür ilmus 1764. a. See oli esimeseks julgeks sammuks kirjanduses propageerida talurahva olukorra parandamist. Ja ta ei jäänud viimseks.

Mõnekümne aasta pärast kirjutas Laiuse õpetaja Heinrich Johann von Jannau avalikult samasisulise raamatu. Jannau soovitab samuti kindlat omandiõigust ja kohustuste määra. Parandused toovad kasu niihästi talupoegadele kui ka mõisnikele ja üldsusele. Talurahva elujärge tuleks tõsta majanduslikult ja kultuuriliselt.

Eriti populaarseks sai XVIII s. lõpul ilmunud Garlieb Merkel'i teos — „Lätlased, eriti filosoofilise sajandi lõpul“. Merkel

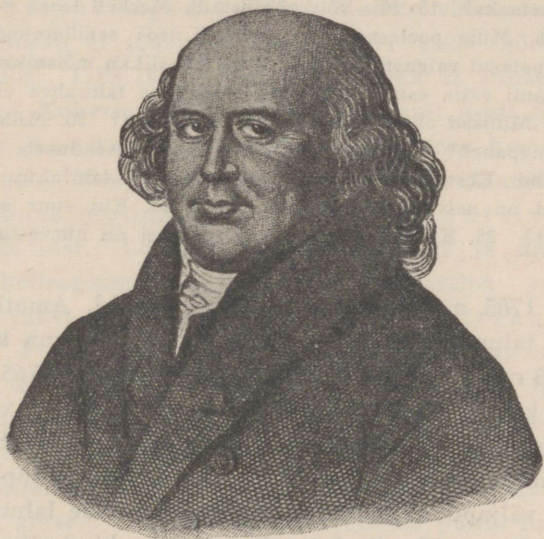
oli kirikuõpetaja poeg ning pidas Lätimaal kodukooliõpetaja ametit. Ta oli tuline pärisorjuse vastane. Kirglikult kaitses ta rõhutatud talurahva vabadust. Ta väitis, et eestlased ja lätlased olid XII s. vabad, jõukad ning haritud. Siis ilmusid siia saksa rüütlid, uputades verega kõgu Liivimaa ja orjastades kohaliku rahva. Orjad elavat kõige viletsamais suitsuhurtsikuis, segamini loomadega. Ise alluvat nad kõiges mõisnikule. Mõisnik võib neid karistades piinata isegi surnuks. Kõik vara, mida talupoeg kasustab ja soetab, kuuluvat mõisnikule. Merkel soovitab talupoegade vabastamist vabahtlikult mõisnike poolt — viimaste endi huvides. Sest vabana teeb talupoeg enam ja korralikumat tööd. Merkeli teos pääses suurte raskustega avalikkuse ette, kuid ta mõju oli suur. Keiser Aleksander I veendus selle põhjal kohaliku olukorra reformimise paratamatuses.

Eraseadused talurahva seisundi parandamiseks. Esile kerkinud päevaprobleemide tõttu levisid mõisnikkonnaski uuen-dustekavad. Siin kardeti riigi järsku ja otsustavat vaheleastumist. Eisen von Schwarzenbergi teose ilmumisega üheaegselt pandi keh-tima esimene eraseadus talurahva olukorra parandamiseks Baltimail.

Seda tegi Liivimaa maanõunik parun Carl Schoultz Lätimaal. Schoultzi eraseadus taotles peamiselt rootsiaegset olu-korda talupoegade kaitsemääruste suhtes. Talupoegadele kindlustati vallasvara omandiõigus, talude suhtes parandatav kasustusõigus, ainult mõjuval põhjusel võis mõisnik talupoja oma talust välja ajada. Müük võis toimuda ainult siis, kui talupoeg ise nõus oli. Koormiste nõudmise puhuks üle kehtivate normide oli ette nähtud tasu.

Schoultz püüdis oma eraseadusele mõisnike keskel poolehoidu võita ja järeletegijaid leida. Ta väitis, et pärisorjus on inimsuse-vastane ja toob etteheiteid tsiviliseeritud rahvailt. Talupoegade jõukusel põhjenevat mõisnike jõukus, kuid talupoegade jõukuse eelduseks on need majanduslikud soodustused, mis antud Schoultzi eraseaduses. Ka olevat siis karta keisrinna vahele-segamist, kui mõisnikud ise kuidagi talupoegade olukorda ei paranda. Schoultzile järeletegijaid Liivimaal ei leidunud, vaid talle tekkis opositsioon. Ta oli sunnitud maanõuniku ameti maha panema. Sääraste seaduste tarvituselevõttu püüti kõigiti takistada.

E e s t i m a a l leidis eraseaduste mõte siiski mitmel pool poolehoidu. XVIII s. lõpul pandi neid kehtima üksikuis mõisus. Esimesena tegi seda Läänemaal Vigala mõisa omanik parun B. J. U e x k ü l l. Natuke hiljem teostati Järvemaal Rava ja Halliku mõisa omaniku parun O. Fr. S t a c k e l b e r g'i poolt samasugune uuendus. Mõlemad nimetatud eraseadused olid paranduste suhtes üsna tagasihoidlikud ning paiguti jäid taha oma eeskujust Lätimaal. Radikaalsemaid jooni senises mõisnike suhtumises talupoegadesse näitavad

59. joonis. Garlieb Merkel.

Harju- ja Virumaal välja antud eraseadused. Ääsmäe mõisas Harjumaal E. L. von T o l l i poolt kehtima pandud eraseadus jättis küll talupojad sunnismaiseks, kuid neid ei võidud põhjusega oma talust ära ajada ja ilma maata võõrandada. Võimalik oli talusid ka p ä r a n d a d a. Rida talupoegade kohustusi jäeti ära ja anti õigus mõisniku peale kaevata. Kandle mõisas Virumaal P. Fr. von L ö w i s of Menari antud seadus XIX s. alguses rõhutas, et korralikud talupojad võivad teatava aja jooksul isiklikult täiesti v a b a k s saada.

Need „õigused“ jäid väheseiks balti aadli uuendusvaenlikkuse tõttu. Üldiselt kestis talupoegade senine olukord edasi.

1. Mispärast ei huvitanud Baltimaa aadlit esialgu valgustussajandi ideed? Mida lootis ta Vene valitsuselt? 2. Kelle ajal muutus senine valitsuse suund

Balti aadli suhtes? 3. Milles see esialgselt väljendus? 4. Milles seisnes Katariina II kava kogu riigi talupoegade olukorra parandamiseks? 5. Miks ei teostanud Katariina II neid kavu Venemaal? 6. Missuguse maa valis Katariina II oma uuenduste katselavaks? 7. Kellelt lootis ta oma kavatsuste teostamisel toetust? 8. Kes hakkasid laiemaile ringkondadele tutvustama valgustussajandi ideid? 9. Millal ilmus esimene sellesisuline kirjutis meie mail? Kes oli selle autor? 10. Missugused asjaolud põhjustasid Schwarzenbergi kirjutise ilmutumise? 11. Kus toetati tema algatust? 12. Millised olid Eisen von Schwarzenbergi tähtsamad uuendusnõuded talurahva olukorra suhtes? 13. Kuidas nõudis Jannau parandusi talurahva seisukorrale? 14. Kes sai reforminõudjaist kõige populaarsemaks? 15. Mis võis põhjustada Merkeli teose loetavuse kõigis ringkonnas? 16. Mille poolest erines Merkeli teos seniilmunud kirjutistest? 17. Kuidas mõjustasid valgustussajandi ideed kohaliku mõisnikkonda? 18. Kus ja kelle poolt anti välja esimene kohalik eraseadus talurahva olukorra parandamiseks? 19. Millised olid selle seaduse põhijooned? 20. Millest oli tingitud seaduse kehtimapanek? 21. Kus leidis sellele eraseadusele järeletegijaid? 22. Millised olid Eestimaa üksikud ellukutsutud talurahva eraseadused? 23. Missugused on neist kaugemaleulatuvad? 24. Kui suur oli eraseaduste tähtsus üldiselt? 25. Kas ja missuguseid puudusi on nimetatud eraseaduste põhijoonis?

Liivimaa 1765. a. talurahva kaitsemäärused. Ametlikult hakkas Katariina II talurahva olukorra parandamist nõudma kindralkuberner George Browne'i kaudu Liivimaa maapäeval 1765. a. Browne'i ettepaneku is nõuti teokohustuse normimist, omandiõiguse kindlustamist vähemalt vallasvarale, mis talupoeg „oma higi ja verega loonud“, karmide ebakristlike karistuste kaotamist, talupoegade müümise keeldu väljapoole kodumaad ja perekondade lahutamise takistamist. Ainult maanõunik Schoultz pooldas kindralkubeneri ettepanekuid. Teised lükkasid need põlgusega tagasi. Kindralkubernerile vastati, et talupojad olevat oma isandate pärisorjard rooma õiguse mõttes. Mõisnik võivat käidelda neid kui oma eraomandit. See olukord olevat kokkukõlas eesti ja läti talupoegade iseloomuga ja põhjenevat rüütelkonna põlisel õigusel. Schoultz sunniti lahkuma maanõuniku kohalt. Kui kindralkuberner teatas, et määrused hakkavad kehtima ka rüütelkonna nõusolekuta, andis maapäev järele. Ettepanekud võeti mõningate muutustega vastu, kuigi aadel jäi endiselt uuendustele vaenlikuks. Talupoegade müümist käsitlevad otsused jäeti salajasiks. Talupoegadele kindlustati vallasvara omamise õigus, piirati mõisnike kodukariõigust ja nõuti nendelt teateid teo suuruse suhtes. Talupojad said muu seas kaebeõiguse isandate üle. Tegelikus elus ei olnud neil kaitsemäärustel erilist tähtsust nende üldise sõnastuse ja eran-

diterohke sisu tõttu, mis võimaldas määrusi kasustada mõisnike huvides. Pealegi puudus järelevalve mõisniku tegevuse üle. Kaitsemääruste kehtima panekul oli siiski see tähtsus, et nad näitasid rüütelkonnale nende seisukoha muutumist valitsuse ees. Talupoegade olukord jäi ikkagi endiseks.

Asehaldusaeg. Keskvõimu tugevnedes tekkis Vene valitsusel püüe luua Venemaast ühtlane tugev tervik, liites selle külge kõik vallutatud maaosad. Katariina II-le ei meeldinud Baltimaa rüütelkonna eriprivileegid ja Vene oludele võõras seisuslik autonoomia. Samuti ei soovinud Vene aadel enda kõrval iseseisvat provintsiaadlit. 1783. a. ühtlustas Katariina II siinse korra Venemaa omaga. Kubermangukorralduse eeskujul loodi Eesti- ja Liivimaal eriline asehaldurkond, mis koosnes Eesti- ja Liivimaa kubermangust. Need kubermangud olid eraldatud teineteisest Riia ja Tallinna provintsidena. Administratiivvõim lahutati kohtuvõimust. Loodi kubermanguvalitsus ja üldise hoolkande kolleegium. Maapäevade ülesanded jaotati kreiskonventide vahel, kuhu varsti pääsesid ka mitteaadlisoost mõisnikud. Paari aasta pärast anti uusi määrusi, mis veel enam puudutasid kohalikku aadlit ja linnu. Aadel pidi igal pool oma võimu jagama mitteaadliga. Kuigi see talle ei meeldinud, oli ta sunnitud leppima, sest kardeti paljude selliste mõisade konfiskeerimist kroonu poolt, millede valdamiseks puudusid igasugused seaduslikud alused. Uue korra vastuvõtmise puhul lubas Katariina kõik mõisad pärisomandiks anda. See toimuski nii ning aadel sai seega rikkaliku tasu oma poliitilise võimu vähenemise eest. Mõisnike läänimõisad muutusid pärisomandiks.

Asehalduskorraga seati sisse paar uut maksu — pearahha, mida nõuti igalt talupoja meeshingelt, ja poslinimaks, mida nõuti siis, kui mõisad või talupojad siirdusid uue isanda kätte. Pearahha pidid talupojad tasuma riigile mõisa kaudu, mille praktilise teostamise puhul tekkis mitmel pool rahutusi. Asehalduslik kord ei suutnud Baltimail juurduda. Katariina II järglane Paul I kaotas selle juba mõneteistaastase kestuse järel, uuesti jalule seades aadli seisusliku omavalitsuse. Aadel oli neis vintsutatus jõudnud arusaamisele, et ta sõltub täiesti riigivõimust, ja püüdis valitsusele meeldida, rutates talle soovitud paranduskavade ja seaduste koostamisega ja ellukutsumisega. Sellega püüdis kohalik

aadel vältida keskvalitsuse poolt kardetud põhjalikumate uuenduste teostamist.

Talupoegade küsimus XVIII s. lõpul. 1765. a. talurahva kaitsesäärused ei täitnud oma ülesannet nende iseloomu ja neist üleastumiste tõttu. Talurahvas kestis rahulolematust. Kindral-kuberner Browne püüdis valvata nimetatud määruste täitmise üle ja käskis kohtuid arvestada talupoegade kaebusi, kellele ase-halduskorra ajal võimaldati veel rüütelkonna asutistest kuber-ma ng u valitsusele edasi kaevata. Selline käitumine tekitas rüütelkonnas palju pahameelt. Kuid Liivimaa aadel kartis tõsiselt tuleviku pärast ning see tegi ta tagasihoidlikuks. Sajandi lõpul teatas keisrinna, et ta pole rahul olukorraga Eestimaal, kus talupoeg on kogu oma varandusega mõisniku oma ja ta omavoli alune. Keisrinna pahameeleavalduses ja hoiatuses viidati ühtlasi rootsiaegse kaitsesüsteemi sobivusele. Valitsuse samme jälgisid niihästi Eesti- kui ka Liivimaa suure põnevusega. Juba enne keisrinna hoiatust oli Liivimaa maapäeval puudutatud talupoja ja mõisniku vahekorra parandamise vajadust, mis esialgu ei andnud tulemusi. Maapäev jäi truuks oma vanameelsusele ja leidis, et talupojad on küllalt kaitsetud. Kuid keisrinna manitsus Eestimaal aadlile pani liivi mõisnikud uuesti mõtlema talupoegade küsimusele. Aadlimarssal Fr. v. Sievers algatas 1795. a. maapäeval talurahva kaitseseaduse uuendamise küsimuse. Sieversi algatus ei leidnud rüütelkonnalt poolehoidu, kuid valitsuse vahelesegamise kartus sundis rüütelkonna järeleandma. Küsimust käsitleti korduvalt mitme aasta jooksul, kuni see lõplikul kujul otsustati. Vastuvõetud kava laiendas talupoegade kaitset. Raskendati talumaade mõisastamist ja nõuti talurahva kohustuste normimist kokkukõlas talude tulukusega. Vastuvõetud kava oli teatav samm paranduse suunas, kuigi selles oli palju möödahiilimise võimalusi. Maapäeval vastuvõetud uuenduste kava ei leidnud valitsuse poolt kohaliku vanameelse aadli vastutöötamise tõttu kinnitamist, sest Katariina II oli vahepeal surnud ja tema järglasel puudus ema uuenduspüüe.

Keisrinna märkuse puhul määras ka Eestimaa maapäev kindlaks talupoja kaitses sihtjooned — teokoormis piirati vakuraamatute normidega, vallasvara tunnustati talupoja omaks, karistusi ja talupoegade müüki kitsendati. Vakuraamatute suhtes teostati järelevalvet. Eestimaal ei kuulutatud vastuvõetud parandusi välja, sest rüütelkond väitis keisrile, et see tekitaks ärevust. Nende

tegelik tähtsus jäi seetõttu palju väiksemaks kui teatavakstehtud määrusil. Rüütelkonnad kasustasid iga juhust, et uuendused võimalikult vähemal määral teostuksid.

1. Millal hakkas Vene valitsus nõudma Liivimaa talurahva olukorra parandamist? 2. Kellele esitati paranduskava? 3. Kuidas suhtuti valitsuse ettepanekuisse? 4. Mida nõuti neis ettepanekuis? 5. Mida vastas rüütelkond kindralkubernerile paranduskava suhtes? 6. Millisele kokkuleppele jõuti neis küsimusis? 7. Kuidas on 1765. a. kaitsemäärused hinnatavad tegeliku elu seisukohalt? 8. Mida mõistame asehaldusaja all? 9. Millal seati Baltimail sisse asehalduslik kord? 10. Millest oli see uuendus tingitud? Kuidas muudeti senist korda asehaldusajal? 11. Missugust kihti riivas uue korra kehtima hakkamine? 12. Mistõttu leppis kohalik aadel asehalduskorra sisseseadmisega? 13. Millised maksud tulid uue korraga? 14. Kui kaua kestis asehaldusaeg? 15. Millist suunda hakkas aadel taotlema uuendusküsimusis? 16. Millest oli aadli meelemuutus tingitud? 17. Kuidas oli talurahvas oma olukorraga XVIII s. lõpul rahul? 18. Mida tegi Browne talurahva eest hoolitsemiseks? 19. Millest said alguse uued talurahva olukorra parandamise küsimused? 20. Mida tegi aadel paranduste vältimiseks? 21. Kuidas otsustati lõpuks üleskerkinud küsimused Liivi- ja Eestimaal? 22. Kuidas oli nende saatus keskvalitsuses? 23. Milline oli maksvusele pääsenud määruste tegelik tähtsus?

IV. Talupoegade kaitse areng XIX s. alguses.

Eestimaa talurahvaseadus „Iggaüks“ 1802. a. Eelmise sajandi lõpul üleskerkinud talurahva olukorra parandamise küsimused ei andnud peaaegu mingisuguseid positiivseid tulemusi, mistõttu talurahva olukord jäi endiselt viletsaks. Mõisnike väljaminekud ja võlad aina suurenesid, osalt luksusliku elu, osalt halbade aastate tõttu sajandi algul. Krediidisaamise võimalused olid halvad, sest puudus üldine laenuasutis. Laenud hangiti siit-sealt kõrge protsendi eest lühikeseks ajaks. Mõisnikud soovisid asutada vastastikust krediitkassat. Selle algatuse teostamiseks vajati hädasti riiklikku toetust. Et oma majanduselu paremini kindlustada, hakati mõtlema toetuse saamise võimalustele suuremas ulatuses. Venemaal toimus XIX s. alguses keisrite vahetus. Uus valitseja Aleksander I oli uuendusmeelne. Ta nõudis, et talurahva olukorda parandataks või antaks talle priius. Seda meeleolu püüdsid arvestada ka Eestimaa mõisnikud seoses krediitkassa asutamise kavadega. Varsti peale krediitkassa kava esitamist keisrile otsustas Eestimaa maapäev rüütelkonna peamehe Jakob von Bergi algatusel vastu võtta talupoegade kaitseseaduse. See

seadus kinnitati keisri poolt 1802. a. sügisel, mõni kuu peale tema vastuvõtmist kohaliku maapäeva poolt. Kaitsemäärus algab sõnades „Iggaüks“ ning on selle nimetuse all tuntud.

Sisult on see aadli põhimõtete selgitamine paranduste suhtes ja uuen-duste lubamine. Talupojad said õiguse vallasvara omandada ja korraliku majandamise puhul oma talu põliselt kasustada. Talupoja õigusliku olukorra kindlustamiseks lubati talupoega mõisniku peale kaevata ja seati sisse valla-ja kihelkonnakohtud. Esimeses anti talupoegadele oma esindus talupoegadest kohtunike näol, kuid talupoegade kaebused mõisniku vastu otsustati kihelkonna-kohtus, mis koosnes ainult aadlist. Vallakohus kitsendas talupoegade taludest väljatõstmist ja ilma maata müümist. Needki punktid olid suureks edusam-muks senises olukorras, kuigi kohustuste piiramine oli jäetud puudutamata.

Meelitatud uuest määrusest, andis riik soovitud toetuse mõis-nike krediitkassa avamiseks. Mõisnikud olid majanduslikku kasu loovutamata saanud uue soodustuse riigilt — aadli enda juhitava rahaasutise, mis toetus pikaajalisele riiklikule laenule, mille prot-sendid olid hoopis madalamad kui mitmesuguseil eralaenudel. Sel teel saadud talupoegade kaitsemäärustega jõudis Eestimaa rüütel-kond ette oma lõunapoolseist naabreist Liivimaal.

1804. a. talurahva kaitseseadus Liivimaal. Eestimaa rüütel-konna eeskuju talurahva kaitseseaduste teostamisel ja keisri sõbra-lik suhtumine sellesse virgutasid ka L i i v i m a a r ü ü t e l k o n n a sellekohaseid üritusi. Liivimaa aadel vajas, nagu Eestimaa aadelgi, mingit üldist l a e n u a s u t i s t; selle ellukutsumiseks riikliku toe-tuse saamiseks tuli näidata mõnesugust vabameelsust, mis keisrile oleks meeldinud. Liivimaal oli kasvanud v a b a m e e l s e t e aadlike hulk, keda juhtis maanõunik Fr. von S i e v e r s. Ta esitas keisrile kin-nitamiseks mõningate enda poolt lisandatud täiendistega need kavad, mis eelmise sajandi lõpul maapäeva poolt talurahva olukorra paran-damiseks vastu võeti, kuid valitsuse poolt kinnitamata jäid. Talu-rahva kaitseseaduste vajalikkuses veensid keisrit Tartu ülikooli rek-tor Georg Friedrich von P a r r o t'i isiklikud selgitused ja teated talupoegade r a h u t u s i s t Lätimaal. Keisri käsul moodustati Par-roti poolt k o m i s j o n uue talurahvaseaduse koostamiseks, kuhu kuulus ka Sievers. Uues seaduses pidi arvestatama Sieversi seisukohti ja keisri ettepanekuid. Seaduseelnõu, mis esitati 1803. a. m a a-p ä e v a l e, oli üsna radikaalne ja tekitas ägeda opositsiooni alal-hoidlikumate maapäeva liikmete poolt. Lahkhelide tõttu viibis lõ-puks maapäeval vastuvõetud kava kinnitamine valitsuse poolt, sest

kava anti uueks läbivaatamiseks erikomitee kätte, kuhu teiste liikmete hulgas kuulusid Liivimaa alalhoidlikuma aadli esindajad. 1804. a. kinnitas keiser Liivimaa talurahvaseaduse komitee poolt esitatud kujul. Uus seadus jäi, osalistele parandustele vaadatamata, võrdlemisi radikaalseks. Talupojad jäid sunnismaiseks, kuid neid ei tohtud müüa ega võõrandada, välja arvatud mõisateenijad ja mõisade orjad. Abielluda võisid talupojad nüüd vabalt. Majanduslikul alal tunnustati talupoja omandiõigust vallasvarale ja parandatavat valdusõigust oma talu suhtes. Talu võidi peremehelt võtta ainult valla- ja kihelkonnakohtu nõusolekul, kui talupoeg seda korralikult ei majanda või mõisnikul on vaja mõisa põllupinda suurendada. Talude kohustuste kokkukõlastamiseks maa suurusega ja väärtusega moodustati hindamiskomisjonid. Normitud kohustused märgiti vakuraamatuisse.

Õiguselu korraldamiseks loodi valla- ja kihelkonnakohtud ja anti õigus mõisniku peale kaevata. Kõigis kohtuasutis, peale õuekohtu, oli talupoegadel oma esindus. Asjatut kaebamist isanda peale karistati. Mõisniku kodukariõigust piirati. 1809. a. täiendati seadust mõnede uute punktidega.

Uuel seadusel ei olnud tegelikult siiski seda tähtsust, mis talle omistati varemalt. Talupojad kutsusid seda „vanaks hobuseks uue sadulaga“.

Seaduse peapuuduseks jäi kohustuste liigne hulk, mis saavutati mitmesuguse omavoli ja kavalusega mõisnike poolt maa hindamisel. Napoleoni sõdades tuli maal mitmesuguseid raskusi kannatada, mis omakorda katsuti talurahva õlgadele veeretada. 1809. a. seadusele antud lisa halvendas talurahva seisukorda, seda enam veel maata inimeste oma. Pettumus seadusis tekitas rahva hulgas palju ärevust.

1804. a. talurahvaseadus Eestimaal. Liivimaa talurahvaseaduse ellukutsumine mõjustas agraaruuenduste käiku ka Eestimaal, kus püüti Liivimaaga sammu pidada. Valitsuse vahelesegamise vältimiseks valis Eestimaa maapäev komisjoni uue seaduse väljatöötamiseks. Komisjon pidi koostama seaduse, kus esijoones oleksid määratud kindlaks talupoegade kohustused, mis seni olid normimata jäänud. 1804. a. võetigi maapäeva poolt uus seaduseelnõu vastu ja kinnitati veel samal aastal keisri poolt. Eesti ala talurahva seisund jäi uue seadusega ometi halvemaks kui Liivi-

maa talupoegade oma. Isiklikud õigused ja omandiõigus jäid kitsamaks kui seal. Eestimaa mõisnik võis talupoega maata müüa ja omavoliliselt mõisa võtta. Vallasvara võis talupoeg omandada, kuid kinnisvara mitte.

Talupoja väljatõstmine talust polnud piiratud. Kohtu- ja kodukarivõim oli mõisnikul suurem kui Liivimaal. Kohustused märgiti vakuraamatusse enamasti endises suuruses, ilma et maad oleks mõõdetud või hinnatud. Üldiselt ei olnud sellega rahul ei talupojad ega valitsus. Seadus kuulutati 1805. a. välja. Sel puhul tekkis palju segadusi ja r a h u t u s i. Talupojad leidsid seaduse sisu puudulikuma olevat kui naaberkubermangus ja pidasid seadust võltsituks. Seda arvamust näisid õigustavat pealkirja sõnad „mõisavannemattest nõutud“ — väljend, mille mõisnikud paigutasid sinna oma heasoovlikkuse näitamiseks talurahvale. Tõsisemaid rahutusi tekkis sel puhul Kose-Uuemõisas Harjumaal, mis varsti sõjaväe abil lämmatati. Need rahutused juhtisid keisri tähelepanu uuesti Eestimaa talurahvaseaduse puudulikkusele. Ta soovis selles suuremaid parandusi. Kartes mõisnikke kahjustavate uuenduste läbiviimist hakkas Eestimaa rüütelkond otsima väljapääsu teisel teel. Jäädi peatuma talurahva pärisorjusest vabastamise kavatsusele, mida hakati teostama.

1. Millal pandi Eestimaal kehtima talurahva kaitsemäärus „Iggaüks“?
2. Mis põhjustas „Iggaühe“ ellukutsumise?
3. Kes oli selle kava algataja?
4. Millised olid uue määruse põhjooned?
5. Mida jättis „Iggaüks“ soovida?
6. Millal anti Liivimaal uus talurahvaseadus? Kuidas tekkis Liivimaa talurahvaseadus?
7. Millised teened olid selle saamisloos ülikooli rektoril Parrotil?
8. Kes oli Liivimaa toleaege vabameelse aadli juht?
9. Millisel kujul Liivimaa talurahvaseadus keisri poolt kinnitati?
10. Milliseid isiklikke õigusi andis uus seadus talupoegadele?
11. Kuidas püüti talurahva majanduselu kindlustada?
12. Mida ei korraldanud uus seadus rahuldavalt?
13. Kuidas olid talupojad uue seadusega rahul?
14. Milline seadus pandi kehtima Eestimaal Liivimaa 1804. a. seaduse eeskujul?
15. Millised olid seaduse tähtsamad punktid?
16. Mille poolest oli see seadus puudulikum Liivimaa samaaegsest seadusest?
17. Missuguseid tulemusi andsid talupoegade rahutused uue seaduse väljakuulutamise puhul?
18. Kas rahutustel oli mõju hilisemate korralduste suhtes?

V. Vaimne kultuur XVIII sajandil.

Usuelu. Kiriku õiguslikud alused jäid samuks, mis nad olid Rootsi ajal. Luteri usu kirikule kindlustati p u u t u m a t u s ja a u t o n o o m i a. Nimetamisväärne on ainult aadli võimu kasva-

mine kirikuvalitsuses, võrreldes Rootsi aja kirikuga. Konsistooriumi võeti Eesti- ja Liivimaal ka ilmlikud liikmed. Eestimaal ei pandud ametisse kindralsuperintendenti ega piiskoppi, vaid kõrgemaks võimukandjaks sai konsistooriumi ilmlik esimees, kes oli harilikult maanõunik. Liivimaal juhtis kirikuelu vaimulik kindralsuperintendent. Põhjasõda oli kiriku majanduselu hävitanud, kirikumaad liitnud mõisamaadega; õpetajad olid enamasti surnud. Kohad täideti vähekvalifitseeritud õpetajatega, sest korralikud kandidaadid ei tulnud laastatud maale, kus elutingimused olid viletsad. Vaatamata kohalike konsistooriumide leplikkusele oli õpetajate vallandamine nende kõlbmatuse pärast igapäevne nähtus. Nende teadmused ja elukombed jätsid palju soovida. Paramine kirikuelus jätkus kaunis aeglaselt. Pastorite ja koguduse vahel ei tekkinud vastastikust usaldust. Sageli ei osanud õpetajad korralikult rahva keelt. Oma igapäevses elus nad lähenesid mõisnikele. Tasuna kasustada antud kirikumõisa majandamine nõudis õpetajailt palju hoolt ja juhtis neid oma ametiülesannete juurest kõrvale.

Usuelus tekkisid mitmesugused voolud ja liikumised, milledest erilise tähtsuse omandas vennastekogudus. See Lääne-Euroopast tulev usklike koondis levis varsti peale Uusikaupunki rahulepingut ka Baltimail. Vennastekoguduse liikmed oskasid ruttu poolehoidu võita rahva seas. Nende jutlused olid lihtsad ja südamlikud, samuti kui nende koondise siseelu korraldus, kus kõigile püüti vaadata kui samaväärseile. Vennastekoguduse liikmed jäid luteri kiriku liikmeiks edasi, kuid taotlesid selle kõrval vagaduse erist süvendamist. Koondise sisekord, kus kõik koguduse liikmed kaasa võisid rääkida, meeldis rahvale väga. Mõneteistkümne aasta pärast oli vennastekogudustel Eestis juba 10 000 — 11 000 liiget. Pooldajate ja kuulajate arv oli kaugelt suurem. Liikumise levimipiirkonnas muutus rahvas kõlblamaks, kohati lakkasid aastaiks iga-sugused kuriteod. Kirikuõpetajad osalt pooldasid, osalt eitasid uut liikumist. Vastaste mõjul keelati see Eesti- ja Liivimaal XVIII s. keskpaiku mõnekümneks aastaks täiesti. Keeld ei suutnud liikumist siiski hävitada, vaid ta muutus salaja harrastatavaks.

Haridusolud. Koolid kannatasid Põhjasõja tõttu veel suuremal määral kui kirikud. Koole tabas sõda arenemise algastmel, kuna kirik oli püsinud juba palju kauem. Nii leidis 1713. a.

kahekümne Liivimaa kihelkonna kohta ainult üks kool kolme õpilasega. Kooliolud paranesid järgnevate aastakümnete jooksul väga aeglaselt. Koolide maad olid mõisastatud. Neid ei andud enam tagasi. Mõisniku tahtest sõltus, kas ta kooli asutas või mitte. XVIII s. kolmekümnendaist aastaist alates saab kooliküsimus siiski suurema tähelepanu osaliseks. Kirik hakkas nõudma esimest korda armulauakäijailt enam lugemisoskust kui seni. Lapsi õpetati kas köstriks koolis või rändas köster külast külla, ilma et kindlaid kooliruumi oleks olnud. Seesuguse koolikorralduse juures, mis pealegi oli koolisunduseta, jäid lapsed tihti igasugusest kooliharidusest ilma, sest paljud vanemad ei saatnud lapsi ühte ega teise kohta õppima. Alles 1765. a. maapäeval otsustati kindralkuberner Browne'i ettepanekul, et igas kihelkonnas peab olema köstri- ehk kihelkonnakool ja igas mõisas, mis üle 5 adramaa suur, mõisa- ehk külakool. Sunduslikuks tehti kooliskäimine neile lastele, kellele kodune õpetus leiti puudulik olevat. Järelevalvet teostasid kirikuõpetajad. Suur osa neist kavades jäigi paberile. Umbes samal ajal sundis Eestimaa kindralkuberner kohalikku aadlit külakoole asutama, mis toimus veelgi aeglasemalt kui Liivimaal. Kooliruumid olid üldiselt viletsad — saunad, suitsutared, mõisarehed jne., kooliõpetajad väga väikese haridusega, sageli ise ainult vaevalt lugedaoskajad. Õppekava täitis usuõpetus, kirjutamist ja rehkendamist ei õpetatud üldse.

Paremad kui maal olid kooliolud linnades. Koolihariduse eest hoolitsesid linnavalitsused. Asehalduskorra ajal alistati koolid üldisele hoolekande-kolleegiumile. Tallinna jäeti siis kaks kõrgemat kooli — gümnaasium ja toomkool. Teistes linnades töötasid peaja- ja alamrahvakoolid, millede klasside arv ja õppekava ulatus oli mitmesugune. Peale selle töötasid linnades tütarlastekoolid ja erakoolid. Viimaseid kutsuti nurgakoolideks. Alamais koolides õppis palju eestlasi, kuid kõrgemaisse linnakoolidesse pääsesid neist ainult mõned üksikud.

Rahva haridusliku taseme tõusmist takistas rahvakeelse kirjanduse vähesus. Kogu sajandi kohta ilmus ainult pisut üle paarisaja trükise. Kuigi sellesse aega langeb meie jutukirjanduse, ajakirjanduse ja populaarteadusliku kirjanduse algus, ei piisanud selleaegseist teoseist rahvahariduse tarvilikuks süvendamiseks. Tähtsamaks raamatuks sai 1739. a. ilmunud esimene eestikeelne piibel.

1. Millised muutused tõi Põhjasõda kirikuellu? 2. Kas muutus midagi kirikukorralduses, Rootsi ajaga võrreldes? 3. Millised olid kirikuelu juhtivad asutised ja isikud? 4. Mistõttu oli kirikuõpetajate kultuuriline tase madal? 5. Mida jättis soovida koguduse ja õpetaja vahekord? 6. Missugune uskliske koondis hakkas Baltimaal levima? 7. Mispärast pooldasid talupojad vennastekogudust? 8. Milline oli vennastekoguduse saatus Baltimaal XVIII s.? 9. Kuidas oli kohalike koolide olukord peale Põhjasõda? 10. Millal hakati õpetuse eest enam hoolitsema? 11. Mida otsustati Liivimaa 1765. a. maapäeval koolide suhtes? 12. Kuidas teostati vastuvõetud kavad? 13. Milline oli maakoolide areng Eestimaal? 14. Mis oli kooliolude arengus peapuuduseks? 15. Missugused koolid töötasid linnades? 16. Missuguseis neist õppis suuremal määral eestlasi? 17. Milline oli kirjanduse osa XVIII s. hariduse levitamises? 18. Millise kirjanduse alged langevad sellesse aega? 19. Missugune oli tolleaegne tähtsaim raamat?

VI. Talurahva vabastamine pärisorjusest.

Eestimaa 1816. a. talurahvaseadus. Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus oli palju puudulikum Liivimaa samaaegsest seadusest. Keiser nõustus selle seaduse kinnitamisega ainult eeldusel, et seaduses tehakse veel täiendusi ja parandusi. Talurahva rahutused Põhja-Eestis juhtisid sealsete olukorrale uuesti tähelepanu. Napoleoni sõdade tõttu aga viibis küsimuse päevakorda võtmine. Kui sõja-aastate vaheajal jälle võimalikuks sai Eestimaa asju käsile võtta, töötati Peterburis Liivimaa kaitseseaduse eeskujul välja uus seaduseelnõu, mis esitati keisri nimel Eestimaa 1810. a. maapäevale vastuvõtmiseks. See samm tekitas Eestimaa aadlis rohkesti ärevust. Liivimaa eeskujul talupoegade koormiste normimine tähendas aadlile ainelist kahju, sest Liivimaal olid koormised madalamad kui Eestimaal. Pealegi tuli keisri nõue päevakorrale parajasti sel silmapilgul, kui Napoleoni sõdade tõttu kujunenud kaubanduse kitsendustega oli tekkinud raske majanduskriis. Rüütelkond, isegi kitsikuses olles, ei tahtnud mingil tingimusel nõustuda oma sissetulekute vähendamisega. See olukord sundis Eestimaa rüütelkonda otsima Liivimaa kaitsesüsteemi asemele uut väljapääsu teed, mis ei ähvardaks mõisade sissetulekuid.

Ühtlasi oli selge, et keiser ei lepi pealiskaudsete uuendustega. Rüütelkond oli valmis talupoegadele järeleandmisi tegema ennemini õiguslikul alal, ei mingil tingimusel aga majanduslikul. Niisuguses meeoleolus 1810. a. maapäeval tõsteti üles mõte — koostada talurahva vabastamise eelnõu. Eeskujuleks andsid Lääne-Euroopa riigid.

Mõisnikud nägid, et talurahva vabastamist võib toimetada nii või teisiti. Mõnel kuju polnud see mõisnike huvidele kaugeltki nii väga kahjulik. Keisri suhtumine vabastamiskavatsusisse oli pooldav. Lähemad põhimõtted Eestimaa agraarolude ümberkorraldamiseks töötati välja Eestimaa 1811. a. m a a p ä e v a l ja võeti seal vastu. Samu põhimõtteid pooldas ka keiser, kuigi nende teostamisest oli kasu loota peamiselt mõisnikele. Vabastamisseaduse kava töötati välja e r i k o m i s j o n i s. Alles 1816. a. Eestimaa m a a p ä e v võttis selle vastu. Peale keisri poolt kinnitamist kuulutati seadus Eestimaa talupoegadele järgmise aasta alguseks välja.

1816. a. agraarseaduste sisu. Eestimaa 1816. a. seadus oli välise surve tulemus. Kuigi seaduse põhialuseks olid moodsed õiguslikud põhimõtted, taotles see siiski mõisnike kasusid. Eestimaa mõisnikud ütlesid endid kõigist õigusist lahti, mis talupoegade „pärris-ollemisse ja pärris allaheitmisse peäl raiatud ... ommeti, et Ma ja Pohhi Moisnikkute pärrisommaks jääb“. Sellega ongi antud 1816. a. seaduse põhijooned. Talupoeg sai i s i k l i k u l t v a b a k s, kuid kaotas igasuguse kaasvalduse õ i g u s e m a a s u h t e s. Iga-sugused kokkulepped talupoja ja mõisniku vahelisis majandusküsimusis pidid toimuma vaba võistluse alusel. Mõisnikud said aru, et kui rahvaarv maal on küllalt suur, siis püsiksid ka rendid kõrged, sest elanike rohkuse tõttu oleks nõudmine renditalude järele elav. R a h v a a r v u soovitud tasemel hoidmiseks kitsendati oluliselt liikumisvabadust. Ainult ülearune rahvas võis linna ja väljapoole kubermangu piire rännata. Pärishärralikust õigusest talupoega osta ja müüa ja õigusest segada ta perekonnaasjusse pidi m õ i s n i k l o o b u m a. Ent kooskõlas oma seniste seisuslike privileegidega püüdsid mõisnikud säilitada võimalikult laialdast mõju talupoegade üle k o h t u p i d a m i s e ja p o l i t s e i l i s e l a l ja isegi kodukariõigusena mõisateenijate ja mõisatööl olivate suhtes.

K o h t u d olid 1816. a. seaduse järgi kolmesugused — kihelkonna-, kreisi- ja ülem-maakohtud. Ainult kahes esimeses asutises olid talupoegadest kaasistnikud, kelle mõju polnud kuigi suur. Ülem-maakohus koosnes ainult mõisnikest, Eestimaa maanõunike kolleegiumist kuberneril eesistumisel. Selle kohtukorraldusega oli võim endiselt aadli käes. Samuti olid politseiasutised täiesti seisuslikud. Kodukariõigus püsis, mis nüüd sõnastati kui leivavanema õigus oma teenistuses olevaid isikuid karistada.

Esialgu omas kinnisvara omandamise lubadus talupoegade elus ainult teoreetilist tähtsust. Vallasvara omandiõigus, mis juba varemate seadustega lubatud, laiendati nüüd ka talu raudvarale. Seda õigust tõlgendas aadel „talupojaseisusele tehtud kingitusena“.

Uue joonena talupoja ellu tulnud isikliku vabaduse ja sõltumatuse põhimõtte andis rüütelkonnale võimaluse loobuda ka pärisorjusega seotud kohustustest. Feodaalsete arusaamiste järgi pidi päris-härra oma käsualuseid hädade puhul, nagu ikaldus, nälg, haigused jm. oma mõisa piires abistama, mis oli paiguti küllaltki raske kohustus, eriti seetõttu, et talupoegadel puudus isiklik vastustunne. Et talupojad nüüd oma elu ise juhtima pidid hakkama, olid tarvilikud vastavad korraldused. Selleks jagas 1816. a. seadus kogu talupojaskonna mõisade kaupa kogukondadeks, mille ülesanne oli kogukonnaliikmete avaliku elu juhtimine, nagu hoolekanne, koolide eest hoolitsemine, riigimaksude laekumise järele valvamine jm. Kogukonna otsuseid teostas ja tema asju ajas valitud kogukonna talitaja oma abilistega. Üldiselt jäi aga talupoegade kogukond mõisniku mõju alla. Talurahva vabastamiseseadusega suutsid mõisnikud veel kord ära hoida mõisamajandust ähvardavaid ohte. Keisrile meeldis Eestimaa talurahva vabastamine pärisorjusest, nii et ta soovitas seda Liivimaalegi.

Talurahva pärisorjusest vabastamine Liivimaal. Liivimaa aadel ei rutanud Eestimaa eeskuju järele tegemisega, sest 1804. a. seadus oli enamvähem kohandatud tegeliku elu nõuetega. Siiski soovisid mõned ringkonnad uuendusi, sest kardeti üle määra nõutud koormiste tagasimaksmist talupoegadele. Riik nõudis nimelt neilt mõisnikelt, kes olid talupoegadelt peale 1804. a. seaduse maksvusele pääsemist nõudnud rohkem kohustusi, kui vastav seadus lubas, sellise olukorra ilmsiks tulemisel kõigi möödunud aastate koormiste tagasimaksmist. Maade-möötmise lõpu poole sagesid sääraised juhtumid. Mõningad mõisnikud ei soovinud 1804. a. seaduse sundnorme, mis takistasid igasuguseid uuendusi. Teatavaks sai ühtlasi valitsuse soov, et Liivimaa talurahvas pärisorjusest vabastataks. Nii hakati Liivimaalgi juurdlema, kuidas seda tegelikult läbi viia.

Osa aadlit nõudis talurahva vabastamisel 1804. a. seaduste säilitamist, et vaba võistluse olukorras talupoegadele kui nõrgemale poolele anda teatavat kaitset. Üldisemalt aga eitati neid vaateid, poolda-

des täielikku vabavõistlust — talupojal olgu tööjõud, mõisnikul maa. Neis väiteis toetuti kuulsa šoti vabamajanduse teoreetiku Adam Smith'i õpetusele. Innukam A. Smith'i pooldaja Liivimaa aadli hulgas oli H. v. S a m s o n - H i m m e l s t j e r n a. Viimane esitas Liivimaa aadlile uue seadusekava. Küsimust arutati mitmesuguseis asutisis, kuid poolehoid uuele seadusekavale ei olnud kuigi suur. Ainult kindralkuberner markii Paulucci tugeval surveal otsustas Liivimaa 1818. a. maapäev talupojad vabastada samal põhimõttel kui Eestimaa. E r i k o m i s j o n i s väljatöötatud kava kinnitati keisri poolt 1819. a. Uue seadusega lubasid Liivimaa ja Saaremaa mõisnikud talurahva „perrispõlve iggavesselt ajast otsa teha, agga maad, sest et need Mõisavannemite perrised on, jävad nende kätte“. Sisult vastab Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus Eestimaa 1816. a. seadusele. Mõningaid muutusi on kogukonna, kohtu, seaduse teostamise jm. korraldusis. Uute seaduste kehtimahakkamine ühtlustas enam-vähem talurahva olukorra Balti kubermangudes.

Uute seadustega tekkinud olukord. Et vältida rahutusi ja segadusi, pandi uued seadused niihästi Eesti- kui ka Liivimaal kehtima j ä r k - j ä r g u l t. Eestimaa kulus seaduse täielikuks läbiviimiseks koguni 14 aastat, Liivimaal palju vähem. Ühenduses uute seadustega kujunes nõue, et talupojad saaksid korralikuma k i r i k l i k u kasvatuse, mis aitaks vähendada mitmesuguseid pahesid. Talupoegade liikumisvabaduse avardamise tagajärjel polnud nende senine tavaline nimetamine ees- ja kohanime järgi enam küllaldane. Sellest oli jätkunud sunnismaise korra ajal isiku kindlakstegemiseks, nüüd aga, sagedama liikumise puhul kaotas kohanimi oma senise tähtsuse. Et ei tekiks segadusi, pandi talupoegade vabastamise puhul neile p e r e k o n n a n i m e d. Perekonnanimede panemine talupoegadele tehti sunduslikuks. Majandusalal jätsid uued seadused talurahva täiesti s a a t u s e hooleks. Senised kaitseseadused kadusid. Maast ilma jäänud talupojad nimetasid oma seisundit lindpriiuseks. Et nad ilma põlluta elada ei osanud, pidid nad mõisalt maad rentima kõrge teorendi eest. Algas raske t e o o r j u s e a e g.

1. Mistõttu kerkis Eestimaa talurahva olukorra parandamise küsimus peale 1804. a. seadust uuesti päevakorrale? 2. Kes ei olnud rahul Eestimaa kehtiva korraga? 3. Millised sündmused juhtisid erakordselt tähelepanu Eestimaa talupoegade olukorrale? 4. Millal esitas keiser paranduskava Eestimaa maapäevale? 5. Mida tegi Eestimaa rüütelkond, et pääseda keisri esitise vastu-

võtmisest? 6. Mida kartsid Eestimaa mõisnikud uuenduste puhul kõige enam? 7. Mis mõjastas Eestimaa rüütelkonda just talurahva vabastamises väljapääsu otsima? Millal võeti seadus lõplikult vastu? 8. Millised olid seaduse põhimõtted? 9. Kuidas püüti rahvaarvu maal soovitud tasemel hoida? 10. Milleks oli rahvaarvu tihedus tarvilik? 11. Millised varemad õigused kaotas mõisnik 1816. a. seadusega? 12. Millistel aladel jäi mõisniku võim püsima? 13. Misesugused kohtud nägi ette 1816. a. seadus? Kui suur oli talupoegade osatähtsus õiguselus? 14. Kuidas korraldati 1816. a. seadustes kodukariküsimus? 15. Milliseist kohustusist mõisnikud uute seadustega talupoegade suhtes vabanesid? 16. Kuidas korraldati talupoegade avaliku elu juhtimine? 17. Milline tähtsus oli varanduse omandamise loal talupoegade suhtes? 18. Kuidas on suhteliselt 1804. a. seadusega hinnatav talurahva vabastamise seadus? 19. Millised põhjused sundisid Liivimaa mõisnikke talurahva vabastamisküsimuse kaalumisele? 20. Kuidas suhtusid sellesse mitmesugused huviosalised ringkonnad? 21. Kelle survele otsustati talurahvas pärisorjusest vabastada? 22. Millal kinnitati uus seadus keisri poolt? 23. Kus pandi 1819. a. seadus kehtima? 24. Milline on Liivimaa talupoegade vabastamise seaduse sisu, võrreldes Eestimaa omaga? 25. Kuidas teostati talurahva vabastamise seaduste läbiviimine? 26. Kuidas püüti iseseisvaid talupoegi kõlblalt kasvatada? 27. Mil viisil hakati üksikisikuid üksteisest eraldama, kui talupoegade liikumisvabadus avardus? 28. Kuidas on uued seadused hinnatavad huviosaliste seisukohalt?

VII. Talupoegade aineeline kultuur päris- ja teoorjuseajal. Talurahva raske seisund.

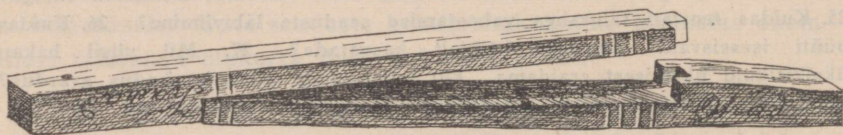
Elamud ja tarbeasjad. Eesti talupoja kultuuritase oli pärisorjuseajal langenud ning püsis sellisena oluliselt teoorjuseajalgi. Väsinud ja kurnatud talupojal puudusid igasugused võimalused kultuurile enam tähelepanu pöörata. Ränk päris- ja teoorjuseaeg tegi rahva hooletuks ja teataval määral tuimaks, milline nähtus pidurdas ta loomulikku arengut. Ta ei suutnud korralikult põldu harida ega oma kodu korraldada. Elati viletsas, suitsuses ja pimedas rehetares. Külma-del talvistel aegadel tuli sedagi pisemate koduloomadega jagada. Rehetoa otsas oli rehealune, kus hoiti talvel loomi. Loomi hoiti isegi saunas, näit. lambaid, sest sageli polnud iseseisvaid lautu. Rehetuba oli ka vilja kuivatamiseks ja peksmiseks. Selleks olid ehitatud parred, kuhu vili peale pandi. Rehetoa nurgas oli suur korstnata ahi. Ahjusuu esisel oli kolle ehk leease, kus keedeti. Suits läks välja uksest ja selle kõrval olevast väikesest paja-august. Leidus ka teisi paja-aknaid, kuhu lauad ette käisid. Kui kütmise ajal oli rohkesti suitsu, lamasid inimesed pikali maas, kuni suits välja läks. Oli ahi köetud ja ukSED suletud, läks rehetuba väga soojaks.

Mõnedes taludes olid rehetoa otsa ehitatud ka kambrid. Need olid ahjuta ja tihti ka akendeta. Kambrid olid esialgu enam panipai-gaks kui elamiseks. Ainult suveajal magati neis.

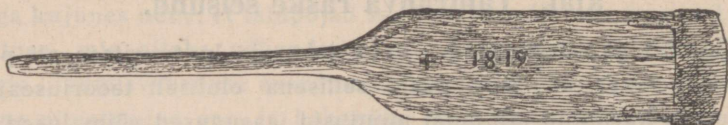
Põrandad olid savist, Põhja-Eestis aga paekivist. Ainult Saare-maal võis leida puust põrandaid, klaasaknaid ja suitsuta tube. Viimased tekkisid mujal alles teoorjuse lõpul, s. o. XIX sajandi keskel. Rehetoas elatakse mõnel pool veel meiegi ajal, näit. Kihnus, Läänemaal jm. Üldiselt on ruumid nüüd valgemad ja puhtamad.

60. joonis. Teopulk. Ühele küljele märgiti kriipsukestega jala-, teisele aga hobusepäevad.

61. joonis. Magasipulk.

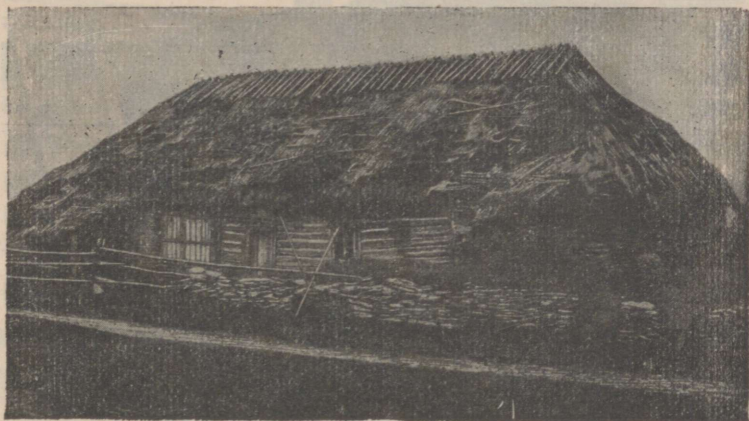
62. joonis. Aganalsn, mille peal näha õuemärk.

Elamud nägid tol ajal viletsad välja, väikesed, õlg- või roogkatu-sega, sammaldunud, ilustisteta, sagedasti viltuvajunud palkmajake-sed. Uks oli harilikult nii madal, et sellest ainult küürutades läbi pääses. Soojemal ajal täitis akna ülesandeid ka uks, kuid pimedam-al, külmemal ajal, mil ust ja väikesi aknaauke külma tõttu püsi-valt lahti ei saadud hoida, tuli toas ka päeval peerge põletada. Nõega mustunud seinad tegid toa veelgi tumedamaks.

Tuld ennast saadi raiumise teel. Selleks tarvitati tulerauda, tulekivi ja kasekäsna. Raiumine toimus tuleraua seljaga vastu tule-kivi. Tekkinud säde süttas vastu kivi litsutud käsna põlema. Pee-rud kisti kiiniga või pussiga peerulõmmudest. Peerupuid leotati enne ja kuivatati. Leotati seks, et peerud hästi jookseksid ja põle-

misel ei suitseks. Peerutulega käidi ettevaatlikult ümber. Tule alla pandi nõu, kuhu kukkusid söed. Mõnel pool oli rehe all savitatu d nurk, kus peerg põles. Eriliste tööde korral hoidis peergu inime ne. Kui näit. rätsep tallu tuli, oli temale tulenäitajaks harilikult karjapoiss. Tarvitusel oli ka raudne pilak, mille vahele peerg pisteti. Hiljemini tõrjusid peeru välja küünal ja lamp.

Majakraam oli samuti lihtne ja viletsavõitu. Istumiseks olid lihtsad pakud ja pingid, kuid leidus ka punutud toole. Tool oli haruldasem isteabinõu. Ta esines enamasti auistmena, näit. istus pruut toolil, kui teda tanutati. Söögilaud oli tehtud vaiade otsa. Nii laud

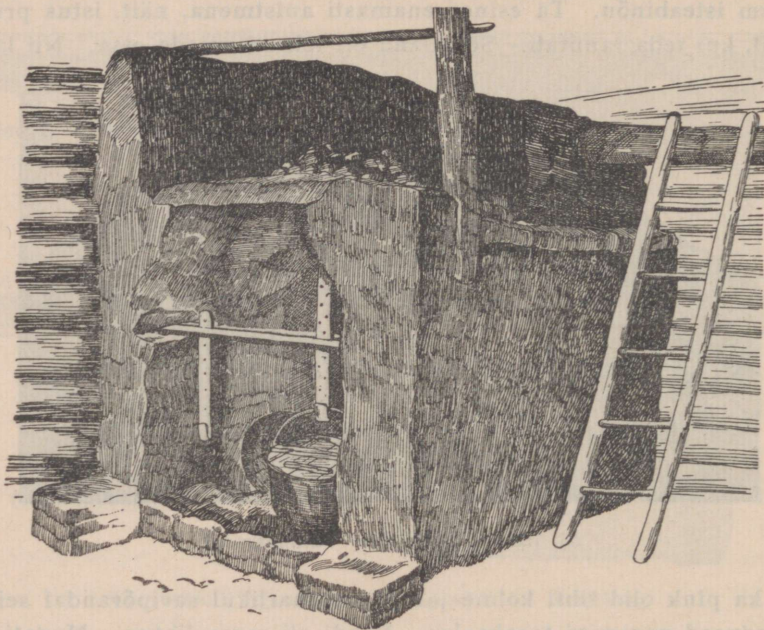
63. joonis. Suitsutare Tallinnamaal.

kui ka pink olid tihti kolme jalaga. Konarlikul savipõrandal seisis niisugused paremini tasakaalus. Voodi oli sama lihtne. Magati ka pikkadel ja ühest lauast tehtud pinkidel, mis ulatusid ühest rehetoa seinast teise. Talvel magati tihti reheahjul, parsil ja põrandal, suvel enamasti aidas ja lakkades.

Peale lihtsa ja hädavajaliku mööbli oli toas mitmesuguseid tarbeasju. Peaaegu kõik majas leiduvad tarberiistad olid puust, nagu kausid, kannud, karbid, vakad, ühmid, panged, lusikad, kulbid jne. Osa asju tehti ka tohust ja puukoorest, näit. korvid, noatuped jm. Tarbeasjad olid ilustatud, eriti kannud. Ilustistena leiame kannudel ja muil asjadel sisselõikeid või põletatud täppe, kassikäpakirju jne. Kannukäepideme kohal oli mõnikord hobusepea kujutis. Niisugust kannu tarvitati pulma puhul, — hobune tuletas meelde pruudi pulmasõitu, sest pruut sõitis peigmehe kodusse ratsa ja talle toodi kannuga

õlut vastu. Sageli oli kannul kahekordne põhi ja seal vahel herved. Kõige ilusamad kannud olid saartel. Ilustatud olid ka teised tarbeasjad, näit. vakad, toosid, karbid, vaali- ja pesukurikad, rangid jne.

Puust olid tehtud ka lukud ja riivid. Rauast uksehingi leidus vähe. Enamasti tarvitati sagaraid, mis ukse avamisel ja sulgemisel kriukusid ja kiunusid. Täiesti puust olid tehtud vankrid ja reed. Raudtelgedega vankreid ja rautatud regesid ei tuntud. Rauast olid näit. kirved ja muud riistad puu ümbertöötamiseks ja pada.

64. joonis. Ahi lahtise kerisega ja leega. Ahjusuu esisel leel ehk koldel keedeti. Leest ettepoole ühel või mõlemal pool asetses keetja iste, lõugaskivi.

Pärisorjuseaegsed kaunistised on palju lihtsamad kui teoorjuseaegsed. Ilustused on motiividelt vaesemad ja tehniliselt enamasti ainult puulõiked. Põletamine ja mitmevärvilise puu tarvitamine ilustamise otstarbel levis peamiselt peale pärisorjuseaega.

Peale elumaja omas talu mõnesuguseid kõrvalhooneid. Enamasti oli olemas ait, saun, suveköök, mõnikord eraldi laut jne. Needki olid võimalikult lihtsad ja odavad ning hädavaevalt täitsid oma kõige otsemaid ülesandeid. Sageli paigutati rehepeksmise ajal lapsed lambalauta sõnnikule sooja, et nad tolmu töö ja tuuletõmbuse eest oleksid kaitstud.

Nii jagas talupoeg oma korterit ühel kui teisel viisil loomadega. Varem al iseseisvuse ajal oli isegi rehi elumajast eraldi ehitatud. Orjuse raskenemisega aga tõmbas talupoeg kokku kõikjal, kus sai.

Rõivastis. Palju enam kui tarbeasjad olid ilustatud rõivad, peamiselt naiste omad. Kõik tarbeasjad olid enamasti meeste käetöö. Raske päris- ja teoorjus ei jätnud neile aega ilustamiseks. Pealegi jäid need asjad pimedas suitsutare nelja seina vahele. Kellegi silm ei ulatunud neid sinna nägema. Rõivad läksid aga ühes kandjaga

65. joonis. Tule-
raudad.

66. joonis. Tulejalg.
Selle ülemist osa
nimetati pilakuks,
mis rauast tehti.
Pilaku vahele pan-
di peerg põlema.

67. joonis. Küünla-
ahelad. Lae külge
pandav küünlalüh-
ter.

võõrsile, pidudele, kirikusse ja ka mujale. Rõivaid nägid kõik teised ja seepärast ilustatigi neid enam. Iga neu tahtis teisest rohkem silma paista.

Ilustatud rahvarõivaid kannavad naised veel praegugi, näit. Muhus, Kihnus, Saare- ja Setumaal. Naisterahva ülikonna osad olid ühel või teisel kujul ilustatud, kirjatud, olgu need peakatted või rõivad. Peakatteks olid rätikud, kabi-, tutt- ja pottmütsid ning tanud. Talvel kanti ülle (Saaremaal), kolme või nelja topiga mütse, (Lääne- ja Pärnumaal) lont- ehk kõrvikmütse ja punase põhjaga lambanahkseid kübaraid. Kehakattena soojal ajal kandsid naised ainult pikka linast särki, mis vööga keha ümber tõmmati. Kirikusse

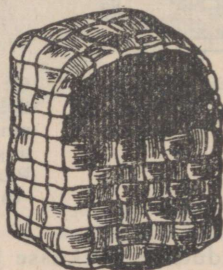
minnes tõmmatud särgile pikk-kuub peale. Säärane pikk kehakate jagunes aja jooksul kaheks — käisteks (jakiks, pluusiks) ja seelikuks. Niisugune ülikond näis meeldivam. Käised olid harilikult valgest linasest riidest. Neid kaunistasid kirjad ja tipud. Seelik oli palju värvirikkam ja triibuline; triibud olid väga mitmesugust värvi,

68. joonis. Kannusid.

69. joonis. Puukoore-sugadest märss toidu-ainete kaasavõtmiseks.

70. joonis. Tohusuga-dest märsskorv vööde hoidmiseks.

näit. pruunid, punased, kollased, sinised, valged jne. Leidus ka musti seelikuid (Muhu-, Saaremaa), mille alläares punased, valged või muud põiktriibud ühes valgete kirjadega. Seelikut kattis eest kirjadega, narmastega või mõnel muul kombel kaunistatud põll. Jalgu katsid sukad. Igapäevse jalakattena tarvitati kaua, isegi meie päevini jalarätte, nn. nartse või kaltse. Sukad olid värvilised ja kaunistatud sissekootud või pealeõmmeldud kirjadega. Mõnel pool oli

viisiks, et naised kandsid punaseid, mehed aga siniseid sukki. Üsna lihtsad olid jalanõud. Kanti juba saapaid ja kingi (Saaremaal ummiskingad). Harilikuks jalanõuks olid ikkagi viisud ja pastlad. Saapaid kanti ainult uhkuse pärast. Saapakanna all olid rauad, mis kivipõrandal tantsides tuld löid.

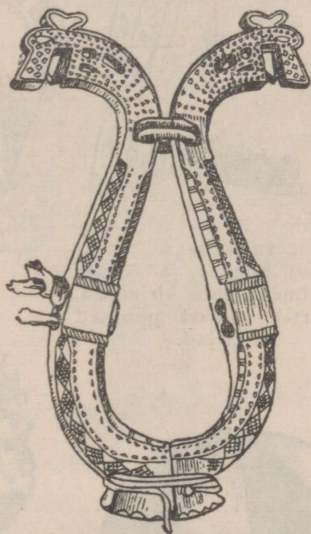
Naiste pealistrõivaiks olid pikk-kuub, rüü ja kasukas. Tähtsat osa etendasid rõivastuses kindad ja vööd. Need olid harilikult ilu-

71. joonis. Kupuliud ehk kauss, mille keskel samast puust kupp kastmete (soola, või jne.) jaoks.

72. joon. Uhmer ja selle nuiad suurmate tegemiseks.

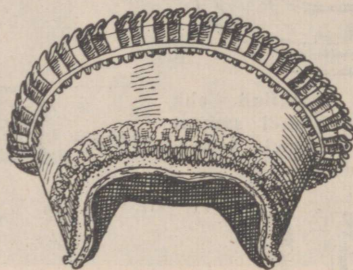

73. joonis. Kaunistatud rangid.

sasti kirjatud ja neid kanti praktilise otstarbe kõrval ka iluasjadena. Pärisorjuseajal oli rõivastiski lihtsam kui hiljem, näit. kandsid naised enamasti ühevärvilist tumedat seelikut, millel oli kaunistatud ainult alumine äär. Ainult Põhja-Eestis levis XVIII s. lõpul triibuline kirev seelik, mis järgmisel sajandil muutus tüüpiliseks rahvarõivaks. Kogu värvide rohkus ja mitmekesisus levis siiski peamiselt peale pärisorjuse lõppu. Uuendused moes tulid tarvitusele esmalt rannarahva juures, kellel oli rohkem kokkupuuteid võõrastega.

74. joonis. Mulgi rätik sirgelt langeva sabaga. Otsaesine oli punane ja ilustatud mitmesuguste kirjadega. Külgäärtel suured punased ristkirjad.

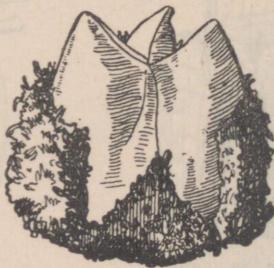
75. joonis. Kabimüts (ilustatud ülal haripaelaga, all pitsiga).

76. joonis. Pottmüts.

77. joonis. Murumüts. Tehti punaseist ja mustist siiludest. Ääres punane kitsas pael. M. kandsid peaaasjalikult mehed.

78. joonis. Kolme topiga müts karusnahast äärisega ja punasest riidest lagipealsega.

79. joonis. Sarvik üll kahe sarvega, punase lagipealsega ja karusnahast äärisega.

Ehteasjadena kanti rinnanõelu, sõlgi ja preese. Sõled olid ümmargused, kuhjataolised, rinnanõelad mitmesuguses suuruses. Iseäranis suured olid nad Setumaal. Preesid olid madalad ja tihti ilustatud kivikestega. Peale sõlgede ja preeside kanti veel sõrmuseid ja rahasid. Mõnel pool (Viljandimaal) olevat ligi 40 rubla eest hõbedat rinnal kantud. Kaelas rippusid nööri otsas ka hõbehelmed.

80. joonis. Tarvastu (Viljandimaa) naise ülikond: peas pärg, seljas nõorkuub („särk“), suviseelik valgest linasest riidest, jalas viisud.

81. joonis. Mustjala naise ülikond, nagu see esines teoorjuseaja lõpu poole. Ülikond on väga maitsekas: peas uhke punaste kirjadega „raamtanu“, käised (jakk, pluus), lai pilutatud äärega kaelus, rinnal kolm kumerat sõlge (ülal kõige väiksem neist), kirjatud pihik, punane lai põiktriipudega seelik (küit), poeriidest põll, mille ääred kuldkirjaga ilustatud. Jalas ummiskingad. Puuduvad toredad narmastega kindad. Kirjeldatud ülikonna juures on tunda rootsi mõju.

Kõige harilikumad ehteasjad olid siiski sõrmused. Väga huvitavad olid rõhud, mida naised kandsid vöö küljes tagapool. Rõhud koosnesid vaskkettidest ja nende küljes rippuvaist ümmargusist vasklitreist. Nii palju kõlisevast metallist ehteasju kanti osalt seepärast, et teiste tähelepanu endale tõmmata. Nad helisesid kõndimisel, iseäranis aga tantsides.

Meeste rõivastis oli palju lihtsam naiste omast. Peas kanti kaabused, torukübaraid ja murumütse, talvel mitmesuguseid nahkmütse. Peakatteid meestel ei ilustatud.

Suvel olid igapäevseks kehakatteks särk ja takused püksid, mis pööra abil kinnitati. Pühapäevarõivaks olid lühikesed vasknööpidega põlvpüksid, kuub ja vest. Jalanõude liigid olid samased, mis naistel. Pealistrõivana kanti takust või linast rüüd (pikka ülikuube), siis villast pikk-kuube ja talvel kasukat. Kaunistatud oli rõivastest peaaesjalikult pikk- ehk nöörikuub, mis oli ilustatud silmusteks kee-

82. joonis. Kindaid, sukki, sokke ja viiske.

ratud värviliste nööriidega. Neid võis leida tihti mitmes reas. Põhja-Eestis tarvitati nööriilustiste asemel metallnööpe.

Tulundus. Talupoegade elu ei näidanud ainult eluviisides suurt alalhoidlikkust, vaid kogu nende majandus jäi päris- ja teorjuseajal isa-isadelt päritud aluseile. Uuenduste vastu oldi umbusklik või loid. Talupoegade pärisorjuseaegne olukord ei võimaldanud uuendustega kuigi palju tutvudagi. Teorjuseajal muutus aga talupoeg lühiajaliseks rentnikuks, kelle uuenduspüüdeid halvas olukord, kus ta iga rendilepingu lõppemisel võis kaotada oma haritava talu. See olukord ei tekitanud talupojale püsivat huvi oma kodu korraldamise vastu. Põllupidamine ja karjakasvatamine jäid peatuluallikaiks. Nende kõrval leidis veel kalastamist, mesindust ja osalt ka jahipidamist. Viimane

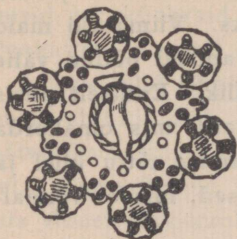
muutus küll pärisorjuse ajal mõisniku eesõiguseks. Põllud jaotati endiselt pärispõldudeks ja kütise- või alemaadeks. Viimaseid maid seemendati ainult pika vaheaja järel. Üldiselt andsid põllud vähe saaki. Nende harimine ja väetamine oli puudulik. Endiselt püsis kahe või kolme välja süsteemiline külvikord, mis omakorda põldu kurnas sageda ühe ja sama vilja kasvatamise tõttu ühel ja samal põllul. Põllutööriistad olid algelised, mis ei võimal-

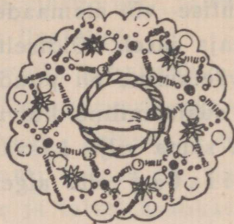
83. joonis. Eesti muistsed pulmad.

danud korralikku maaharimist. Igasugused masinad puudusid ja kõik töö tehti käsitsi.

Teatav pööre paremuse poole ilmnes alles teoorjuse aja lõpu poole. Siis võeti seniste igivanamoeliste puust mannetute põllutööriistade asemele mitmed moodsamad tüübid. Linamasinaid hakati kasustama hobusejõul, äkked tehti mitmel pool raudpulgalisel, senise puust harkadra asemele tekkis raudpöördader, nn. „Saksa-
maa sahk“. Enam kui nimetatud uuematüübilised põlluharimisriistad levisid rautatud veoriistad, reed ja vankrid. Käsitletaval ajajärgul jäid need siiski enamasti jõukamate talupoegade asjadeks, kehve-
mais kohtades püsisid endised viletsad riistad peaaegu kogu XIX s.

84. joonis. Harilik ja kividega prees.

85. joonis. Kaapkübar.

86. joonis. Rõhud.

87. joonis. Sõlg.

88. joonis.
Ujuga kaetud Kihnu pruut.

89. joonis. Nöörkuub.
Viljandimaa.

90. joonis. Tarvastu mõisa „Ants“. Ülikond: peas lontmüts („läki-läki“), seljas pikk-kuub ja kasukas, mille alt näha piht-kuub ja hame („särk“) ühes preesiga. Jalas rätid ja pastlad.

91. joonis. Põide mehe ülikond: kuub („vatt“), vest ja kintspüksid, peas tutt-müts, jalas sukad ja pastlad.

Meie ajalgi leidub inimesi, kes on neid kasustanud. Teised majapidamises tarvisuinevad riistad olid sama puudulikud, esi-isadelt päritud.

Praegustest kultuurtaimedest puudusid talumajapidamises kartul ja ristikhein. Kartul hakkas levima küll XIX s. esimesel poolel, kuid üldisemaks sai ta siiski alles sajandi teisel poolel.

Ristikhein levis veelgi visamalt. Kartuli asemel kasustati osalt naerist.

Koduloomade liigid olid enamvähem samad kui praegustes taludes. Härgi kasustati sagedasti veoloomadena. Lambaid kasvatati rohkem, sest rõivaid tehti ikka kodukootud riidest. Piimakarja eest hoolitseti palju vähem kui praegusel ajal. Üldiselt oli loomatoit vilets, kevadel tarvitati söödaks puuduse korral isegi pehkinud õlgkatuseid.

Talupoja enda toitumisse mõjus rahva tunduv vaesumine. Kuigi püsisid senised toitumisviisid, halvendati toite kehvuse tõttu erakordselt. Näiteks hoiatatud lapsi tulega leibade ligidale minemast, sest need olnud nii aganased, et kardeti nende süttimist. Piimale, mida harilikult hapendatult söödi, lisatud suurel määral jahurokka või vett hulka. Võid ja liha nähtud harva. Vaesemais kohtades söödud rahvajutu järgi mõnikord ainult kuumas vees hautatud kapsataimi, nõgeseid ja muud rohtu. Nälja- ja ikaldusaastail muutus olukord veelgi halvemaks. Teated nälgasuremisest pole haruldased.

Rahulolematus teoorjuseaegse olukorraga. Niihästi mõisnikud kui ka talupojad polnud uue olukorraga rahul. Talupoegade olukord jäi endiselt raskeks. Mõisnik võis neile peale sundida renditingimused, sest talurahva küllaldase arvu tõttu oli nõudmine renditalude järele elav. Talupoeg ei hoolinud ajutiselt enda käes oleva maa korralikust harimisest, vaid kogu talupidamine oli suunatud sellele, et lühikese aja jooksul võimalikult rohkem tulu saada. Nii kurnati talumaad kiiresti. Talupoegade kohustused jäid enamvähem endisteks. Mõisale tehti korralist tegu ja abitegu. Eriti raske oli viimane, sest mõis nõudis abiteo arvel tavaliselt kõige kiiremail tööhooaegadel rohkesti päevi. Selle tagajärjel kannatas talumajapidamine. Säärase olukorra halbade tagajärgede vältimiseks soetasid talud endile vabadike näol, kes asusid talu ääremaile, hooajatööde tegemiseks tööjõudu, mis tuli odavam kui teenijate pidamine. Kasustada antud maa eest tegid vabadikud päevi. Mõisamajapidamises ettevõetud uuendused tõid lisa talupoegade koormistele. Teoorjuseajal levisid mõisamajapidamises kartuli- ja ristikheinakultuurid, mis nõudsid palju enam tööd kui teraviljakasvatamine. Peale selle suurendati mõisa põllupinda. Igal alal püüti mõisa tuluallikaid süvendada. Kõik see puudutas otseselt või kaudselt talupoegi. Terved külad hajutati selleks, et soovitud maid mõisa külge liita. Et maa oli mõisniku oma, võis ta sel-

lega toimetada, kuidas aga soovis. Talupoegadele anti halvemad maad või jäeti nad hoopis ilma. Kohtlemine mõisas jäi endiselt too-reks, sest leivavanem võis oma tööl olevaid isikuid karistada. Töö juures sundisid töotajaid kupjad, kiltrid ja opmanid, kes olid üldiselt tuntud tigidatena ja toorestena.

Peale kohustuste mõisniku suh'es, mis rendilepingus olid märgitud, pidid talupojad riigile pearahha maksma ja nekrutite andmine tõi teise raskema koorma, rääkimata teistest juhuslikumaist kohustusist, nagu sõjaväe kortermajade tegemine, küütimine jm. Edasi pidid nad ehitama ja korras hoidma mitmesuguseid kohalikke ehitisi, teid, sildu jne. Kohaliku omavalitsuse ülalpidamiseks maksti veel erimaksu. Samuti peeti ülal kirikud, koolid jm. Talupoegade hulgas muutus nende raskuste tõttu meeleolu nii ärevaks, et puhkesid isegi rahutused, näit. Pühajärve vallas ja Vastseliinas. Kuigi need rahutused maha suruti, hakati muul viisil väljapääsu otsima.

Mõisamajandusse mõjus halvavalt talupoegade vaesus ja mõisnikud hakkasid tõsiselt kaaluma olukorra parandamist. Mõnelt poolt soovitati põlisrendile üleminemist, et talupoegadel tekiks püsivam huvi oma talu suhtes. Esialgu aga ei tahtnud mõisnikud end siduda pikaajalise rendilepinguga, mis takistas mõisa põllupinna suurendamist ja isegi rendi muutmist. XIX s. neljakümnendate aastate ümbruses süvenes majanduslik kriis. Kriisi suurendasid veel mõned halvad ikaldusaastad. Talurahva hulgas hakkasid levima kuuldused, et Venemaal on võimalik saada „hingemaad“, mida nüüd soovima hakati. Kohalik kindralkuberner püüdis liikumist summutada mitmesuguste ähvardustega. Seoses „hingemaaga“ ja ikaldusega tekkisid nimetatud Pühajärve ja teised rahutused, mis sõjaväe abil maha suruti. Mõni aasta hiljem (1844—1846) tabas maad raske viljaikaldus, millega käis kaasas näljahäda, mis oli inimese kestes üks suuremaid. Hukkunud koduloomade ja inimeste arv ulatus kümneisse tuhandesse. Teataval määral aitasid näljahädalisi riik ja heategevusasutised.

Tabanud hoop andis tõuke talurahva vene õigeusku siirdumiseks, sest õigeusklikele loodeti enam abi riigivõimult. Usuvahetus levis juba nimetatud suure nälja ajal. Valitsusele meeldis küll talurahva usuvahetus, kuid ta ei tahtnud sellega kaasnevat ärevust. Ainelise abistamise kuuldused olid hädasolevate talupoegade liialdatud lootused.

Teostamist need ei leidnud. Algul oli usuvahetus siiski elav, kuni rahvas ise nägi, et sellest ei tule loodetud kasu. Siis püüti endisesse usku tagasi minna.

Üldiselt tekkis seoses usuvahetusega palju arusaamatusi ja segadusi, sest talupoegadele tehti mõnelt poolt usuvahetamise puhul soodustusi, teisalt takistusi. Umbes samal ajal kerkis üles v ä l j a r ä n d a m i s e mõte, mida liikumisvabaduse puudulikkuse tõttu siis veel teostada ei saadud. Kuid rahva hulgas püsis salajane lootus ikkagi Venemaal maad saada ja raskest olukorrast pääseda.

1. Kuidas mõjus pärisorjus talupoegade ainelisse kultuuri? 2. Kas teoorjuseaeg tõi selles mingisuguse muutuse? 3. Kus elasid talupojad? Milline oli elamu ehitus ja sisustus? 4. Mida kasustati veel peale korrapärase elamu elamiseks? 5. Milliseid ühiseid jooni on meieaegsete ja orjuseaegsete taluelamute juures? 6. Mida on neil erinevat? Milliseid abinõusid kasustati valgustamiseks? 7. Millised olid muud tarberiistad? 8. Mida võime märgata pärisorjuseaegsete ja teoorjuseaegsete tarberiistade ilustiste suhtes? 9. Kuidas muutus elamutüüp orjuse süvenemisega? 10. Missugused olid talude teised majapidamishooned? 11. Mille poolest erineb talunaise rõivastis päris- ja teoorjuseajal? 12. Missuguseid kehakatteid naised kandsid? 13. Kus võeti uuemad rõivastusmoed suhteliselt varem kasutusele? 14. Mida kasustati rõivastise juurde ehtena? 15. Milline oli eesti talumehe rõivastis? 16. Kas meeste rõivaid kaunistati samuti kui naiste omi? 17. Milliseid kaunistisi leidub meeste rõivastisel? 18. Miks ei siirdunud talumajanduses moodsemaile majandamisviisidele? 19. Kas pärisorjuse kaotamine muutis midagi talupoegade majanduselus? 20. Millises suunas mõjusid teostunud muutused maaharimise suhtes? 21. Missugused olid päris- ja teoorjuseaegsed peatuluallikad? 22. Kuidas jaotati talupõllud suurtes joontes? 23. Mida mõistame kütise- või alemaa, mida päripõllu all? 24. Kuidas mõjus tiheda vaheldusega külvikord põllusse ja saagisse? 25. Millest oli tingitud puudulik põlluharimine? 26. Millal hakati uuematüübilisi põllutöö- ja tarberiistu soetama? 27. Mida võib nimetada varasemate paranduste all sellel alal? 28. Millal tulid juurde mõned uued põllukultuurid? 29. Kuidas oli arenenud karjakasvatus? 30. Mida tarvitasid talupojad enda toiduks? 31. Mistõttu oli toitumine kehv? 32. Millise toiduartikli puudumine halvendas olukorda? 33. Mis põhjustas rahulolematuse teoorjuseajaga?

VIII. Talurahvaseadused (1849, 1860, 1856) Liivi- ja Eestimaal.

1849. a. talurahvaseadus Liivimaal. Rasked ajad tõid uuesti päevakorrale talurahva olukorra parandamise küsimuse. Leiti, et seda suudetakse teha, muutes olemasolevaid seadusi, milles mõned nägid kõige häda lähtekohta. Viimasele seisukohale asus ka

keskvalitsus. Liivimaa aadel algatas uuenduste küsimuse kindlamal kujul neljakümnnendate aastate alguses. Mõtte õhutamiseks oli vabameelse aadli juht Hamilkar v. Fölkersahm. Komisjon, kes asus reformikavade väljatöötamisele, soovitas rahva hariduslikku taset tõsta, mille puudulikkuses peituvat osa vaesuse ja häda juuri. Peapüüdeks jäi aga talupoegade eraomandi kindlustamine.

Uuenduste lõppsihiks tunnustati talumaade eraomandiks müümine talupoegadele, mille teostamisel pidi kaasa aitama mõisnike krediitkassa. Et maa eraomandiks saamine võis teostuda ainult pika aja jooksul, pidid vahepeal välja antama kaitsemäärused, mis kindlustaksid talupoegadele rendimaa kasutamise. 1842. a. maapäev otsustaski rea uuendusküsimusi jaatavalt, kuid need tulemused tühistati vanameelsete vastutöötamise tõttu juba sama aasta erakordsel maapäeval, kus viimased said täieliku ülekaalu. Vabameelsete püüete kaitseks astus energilisemalt välja kindralkuberner Pahlen, kuid temagi suutis hoopis vähe mõjuda. Keskvalitsus ei olnud enam endiselt liberaalne. Vastava komisjoni töö tulemusena viidi ainult vähesed parandused ellu. Talurahva ärevus ei lasknud küsimust sellega lõppeda. Uuesti moodustati komisjon, kes pidi koostama suuremaulatuselise uuenduste kava. Takistustele vaatamata õnnestus Fölkersahmil siiski oma seisukohti kaitseda ja läbi suruda. Seaduseelnõu võeti maapäeva poolt vastu ja kinnitati keisri poolt 1849. a. Uus seadus püüdis kindlustada talurahva majandust ja teed tasandada raharendile ja talude müümisele. Suurema osa talumaa kohta kindlustati talupoegade kasutamise õigus. Ainult väike osa sellest jäeti mõisnike vabasse käsutusse. Talumaad kasustati endiselt vabalepingu alusel, kuid soovitavaks peeti raharenti. Teiste rendiliikide kohta pandi kehtima mõningad kaitsemäärused, üldiselt vaadati neile kui ajutisele nähtusele. Talumaa müügi soodustamiseks pidi asutatama talurahva rentpank. Talumaa eraldatud osa (kvootemaa), mis jäi mõisniku vabasse käsutusse, võimaldas mõisamaa suurendamist talumaa arvel. Seadus pandi kehtima ainult katsena mõneks aastaks. Vahepeal püüdis Liivimaa alalhoidlikum aadel selle tühistamiseks teha kõik, mis võimalik, mis alguses näiski korda minevat. Keiser Aleksander II valitsuse algul võidule pääsenud vabameelse voolu mõjul aga kinnitati endine seadus keisri poolt peaaegu muutmatult 1860. a. uuesti.

1856. a. talurahvaseadus Eestimaal. Eestimaa rüütelkond algatas vastava seadusekava juba mõni aasta varem kui Liivimaa oma,

kuid asi ei nihkunud pikka aega paigast. Siingi rõhutati põlisrendi vajadust. Küsimust arutati aastate jooksul; osaliselt pandi isegi tegelikus elus mõni sellekohane uuendus kehtima, näit. piirati talumaa mõisastamist, talude kohustusi jne. Alles 1856. a. jõuti uue seadusega niikaugemale, et keiser selle lõplikul kujul kinnitas. Eestimaa uus agraarseadus oli oma põhimõttele väga lähedane Liivimaa vastavale seadusele. Siingi jagati maa Liivimaa taoliselt mõisa- ja talumaaks. Viimasest eraldati kuues osa (kuuendikumaa) mõisniku kasustusse, peamiselt mõisatöölise ülalpidamiseks. Talumaa ülejäänud osa anti „talorahvale igaveseks pruukimiseks“. Rendiliikidest lubati teo-, loonus- ja raharenti. Isegi põlisrent tunnustati lubatuks, mis Liivimaa seaduses puudus. Teorendilt lubati igal ajal siirduda teistele rendiliikidele. Teorendi suhtes pandi kindlad piirid teo suurusele. Teised rendiliigid jäid kokkuleppeasjaks. Erinev Liivimaast oli seaduse kehtima hakkamine, mis toimus järk-järgult, selle järgi, kuidas talud kuski kruntidesse jõuti jagada, mida uus seadus ette nägi. Alles krunditud kohtades hakkas uus seadus kehtima. Kogu kruntimisele anti kümneaastane tähtaeg. Seaduse kehtima pääsemise kord tegi tema ebapopulaarseks ja tekitas palju ärevust. Selle tagajärjel tekkis ka kuulus Mahtsa „sõda“ Harjumaal ning palju vastuhakkamisi mujal maakohtades. Mässajaid karistati väga karmilt. Rõhutud olukorras hakkas rahvas mujalt troosti otsima.

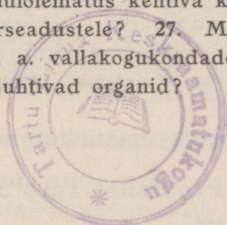
See oli üks põhjus, miks sajandi keskpaiku levinud prohvet Maltsveti liikumine leidis suure poolehoidu. Maltsveti liikumine oli väliselt täiesti usulist laadi, kuid suurel määral tingitud majandusoludest. Samadel põhjustel püüti maalt välja rännata. Algul tehti katseid põgenemisega, 1849. a. ja 1856. a. seadused võimaldasid talupoegadel piiratud arvul Venemaale asuda. Seda luba kasustati oht-rasti. Väljarändajate saatus kujunes mitmesuguseks. Sage-dasti pettuti uues olukorras. Liikumisvabadust avardati teoaja lõpu poole veelgi eriseadusega. Ühtlasi kaotati umbes samal ajal ka mõisniku kodukariõigus meie maal ja vabastati talupoegade kogukondlik elu mõisniku kontrolli alt (1866).

Kuigi talupoegade elu jäi uutele seadustele vaatamata alguses raskeks, hakkas see pikapeale raharendile siirdumisega märksa paranema. Keskvalitsus nõudis omakorda teorendi kiiremat kaotamist. Baltimaa mõisnikkond asus kohe küsimuse lahendamisele, kuid enne kui mõisnikud asja omalt poolt otsustada jõudsid,

sundis keskvalitsus teoorjuse 1865. a. kaotama. Mõisa- ja mõisa külge võetud talumaal püsis teoorjus endiselt edasi. Tegelikult püüti ka talumaade suhtes seadusest mööda hiilida. Üldiselt algab raharendile siirdumisega tugev tõuseng eestlaste majanduselus ja kultuuris.

Koos teoorjuse kaotamisega suurendati ka talupoegade omavalituste iseseisvust. 1866. a. anti keskvalitsuse ja rüütelkonna poolt uus vallakogukondade seadus. Viimane kõrvaldas mõisavalitsuse mõju vallaomavalitsusse. Valla juhtivateks organiteks olid vallavolikogu, kus ühepalju peremeeste ja maatameeste esindajaid, ja valla vanem 2—4 abilisega. Volikogu ja vallaametnikud valiti kogukonna meessoost liikmete poolt, kusjuures igal talumaa rentnikul ja omanikul oli hääleõigus, maatameestel aga ainult iga kümne mehe kohta ühel. Uute seaduste tõttu võisid eestlased asuda oma tahte teostamisele nii majanduselus kui ka omavalitsuse alal.

1. Mis muutus mõisniku ja talupoja vahekorras talupoegade pärisorjusest vabastamisega? 2. Mispärast ei oldud tekkinud olukorraga rahul? 3. Millised puudused jättis uus seadus talupoegade ellu? 4. Mis raskendas talupoegade kohustusi? 5. Missuguseid uuendusi teostati mõisamajapidamises? 6. Kuidas koheldi talupoegi mõisas? 7. Kelle vastu oli talupoegadel kohustusi peale mõisa? 8. Millised need kohustused olid? 9. Mida jättis olukord mõisnikule soovida? 10. Mis oli suuremaks paheks majanduselu paranemisel? 11. Millal halvenes olukord veelgi? 12. Kuidas püüti tekkinud kriisi lahendada? 13. Milliseks kujunes 40-ndate aastate näljahäda? 14. Millised olid rahva poolt otsitud väljapääsuteed? 15. Kes hakkas uusi agraarseadusi soovitama? 16. Milliseid põhimõtteid pooldati uute seaduseelnõude koostamisel? 17. Kuidas oli seaduste saamise käik Liivimaal? 18. Millal valmis seadus lõplikul kujul? 19. Millised olid Liivimaa uue agraarseaduse põhijooned? 20. Kas seadus jäi püsivaks? 21. Kuidas toimusid vastavad parandused Eestimaa? 22. Mis on erinevat Liivi- ja Eestimaa seadustes? 23. Kumb neist on puudulik? 24. Kuidas suhtus rahvas uutesse seadustesse? 25. Millistes liikumistes väljendus rahva rahulolematuse kehtiva korraga? 26. Millised seadused järgnesid nimetatud agraarseadustele? 27. Millal kaotati teoorjus seaduslikult? 28. Hinnake 1866. a. vallakogukondade seaduse tähtsust! 29. Mis-sugused olid valdade elu juhtivad organid?

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused.

A. ÜLDAJALUGU.

I. Valgustusajastu.

XVII s. — Ratsionalism filosoofias (Descartes).

XVIII s. — Valgustusajastu Euroopas.

XVII—XVIII s. — Loodusteaduste edu (Newton).

1689—1755 — Montesquieu.

1748 — „Seaduste vaim“.

1624—1778 — Voltaire.

1701 — Troonipärimisseadus Inglismaal.

1714 — Hannoveri dünastia pääseb Inglise troonile.

1712—1778 — Rousseau.

XVII s. — Hohenzollernid ühendavad Preisi ordu ala ja Brandenburgi vürstiriigi.

1713—1740 — Friedrich Wilhelm I.

1723—1790 — Adam Smith.

1740—1786 — Friedrich II Suur.

1740 — Maria Theresia saab Austria troonile.

1740—1748 — Austria pärilussõda (Sileesia loovutatakse Preisi-
maale).

1756—1763 — Seitsmeaastane sõda.

1780—1790 — Joseph II, uuendustegevus Austrias.

1762—1796 — Katariina II.

1768 — Poola kodusõda.

1772 — Esimene Poola jagamine.

1776 — Põhja-Ameerika iseseisvusedeklaratsioon.

1783 — Inglismaa tunnustab 13 mässulise Põhja-Ameerika koloonia iseseisvust.

1787 — Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadus.

1793 — Teine Poola jagamine.

1795 — Poolamaa kolmas, lõplik jagamine.

1772—1792 — Gustav III, valgustatud absolutism Rootsimaal.

XVIII s. — Rahvaesinduse võimu tõus Inglismaal.

XVIII s. — Inglise asumaade juurdekasv.

XVIII s. lõpul — Austraalia koloniseerimine inglaste poolt.

XVIII s. II poolel — Inglise tööstuse suur edu (tööstuslik revolutsioon).

XVIII s. — Talupoegade maatustumine Inglismaal.

II. Suur Prantsuse revolutsioon.

1774—1792 — Louis XVI.

1789 — Generaalstaatide kokkukutsumine Prantsusmaal.

14. juuli 1789 — Revolutsiooni puhkemine.

4. august 1789 — Feodaalkorra kaotamine Prantsusmaal.

5. oktoober 1789 — Louis XVI siirdub Versailles'st Pariisi.
 20. juuni 1791 — Kuninga põgenemiskatse.
 1791 — Uus põhiseadus Prantsusmaal.
 1791—1792 — Seadusandlik kogu ehk legislatiiv.
 1792 — Revolutsiooniaegsed sõjad välisriikidega algavad.
 1792 — Louis XVI kõrvaldatakse troonilt.
 1792—1795 — Konvendiaeg.
 1792 — Valmy lahing.
 21. sept. 1792 — Uus ajaarvamise algus Prantsusmaal.
 1793 — Kuninga surmamine.
 1794 — Robespierre'i langus.
 1795—1799 — Direktooriumiaeg.
 1796—1797 — Itaalia sõjakäik (Napoleon Bonaparte).
 1797 — Campoformio rahu.
 1798—1799 — Egiptuse sõjakäik.
 1799—1804 — Konsulaadiaeg.
 1804 — Napoleon saab keisriks.
 1805 — Austerlitzi lahing.
 1806 — Kontinentaalblokaad.
 1807 — Tilsiti rahu.
 1812 — Napoleoni sõjakäik Venemaale.
 1813 — Leipzigi lahing.
 1815 — Waterloo lahing, Napoleon saadetakse Püha Heleena saarele.

III. Üldeuroopaline reaktsioon.

- 1801—1825 — Aleksander I.
 1814—1815 — Viini kongress.
 1815 — Püha liidu asutamine.
 1815 — Viljaseadused Inglismaal.
 1819 — Manchesteri sündmused.
 1819 — Karlsbadi otsused.
 1820 — Hispaania mäss.
 1821 — Kreeklaste vabadusvõitluse puhkemine.
 1822 — Kreekamaa kuulutab enda iseseisvaks.
 1824 — Inglise tööliselised saavad koalitsioonivabaduse.
 1829 — Katoliiklaste emantsipatsiooni bill.
 1829 — Adrianoopoli rahu.
 XVIII s. lõpp — 1830 — Inglismaal toryd võimul.

IV. Kodanlus ja proletariaat. 48. a. liikumised.

- 1825 — Dekabristide mäss.
 XIX s. I poolel — Sotsialismiteooriad.
 1830 — Juulirevolutsioon Prantsusmaal; Louis Philippe I kutsuti troonile. Mässud Belgias ja Poolamaal.
 1832 — I parlamendireform Inglismaal.
 1834 — Saksa tolliliit.

- XIX s. 30. ja 40. aastail — Töökaitseseadused Inglismaal.
 1846 — Viljaseaduste kaotamine Inglismaal.
 1848 — Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. Louis Philippe I loobub troonist.
 1848—1852 — Teine vabariik Prantsusmaal.
 1848 — Revolutsioonilised liikumised Saksamaal.
 1848 — Üld-Saksa rahvaesindus Frankfurtis.
 1848 — Revolutsioon Itaalias.
 1849 — Roomas jm. Itaalia riikides kuulutatakse vabariik välja.
 1849 — Ungarlased kuulutavad end iseseisvaks, nende mässu mahasurumine.
 1850 — Preisi konstitutsioon.
- XIX s. 50. aastail — Reaktsioon Euroopas.
 1853—1856 — Krimmi sõda.

B. EESTI AJALUGU.

I. Põhjasõjale järgneva aja iseloomustus.

- 1710 — Katk Baltimaal.
 1721 — Uusikaupunki rahu, mõisnikkude eesõiguste kinnitamine.

II. Jooni eestlaste raskeimast pärisorjusest.

- XVIII s. — Mõisapõllud suurenevad talumaade arvel.
 XVIII s. viimane veerand — Viljahindade tõus, viinapõletamise levimine.

III. Katariina II aegsed reformikatsed.

- XVIII s. II poolel — Valgustusaja ideed tungivad Vene keisrikotta.
 1764 — Eisen von Schwarzenbergi anonüümne kirjutus.
 XVIII s. lõpul — Ilmus Merkel'i „Lätlased, eriti filosoofilise sajamendi lõpul“.
 XVIII s. II poolel — Eraseadused talupoegade olukorra parandamiseks.
 1765 — Liivimaa talurahva kaitsemäärused.
 1783 — Asehalduskorra sisseseadmine Baltimaal.
 1802 — Eestimaa talurahvaseadus „Iggaüks“.
 1804 — Talurahva kaitseseadus Liivimaal.
 1804 — Talurahvaseadus Eestimaal.

V. Vaimne kultuur XVIII sajandil.

- 1739 — Esimene eestikeelne piibel.
 XVIII s. I poolel — Vennastekoguduse liikumine tungib meie maale.

XVIII s. 30. aastail — Kooliolude parandamine kiriku mõjul.
1765 — Maapäeva otsus koolide asutamise kohta.

VI. Talurahva vabastamine pärisorjusest. Teoorjuseaeg.

1816 — Talurahva vabastamine Eestimaal.

1819 — Talurahva vabastamine Liivimaal.

1816, 1819—1868 — Teoorjuseaeg.

XIX s. I poolel — Kartuli- ja ristikheinakasvatus hakkab levima.
Teoorjus raskeneb.

1849 — Talurahvaseadus Liivimaal, soodustatakse raha-
renti.

1856 — Talurahvaseadus Eestimaal.

1860 — 1849. a. talurahvaseadus pannakse Liivimaal püsi-
valt kehtima.

1863 — Liikumisõiguse avardamine.

1865 — Kodukariõigus kaotatakse.

1866 — Vallaomavalitsuse seadus.

1868 — Teoorjuse lõpetamine.

Järelsõna.

Käesolev õpperaamat on koostatud vastavalt III klassi ajaloo õppekava ja esimese kontsentri põhinõuetele. Ta tahab rahuldada uue keskkooli III klassi nõudeid nii üld- kui ka kodumaa ajaloo alal. Aine käsitlel on üldjoontes lähtunud samust põhimõttest, mis leidsid rõhutamist eelmistele klassidele määratud õpperaamatute saatesõnas.

J. Adamson.

Sisukord.

A. Üldajalugu.

I. Valgustusajastu	3— 26
1. Vaimne elu	3— 11
2. Valgustatud absolutism	11— 18
3. Inglismaa XVIII s. ja Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine	18— 26
II. Suur Prantsuse revolutsioon	26— 63
1. Vana kord Euroopas, eriti Prantsusmaal	26— 30
2. Revolutsiooni eellood	30— 34
3. Asutava kogu ja legislatiiviaeg	34— 46
4. Konvendi- ja direktoriumiaeg	46— 52
5. Revolutsioonigaegsed sõjad ja Napoleoni tõus	52— 56
6. Konsulaadi- ja keisririigiaeg	57— 63
III. Üldeuroopaline reaktsioon	63— 77
1. Reaktsioon ja liberalism	63— 68
2. Revolutsioonilised liikumised 20-ndail aastail	68— 71
3. Euroopa suurriigid reaktsioonijastul	71— 77
IV. Kodanlus ja proletariaat. 48. a. liikumised	77— 99
1. Sotsiaalsed vastuolud. Sotsialism	77— 80
2. Juulimonarhia ja veebruarirevolutsioon Prantsusmaal	80— 87
3. Esimene parlamendireform Inglismaal. Tšartism	88— 91
4. Venemaa Nikolai I ajal	91— 93
5. Revolutsioonilised ja rahvuslikud liikumised Saksamaal ja Itaalias	93— 99

B. Eesti ajalugu.

Vene aeg Eestis.

I. Põhjasõjale järgneva aja iseloomustus	100—105
II. Jooni eestlaste raskeimast pärisorjuseajast	105—112
III. Katariina II aegsed reformikatsed	112—119
IV. Talupoegade kaitse areng XIX s. alguses	119—122
V. Vaimne kultuur XVIII sajandil	122—125
VI. Talurahva vabastamine pärisorjusest	125—129
VII. Talupoegade aineiline kultuur päris- ja teoorjuseajal. Talurahva raske seisund	129—144
VIII. Talurahvaseadused (1849, 1860, 1856) Liivi- ja Eestimaal	144—147
Tähtsamad aastaarvud ja sündmused	148—151